

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Inger Dübeck:

Jordemødre i retshistorisk
belysning

Henrik Pers:

Christian 4.s merkantilistiske
erhvervspolitik

Kazimierz Slaski:

Polsk-danske kulturelle
forbindelser 16. til 18. årh.

Viggo Sjøqvist:

Minister Mohrs referater af
samtalen 18. juli 1940

Tage Kaarsted:

Viggo Starcke
og regeringskrisen 1957

Karen Holst:

Musikanterbilledet på Rosenborg
Anmeldelser og litteraturnyt

H I S T O R I E

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året.
Abonnement tegnes ved indmeldelse i
Jysk Selskab for Historie. Kontingent i
Danmark og andre nordiske lande kr.
38,-; øvrige udland kr. 60,-.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

*Bogladepris for Ny række,
X. bind, hæfte 3: 55,20 kr.*

Jordemødre i retshistorisk belysning

Af Inger Dübeck

Bevidstgørelsen af ændrede behov kan manifestere sig i øget retlig aktivitet. De socialmedicinske behov bag ønsket om uddannede jordemødre fremkaldte i slutningen af 17. og begyndelsen af 18. århundrede en imødekommende lovgivning over for sådanne behov.

Kandidatstipendiat, cand. jur. Inger Dübeck, Københavns Universitet, beskriver samfundets opbygning af en jordemoderstand ud fra en analyse af de normer, som skulle udgøre strukturen heri, og af forholdet imellem disse og efterlevelsen i den sociale virkelighed baseret på en såvel retshistorisk som retssociologisk tolkning. Det hævdes, at graden af efterlevelse er i stigen i sidste halvdel af det 18. århundrede, og at enevældens social-medicinske og demografiske politik f. s. v. i denne isolerede relation må anses for ret vellykket.

Efter århundreders næsten totalt retligt mørke fik jordemødrene i løbet af enevælden pludselig en klart defineret offentligretlig retsstilling, og fremstod i 1700-tallet som en jordemoderstand¹. Var det et resultat af en mere tilfældig lovgivning eller udgjorde denne nye stand et integreret led i samfundets politiske bestræbelser? Disse og mange lignende spørgsmål kunne stilles på denne baggrund, men de, som skal søges besvaret her, er følgende to: På hvilken retlig struktur byggede samfundet den nye stand? og Blev de retlige intentioner, således som de manifesterede sig i retskilderne, realiserede i den sociale virkelighed (gyldighedsproblemet)?

Ved besvarelsen har jeg ikke blot anvendt en mere traditionel retshistorisk metode, men yderligere som et metodologisk eksperiment forsøgt at bearbejde retskilderne ud fra en retssociologisk tolkningssystematik. Artiklen er som følge heraf opdelt efter retskildernes basale målsætning: den adfærdsregulerende og den konfliktløsende².

-
1. JM står i det følgende for jordemoder/jordemødre. Almindelige fremstillinger af JM-standens historie: A. Stadfeldt: *Kjøbenhavns Fødselsstiftelse som Humanitets- og Undervisnings-Anstalt 1787-1887*; Gordon Norrie: *Jordemodervæsenets Udvikling i Danmark, Fødselsvidenskabens og Jordemodervæsenets Udvikling i Danmark før Jordemoderkommissionens Stiftelse 1714*; K. Carøe: *Bidrag til Jordemodervæsenets Historie i det 18. Aarhundrede*; E. Ingerslev: *Fragmenter af Fødselshjælpens Historie. II.*
  2. Vilh. Aubert: *Retssosiologi*, p. 31.

Det teoretiske sigte kan herefter formuleres som et forsøg på en retshistorisk analyse af de vigtigste herhenhørende retskilder og af forholdet imellem disse og deres efterlevelse, idet graden af efterlevelse opfattes som et mål for normernes gyldighedsvirkning.

Adfærdsregulerende regler

Uddannelse.

Europæiske baggrund.

I begyndelsen af 1600-årene fik *Paris* den første jordemoderskole ved l'Hôtel-Dieu. Man optog kun et meget begrænset antal aspiranter på skolen og henviste de udskilte til en 3-årig undervisning hos praktiserende jordemødre. Begge uddannelser skulle afsluttes med en eksamen aflagt for en eksamenskommission. At prøveordningen var af ældre dato ses bl. a. deraf, at en af epokens kendte jordemødre, *Loyse Bourgeois*, aflagde eksamen og blev svoren jordemoder i 1598. I eksamenskommissionen havde oprindelig *St. Côme*-kirurgerne og medlemmer af det medicinske fakultet samt to jordemødre sæde³. Også uden for *Paris* fandtes regler om uddannelse og eksamination. Efter en *Ordonnance* fra *Strasbourg* af 1605 skulle eksamen for jordemødre afholdes af stadslægen og nogle praktiserende jordemødre⁴.

I *Tyskland* opstod i løbet af 1500-årene krav om en vis uddannelse, og enkelte steder skulle læretiden afsluttes med en eksamination foretaget af læger⁵. Den svenske læge, *Johan von Hoorn* (1662–1724), som havde en væsentlig del af æren for, at det svenske jordemodervæsen blev organiseret efter europæisk mønster lidt tidligere end det danske, fortalte, at jordemodernæringen i *Hamborg* var et sluttet embede, således at den kvinde, som ville nære sig ved denne kunst, måtte have et godt navn og rygte og skulle gå i lære hos en edsvoren jordemoder i 4 år, hvilken undervisning skulle betales godt. Bagefter måtte hun lade sig eksaminere, give et anseligt beløb til embedskassen og derpå vente, til et medlem fra skråen døde, i hvis sted hun kunne træde. Først når denne betingelse var opfyldt, kunne der aflægges ed, og beskikkelse foretages⁶.

3. E. Ingerslev: *Französische Geburtshelfer zur Zeit Louis XIV* p. 4, 27, 35 f, cfr. *Henriette Carrier, Origines de la Maternité* p. 78 (som sætter skolens begyndelse til 1630'erne).

4. A. Stadfeldt, p. 5.

5. *Luise Hess: Die deutschen Frauenberufe des Mittelalters*, p. 116 f. G. K. Schmelzeisen: *Die Rechtsstellung der Frau in der deutschen Stadtwirtschaft*, p. 20.

6. J. v. Hoorn: *Den svenska wälöfwade Jord-Gumma*, p. 10.

I *Holland* krævedes i løbet af 1600-tallet en begrænset fagkundskab, selv om tilstanden endnu langt op i 1700-tallet betegnedes som sørgelig. En hollandsk forfatter skrev om jordemødrene, at de forpestede hele kvarterer i Nijmegen, 'dat zij eerder Doodhulpen dan Noodhulpen genoemd moesten worden' (at de snarere måtte antages til dødshjælp end til nød(s)hjælp)⁷. Johan von Hoorn, som også kendte forholdene i Holland af selvsyn, har i sin jordemoderbog en mere optimistisk beskrivelse. Han beretter, at de, som havde læst vel i sådanne bøger og fulgt en ældre erfaren jordemoder, blev eksamineret af en beskikket stadslæge, som i øvrigt skulle stå dem bi med råd og dåd såvel hos fattige som rige. Han skulle forelæse den første mandag i hver måned 'på en public Ort innom låsta Dörrar', hvor de alle skulle være til stede, medmindre de var særdeles undskyldt, og hvis de havde erfaret noget usædvanligt, skulle de fremlægge det for de andre. Ligeledes skulle han give dem anatomiske forevisninger på dissekerede kvindelig⁸.

I *England* blev der i løbet af 1600-årene gjort tilløb til indførelse af almindelige regler om eksamination, oprindeligt foretaget af 6 kirurger og 6 erfarne jordemødre, senere af The Doctors' Commons⁹.

Udviklingen i dansk (nordisk) ret. Ingen af middelalderens retsbøger eller landskabslove havde regler om JM, heller ikke stadsretterne, der dog ellers i høj grad vedrørte nærings-, sundheds- og andre offentligretlige problemer. Endnu i 16. århundrede findes ingen krav om faglig uddannelse, eksamination, jordemoderskoler eller andre foranstaltninger.

Kirkeretlig styring. Det første autoritative retlige forsøg på at styre jordemoderuddannelsen gjordes af den nye kirke umiddelbart efter *reformationen*.

Ifølge Kirkeordinansen af 14. 6. 1539 skulle man have sådanne jordemødre

'som ere erlige oc gudfryctige, der forstaa seg noget paa sit embede, oc bo paa bequemelige steder, saa wel de fattige som de rige til hielp'. Videre skulle 'predicanterne . . . wnderuise disse Jordemodre, naar de der til ere wdualde, huorledis de seg da skulle haffue bode med barselquinderne oc med fostered'.

De skulle lære at trøste og formane barselkoner til taksigelse og bøn. I Peder Palladii skrift fra 1538 'Lønlighe Skriftemaal', hed det: 'Predic-

7. S. I. von Wolzogen Kühr: *De nederlandsche Vrouw in de tweede Helft der 18e eeuw.*, p. 196.

8. J. v. Hoorn, p. 9.

9. A. Clark: *Working Life of Women in the 17th Century*, p. 275 f. Organiseret undervisning efter fransk mønster synes i London at være af langt yngre dato, ca. 1742. E. Ingerslev: *Fødselsstiftelsen i Amaliegade*, p. 4.

kerne skulle vnderuise Jordemoderne / som saa ere vdualde oc vdkaa-rede til ath hielpe syuglige kvinder . . . ¹⁰.

Det fremgik imidlertid hverken, hvorledes en udvælgelse skulle foregå, eller hvem der skulle foretage den. At det næppe var præsterne, synes at fremgå af Palladii Visitatsbog fra 1543:

'Och de eldste och ypperste danneqvinder udi sognen eller i byen schulle forfare om hun er god paa sit embede, førend hun stedes till nogen danneqvinder, det er alt ellers borte, det barn er død, der død er, forderffuet det, som forderffuet er, den gaas kæger icke, der hoffuedt er aff, plejer mand at sige.'

Han fortsætter med sine manende advarsler og tilføjer, at det er magtpåliggende såvel for mænd som for kvinder, at en jordemoder er godt oplært, og at hun er gudfrygtig, fordi ingen gerne vil have sine kære fordærvet.

Disse ord udtalt af den kirkens mand kan vistnok tages til indtægt som en præcisering. Palladius havde ikke alene deltaget i udformningen af den latinske version af ordinansen af 1537, men tillige selvstændig nedfældet 'Lønliges Skriftemaal' fra 1538 og formuleret væsentlige dele af den endelige redaktion af kirkeordinansen fra 1539 ¹¹.

De ældre *svenske* kirkeordninger giver intet bidrag til forståelsen af ordet: udvælgelse. 1571-ordningen havde i forbindelse med reglerne om nøddåb:

'Men the qvinnor som pläga mykit och alment lata bruka sigh för Jordgummor . . .'. Dette gentoges næsten uændret i 1650-ordningen ¹².

Udvælgelseskriteriet synes den faktiske konstatering, at de plejede at praktisere hos alle og enhver. Måske en mere hensigtsmæssig beskrivelse af den retlige virkelighed end i den danske regel. Dansk praksis har måske lignet den svenske.

Måske kommer man problemets løsning lidt nærmere ved at undersøge Johannes Bugenhagens (1485–1558) brunsvigske kirkeordinans ¹³. Den dannede forbillede såvel for andre nordtyske kirkeordinanser som for den danske, ligesom dens ophavsmand i egen person blev hentet til København med Luthers velsignelse for at bistå ved færdiggørelsen af 1539-ordinansen.

10. Fr. Rørdam: *Danske Kirkelove, I*, p. 86, Peder Palladius: *Danske Skrifter*, bd. 1, pp. 131 og 149.

11. Peder Palladius, bd. V, p. 109.

12. 1571-Kyrkaordning, *Handlingar rörande Sveriges Historia*, p. 56. *dem hiligen Euangelio*.

13. J. Bugenhagen: *Der Erbarn Stadt Brunswig Christlike ordeninge/to denste dem hiligen Euangelio*.

Om jordemødre, 'Van den Heue Ammen', hævdede *Bugenhagen*, at der sker mange ulykker, hvis man ikke har gode JM især hos fattige kvinder, som ikke er i stand til at skaffe sig god hjælp.

'Darum wil eyn Erbar Radt / dorch vorstendige wiue vorschaffen / vnde dar to vorplichten so vele guder erfarner Heue Ammen / also van nöden hyr wert sin'. (Derfor skal øvrigheden ved hjælp af forstandige koner skaffe og forpligte så mange gode, erfarne JM, som det findes nødvendigt).

Og længere fremme:

'Sulk Heue Ammen wen se angenamen synt / scholen gewiset werden to dem Superattendenten edder to eynneñ anderen prediger / dat se leren wat Gades wort bedrept in orer sake'. (Når sådanne JM er antagne, skal de undervises af superintendenten eller en anden gejstlig, så de lærer Guds ord om deres sag.)

Forstandige koner synes på øvrighedens vegne at skulle foretage valget af stadsjordemødrene, hvis embede var lønnet af stads-kassen, 'de gemeynen Schat Casten', fordi de skulle betjene de fattige gratis. Andre kvinder skulle derimod selv betale løn for deres hjælp. 'De frawen ouers de nicht so gantz arm synt / scholen en geuen also se plegen /'.

Her er både en regel om udvælgelse foretaget af forstandige kvinder ud fra vurdering af faglige kvalifikationer, og en om efterfølgende åndelig undervisning. Denne ordning kunne ligne et forlæg for Palladii udtalelse om, at de ældste og ypperste dannekvinder skulle erfare, om en JM var god til sit embede. Udtrykket 'vorstendige wiue' fører iøvrigt tanken hen på det franske udtryk 'sage femme' og det hollandske 'vroedvrouw'.

Den skitserede tyske ordning lod sig imidlertid ikke overføre til danske forhold i reformationstiden. Danske bysamfund ansatte ikke JM til bistand for de fattige. Der skulle gå over 200 år, før det blev muligt. Kirkeordinansen må derfor, hvor den talte om JM-gerningen som et embede, anses for at have været socialt så meget foran sin tid, at den blev virkningsløs. Dette udelukker ikke, at reglen om præsternes pligt til at undervise JM i åndelig fødselshjælp kan have været efterlevet af præsterne over for de JM, som faktisk og alment kendt fungerede som sådanne efter eget eller efter forstandige koners valg.

Verdslig-retlig styring. Da først medicinernes interesse for obstetrikken, som hidtil kun havde været dyrket af kirurger eller bartskårere, var vakt, fik de også de verdslige myndigheder i de nordiske samfund til at begribe det store behov for en faglig uddannelse af JM. Forståelsen manifesterede sig i begyndende lovgivningsvirksomhed.

I *Sverige* gjorde biskop *Erik Emporagrius* (1606–74) i sit forslag til en ny kirkeordning det tillæg: 'Förfarne läkiare, ther the finnas, skola them ock pröfwa och gilla. Och hafwe ingen qwinna macht af egen wilia, medh sådana sysslo sigh at inlåta'¹⁴.

Denne fremsynede tanke fandt ikke optagelse i *Privilegier för Collegium Medicum* af 4. 8. 1680. Ifølge § 12 skulle kollegiet have opsyn med at: 'de som sig wilja för Jordegummor och Barnmorskor bruka låta, äre förstandige och wid sådant wärck wahne . . .'¹⁵.

Nye var reglerne om uddannelse af lærlinge i *Privilegiernes XXXII* kap., pkt. 9 og 10, hvorefter læretiden hos en anden jordemoder var 4 år og forpligtede den enkelte til under læretiden hvert fjerde år at aflægge beretning for stadsfysicus om, hvad hun havde lært, eller hvad hun ikke måtte forstå. Alle jordemødre havde derudover pligt til at overvære 'anatomier öfwer Qwindfolk' for at få undervisning i deres videnskab (pkt. 10).

Reglemente och Förordning för Jorde-Gummorne uti Stockholm af 29. 4. 1711 bragte ikke meget nyt til undervisning og eksamination. Efter §§ 6 og 7 var lærlingeuddannelsen nu kun af 2 års varighed. Men det var ingen billig fornøjelse. Udover betalingen for undervisningen kostede det lærlingen 5 daler til embedskassen ved indskrivningen og atter 5 daler efter opnået beskikkelse¹⁶. Den drivende kraft bag denne ordning var stadsfysicus *Johan von Hoorn*¹⁷.

I *Danmark* havde i 1666 en del læger indgivet forslag til ordning af medicinalvæsenet, hvorefter vordende JM skulle eksamineres af det medicinske fakultet og en ældre JM, fra hvem bevis måtte erhverves inden aflæggelse af ed til byens øvrighed. Men forslaget nød ikke fremme. Først ved forordningen af 4. 12. 1672 om Medicis og Apothekere indførtes, bl. a. takket være den internationalt kendte *Thomas Bartholin* (1616–80) en særregel, hvorefter medicinerne i *København* skulle

'hafve flittig och tilbørlig Omsorg, at Staden med gode och forfarne Jorde-Mødre bliver forseeet, hvilke och af dem skal overhøres och underviises, førend de maa lade sig bruge; i de andre Stæder skal sligt skee af Medicis approbatis loci eller de næstværende' (§ 6).

Bartholin havde ligesom v. *Hoorn* hentet sin uddannelse i *Holland* og *Paris*. Han afholdt selv den første eksamen i *Domus anatomica*. 15 jor-

14. *Handlingar rörande Sveriges Historia*, p. 38 f.

15. *Stiernmans Commerce, Politie och Oeconomie Werk*, IV p. 268 f.

16. *Stiernman*, V, p. 48 f.

17. *B. Lundqvist: Det svenska barnmorskeväsendets historia*, p. 21 f.

demødre blev eksamineret den 30. 9. 1673. Til stede var blandt andre *Ole Borch* (1626–90) og *Niels Stensen (Steno)* (1638–86) samt 2 JM¹⁸.

Den følgende tids jordemoderbestemmelser var af *blandet kirkeretligt og verdsligretligt* indhold.

DL 2-8-8 siger indledningsvis:

'Præsterne skulle undervise Jordemodere, hvorledis de sig skulle forholde baade med Barselqvinderne og Fosteret, og skulle samme Jordemodere være ærlige og gudfrygtige Qvinder, som sig paa deris Embede forstaa og boe paa bekvemmelige Stæder, saa vel de Fattige som de Rige til Hielp . . .'.

Sætningen fra 1539-ordinansen: 'naar de dertil ere wdualde' er udeladt her og i NL 2–8–8. Artiklen blev udformet af *Rasmus Vinding* (1615–84) i Første Projekt 2–7–8 (1669–72), d. v. s. inden fr. 1672 § 6 kunne nå at virke i praksis. Om udeladelsen var et resultat af en bevidst overvejelse eller beroede på en tilfældighed er svært at sige. Vinding kunne være vidende om, at man ønskede at indføre regler om eksamination af jordemødre. En sammeligning på dette sted med 5–6–14 i Første Projekt (DL 6–6–8) om barnefødsel i dølgsmål kan måske kaste lys over problemet.

5–6–14 overtoges fra 1643-recessen II–5–1, herunder også udtrykket: 'de ordentlige af Gud beskikkede Middel'. *Peder Lassen* (1606–81) og 1. revisionskommission slettede ordene *af Gud* og formidlede således en sækularisering. De nævnte ordentlige beskikkede midler var formentlig en tilstedeværende JM¹⁹. Vinding kan på samme måde have ønsket at fremhæve, at JM i 2–8–8 burde være verdsligt beskikkede hjælpersker. Uanset hvad han måtte have ment, står det dog fast, at allerede 2 år efter Danske Lov kom Kirkeritualet for Danmark og Norge af 25. 7. 1685, som indeholdt et detailleret sæt regler om jordemødres retsstilling, og som igen medtog vendingen fra ordinansen 'naar de dertil ere udvalgte'²⁰.

Det i udtrykket 'wdualde' liggende påbud fik efter 1539 en usikker efterlevelse; det ville have været en realistisk korrektion fra Vindings side at udelade det fra lovbogen, hvis ikke udviklingen netop medførte, at danske JM for første gang i historien fra 1672 at regne skulle underkastes en ud-

18. V. Ingerslev: *Danmarks Læger og Lægevæsen*, II, p. 97.

19. Secher og Støchel: *Forarbejderne til Danske Lov*, p. 504 og II, p. 199, smh. C. D. Hedegaard: *Dissertation ang. Barnefødsel i Dølgemaal*, p. 17. Tage Holmboe: *Højesteret og Strafferetten*, II, p. 122.

20. Forholdet virker endnu mere påfaldende for Norge, idet Norske Lov af 1687 blev bekendtgjort sammen med Kirkeritualet ved en fr. af 14. 4. 1688, hvorefter de skulle træde i kraft til Mikkelsdag 29. 9. s. å. Fr. Brandt: *Forelæsninger om den norske Retshistorie*, bd. I, p. 64.

vælgelse ved en faglig eksamination. At slette udtrykket i DL 2–8–8 var således en smule post festum, at gentage det i Kirkeritualet af 1685 var derimod realistisk.

Uddannelsesreglen i Ritualet, som nærmest var en gentagelse af 1672-forordningens regel, svarede til en europæisk minimumsstandard. Men som tiden gik, opstod problemet, om disse basisfordringer blev opfyldt.

Københavns politimester *Claus Rasch* afgav den 3. 2. 1701 et andragende til kongen, hvori han klagede over den store uorden, der herskede i jordemodervæsenet, og hvori han bl. a. foreslog, at fuskere skulle betale 20 rdl. i bøde. Han anførte, vel nok tendentiøst overdrevet, at han ikke troede, der fandtes 3 JM i landet, der var eksaminerede, og som opfyldte Kirkeritualets bestemmelser.

Andragendet blev sendt til høring hos magistraten, som ikke kendte noget til disse ulemper, men som dog måtte indrømme, at der endnu aldrig havde været nogen JM, som var blevet taget i ed eller havde fået attest. Man havde gjort forsøg på at få at vide, hvor mange der fandtes i byen (København), men det viste sig umuligt. Man havde kun fundet et par stykker, som hørte under magistratens jurisdiktion, mens de fleste skulle høre under andre, f. eks. de militære jurisdiktioner, hvorfor magistraten ikke mente sig kompetent til at foretage sig noget ²¹.

I *Stockholm* kunne Konsistorium i 1703 præstere lister over JM fra de forskellige sogne, udarbejdet af klokkerne, vistnok som led i kontrollen med uægte børn ²².

Først i 1913, efter pestens huseren, begyndte der at ske noget. Stadsphysikus *Johan Eichel* (1666–1736) afgav et nyt andragende til kongen, som imidlertid lod forespørge magistraten, hvad der i grunden var foregået, siden kongen ved rescript af 1704 havde anmodet magistraten om sammen med medicis at forbedre forholdene ²³. Eichel, der som viceborgmester selv var medlem af magistraten, gjorde mange undskyldende forklaringer, men fik også sat i værk, at han, sammen med *Johannes de Buchwald* (1658–1738) og *Christian Vilhelm Haquart* (1668–1715) skulle eksaminere alle byens jordemødre, med ret til at kassere de udelige. Eksaminationen blev gennemført med et nedslående resultat, idet 'de fleeste af dem stod sig i examine heel slet, og vidste lidt eller intet af, hvad som requireres til denne saa höynödovendige Konst'. ²⁴.

21. Gordon Norrie, TfJ (1895) p. 56 f og *Danmarks Jordemødre* (1935) p. 32 f.

22. B. Lundqvist, p. 25 f.

23. *Københavns Diplomatarium*, VIII, p. 297, jfr. 304.

24. Sjæll. Reg. K. og I. Nr. 287. (30. 11. 1714); Gordon Norrie, TfJ (1895) p. 59 f.

Efter afsluttet eksamen udarbejdede kommissionen et forslag på 15 artikler til en *Forordning angaaende Jordemødres Examen, Antagelse og Forhold, saavel i Kjøbenhavn som overalt i Danmark*. Det medicinske fakultet, som fik forslaget tilsendt, ønskede, at udtrykket 'Facultate Medica' skulle indsættes rundt om i forslaget ved siden af udtrykket 'Commissionen'. Conseillet og kongen fulgte forslaget, således at Jordemoderkommissionen kom til at bestå af fakultetet og de tre embedslæger for København²⁵.

Jordemoderforordningen, som udstedtes den 30. 11. 1714 indeholdt følgende *uddannelsesregler*:

'§ 1: Alle Jordemødre, som lade sig bruge i Kjøbenhavn, skal før de deres Profession maa øve, af Jordemoder-Commissionen examineres og undervises. I de andre Stæder og paa Landet skal det ske af den derværende Medico eller, om ingen sammesteds er, da af den næstliggende Bys Practico; . . .

§ 2: De Jordemødre i Kjøbenhavn, som allerede ere overhørte, men ei have tilstrækkelig Kundskab og Forfarenhed om Anledningen til haarde og tunge Fødsler, og hvorledes sligt kan forekommes eller ved godt Haandelag hjælpes, skal i denne Kunst gjøre sig mere habile, paa det at, naar det af Commissionen fordres, de da kan gjøre Regnskab, for hvad de imidlertid have profiteret.

§ 4: Paa det Staden ei i sin Tid skal lide Mangel paa gode og forfarne Jordemødre, skal alle, som i Fremtiden agte at lade sig bruge i saadant Tilfælde, naar nogen af de specificerede Jordemødre ved Døden afgaar, 1 eller 2 Aar tilforn angive sig hos denne Commission, og derpaa lade sig af en forfaren Medico eller Chirurgo undervise om de fornemste Stykker, som Fødslen angaar, hvortil dem mere Anledning skal gives, naar Anatomi holdes, og naar de herom have erlanget en almindelig Kundskab, skal de henvises til de forfarne Jordemødre, som skulle tage dem med sig til Barselkvinder og lære dem at praktisere det, som de tilforn kun have havt en bar underretning om.'

I Jordemoderkommissionens protokol²⁶ findes enkelte oplysninger om efteruddannelsesvirksomhed, således f. eks.

9. 9. 1746: '. . . hvor da mötte en deel af Jorde-Mödrene og blev tracteret om en deel forefaldte hændelse ved Barsel-Koner, i anledning af nogen forefaldende Casus efter deres egne udsigelser.'²⁷

25. Sjæll. Reg. (1714) (Nr. 287) f. 533.

26. *Protocoll angaaende Jordemödre. Indrettet af den Kongel. anordnede Commission for Jordemödre i 1739*. Den bruges fortsat som eksamensprotokol ved Jordemoderskolen på Rigshospitalet. Ved stor imødekommenhed fra skolens leder, professor, dr. med. Mogens Osler har jeg haft protocollen til låns. Den citeres i det følgende som JMC Prot. fol. . . ., medens CM står for Collegium Medicum.

27. JMC Prot. fol. 27.

At kommissionen også behandlede lærlingeuddannelsen seriøst, får man et indtryk af fra en afgørelse af 5. 10. 1754. En JM anmodede om, at hendes datter, som må have været i lære en vis tid, måtte blive hendes assistent, hvorfor hun bad om at få hende eksamineret og udstyret med attest. Men hun fik til svar:

'at som hendes datter Iuditte Jonasdatter ikke havde Videnskab nok i Jorde-ModerKonsten, saa kunde hund ikke heller blive examineret meget mindre attest meddele, fick derfor bie saa længe til hund var lit meere oplyst i Jorde-ModerKonsten til der blev vacance og touren kom til hende, pro resto var dette gjerne hendes Moder tilladt at före hende om in praxi; ligesaa vel som een af de andre lærlinge, hvilcke af dem hund begierede til hendes assistance og anföring i praxi.'²⁸

Man måtte således gerne antage sin egen datter som lærling, hvilket iøvrigt synes at have været ret almindeligt.

Det blev i fundatsen for det i 1757 oprettede Frederiks Hospital bestemt, at der ved hospitalet skulle oprettes en fødselsstiftelse. Dette punkt indfriedes dog først, efter at lederen af det frie jordemoderhus, Inger Chr. Petersens Enke, var afgået ved døden. Det frie jordemoderhus var oprettet i 1750²⁹. Fattigdirektionen amodede herefter i 1759 hospitalsdirektionen om, at den gamle fødselsstiftelse måtte blive henlagt til Frederiks Hospital såvidt angik de frugtsommelige kvinders forløsning, mens fattigdirektionen fortsat selv ville drage omsorg for opfostring af de fattige børn. I efteråret 1759 åbnedes Fødselsstiftelsen eller det kgl. Accouchements-Hus ved Frederiks Hospital³⁰.

Sverige fik sin første fødeklinik ved Serafimerlasarettets indrettelse i 1752, som dog kun bestod af 2 senge for fødende kvinder. Den efterfulgtes af Publicqua Accouchements-Huset i 1775, der betød en væsentlig forbedring også af dets mulighed for at fungere som jordemoder-skole³¹.

Ved rescript af 15. 5. 1761 til det medicinske fakultet blev 'den i Frederiks Hospital indrettede Stiftelse for svangre Fruentimmer' skænket til det medicinske fakultet 'for at tjene til en practisk Skole in Obstetriciis', og samtidig blev dr. med. *Chr. Berger* (1724–89) beskikket til 'Professor Artis Obstetriciæ, med pligt til at læse privatim over Theoriam Artis Obstetriciæ og give sine tilhørere Leilighed til Øvelser i denne practiske

28. JMC Prot. fol. 71.

29. Smh. nedenfor p. 361, E. Ingerslev: *Matthias Saxtorph og hans Samtid*, p. 6 f samt C. Bruun: *Kjøbenhavn*, III, p. 160 f.

30. Gordon Norrie, TtJ (1895) p. 145 f. Cfr. C. D. Hedgaard: p. 17 f, der opfattede JMC som en 'Jorde-Moder-Skole'.

31. B. Lundqvist, pp. 51 og 54.

Skole . . .'³². Hermed fik Danmark sin jordemoderskole henved 130 år senere end Paris.

I 1787 grundlagdes en ny fødselsstiftelse; den skulle, økonomisk frigjort fra Frederiks Hospital, fungere som en slags selvejende institution³³. Det retlige grundlag for Jordemoderskolens fortsatte virke nedfældedes i rescript af 23. 3. 1787 angående *den ny Fødsels-Stiftelse og et Pleiehuus for dens Børn, Forelæsninger og Øvelse i Fødselsvidenskab, Lægers og Jordemødres (endog fra Provindserne) Examen, syge Mødres Antagelse i Hospitalerne, saa og om en Inoculations-Anstalt i Kjøbenhavn*.

Den lange titel til trods bragte den ikke de store ændringer, i hvert fald ikke f. s. v. angik undervisning af københavnerne. De skulle have fri adgang til undervisning og øvelser, men ikke til kost og logi. Læredøtrene, som de nu kaldtes, skulle være fra 1/2 til 1 år på Stiftelsen. Om eksamen bestemtes:

'Læredøtrene maatte prøves herefter, som hidtil skeet er, offentligen paa Studiigaarden i Overværelsen af Stadens da forsamlede Jordemødre, af Jordemoder-Commissionens Lemmer, men fornemmeligen af Professore Artis Obstetriciæ, og derefter indskrives i Protocollen . . .'

Ved rescript af 18. 11. 1803 om oprettelse af Sundheds-Collegiet fik dette bemyndigelse til at vælge 2 af sine medlemmer, 1 medicus og 1 chirurgus, som sammen med professoren i obstetrik og stadsphysicus havde pligt til at tage sig af jordemødrenes undervisning og eksamination; det var således en eksamenskommission, der afløste den hidtidige JMC.

Uddannelse af jordemødre uden for København. Efter 1714-forordningens art. 1 gjaldt:

'I de andre Stæder og paa Landet skal det (undervisning og eksamination) ske af den der værende Medico eller, om ingen sammesteds er, da af den næstliggende Bys Practico . . .'

Men jordemødrene på landet fik længe samme praktiske undervisning, som de altid havde fået: ved at gå en mere erfaren til hænde. Dette system opretholdtes langt ind i 1700-årene. I rescript til stiftbefalingsman-

32. H. M a t z e n: *Københavns Universitets Retshistorie*, II, p. 95, og E. I n g e r s - l e v: *Matthias Saxtorph* p. 28.

33. G. N o r r i e: *Det danske Jordmodervæsens Historie*, p. 68 f og C. B r u u n, III, p. 569.

den over Ribe Stift om en edsvoren jordemoder af 2. 9. 1757 pålægges det hende

'at holde og oplære een eller to Svøbekoner, eller Undergiordemødre, hvortil hun dog ikke maae antage hvem hun lyster, men hun skal først for Doktoren og Magistraten melde, hvilke hun dertil udseer, og ikke uden deres Samtykke, dertil maae antage nogen; . . . ³⁴.

I de amter, hvor der indsattes amtsjordemødre, således for Friderichsborg- og Cronborg Amters Syge- og Jordemoder-Huse ved an. af 12. 10. 1770, påhvilede der amtsjordemoderen udover en almindelig tilsynspligt med de praktiserende JM tillige en pligt til at 'undervise dem om alle Ting, som henhøre til deres Forretning' ligesom de skal rejse om 2 gange om året for i præstegårdene i præsternes nærværelse at 'examinere og informere Jordemødrene i ethvert Sogn . . .'. Endvidere bør, hvis amts-JM bliver kaldet til en farlig fødsel, den lokale JM være til stede for at undervises.

Ved den nye fødselsstiftelses oprettelse i 1787 blev det muligt at optage elever fra provinserne og de store godsbesidderes distrikter. Det betød en væsentlig forbedring i økonomisk henseende. Hidtil måtte provinsernes JM, om de ønskede den bedre københavnske uddannelse, enten betale opholdet selv eller håbe på hjemstadens velvillighed. På fødselsstiftelsen kunne optages 10–12 eller flere lærlinge fra provinserne. De fik gratis ophold, men havde til gengæld pligt til, så længe de opholdt sig i Stiftelsen uden betaling, til hver en tid at gøre tjeneste som opvartningskoner. De store godsbesiddere nød det særlige privilegium, at de mod eller uden betaling efter direktionens nærmere bestemmelse måtte indsende kvinder fra deres godser til oplæring. Også for dem skulle undervisningen være gratis.

Iøvrigt gjaldt der den særlige udskillelsesregel, at hvis nogle viste sig uegnede til studiet eller gerningen, skulle de udskilles enten straks eller i løbet af 3–4 måneder, efter advarsel og bekendtgørelse for dem, som havde indsendt dem, således at der kunne blive plads for andre.

Ordningen med uddannelse hos landlægen opretholdtes sideløbende, også efter udstedelsen af Reglement for Giordemodervæsenet af 1810 § 26:

'Skulle der ved denne Indretnings Iværksættelse ikke findes et tilstrækkeligt Antal af slige ordentlig oplærte Giordemødre, da vil Kongen, paa det at intet Giordemoder-District skal savne Fødselshjelpere, have Over-Øvrighederne be-

34. Om forholdene på landet se i øvrigt Gordon Norrie, *ib.* p. 40 f. og Carøe, *TfJ* (1919) p. 174 f.

myndiget til i slige Tilfælde at give saadanne Fruentimmere Tilladelse til at practisere som Giordemødre, . . .' der på en eller anden måde var uddannet og prøvet af land- eller stiftslægerne.

Ved regl. af 14. 10. 1777 om JM i hele *Sverige* blev det i § 6 bestemt, at vel måtte landlægerne undervise JM uden for Stockholm, men de skulle bagefter indsendes til undervisning på Accouchements-Huset og til eksamen for Collegium Medicum.

Norge. Det bør erindres, at Kirkeritualet må antages at have været gældende i Norge som den grundlæggende retskilde om jordemødrenes retsforhold lige fra 1688 indtil Reglementet af 1810.

1714-forordningen omfattede formelt ikke Norge, men det antoges efterhånden i praksis, at tilsvarende uddannelsesregler skulle bringes i anvendelse. I rescript af 16. 3. 1764 til vicestatholderen og stiftsbefalings- samt amtmændene blev det om JM's undervisning anordnet:

'at de Koner, som i Kjøbstæderne og paa Landet udi Norge agte at lade sig bruge som Jordemødre, skal anmelde sig hos vedkommende Øvrighed for fra samme at blive forsynet med et Beviis til nærmeste Medicum eller Chirurgum, hvilken Medicum eller Chirurgum, efter givne Underviisning, og naar han eragte saadan en Kone beqvem til at være Jordemoder, skal derom meddele hende sin skriftlige Attest til Stedets Øvrighed, som derefter haver at beskikke hende til Jordemoder.'

At der allerede inden 1764 fandt en vis undervisning sted af jordemødre ses f. eks. af, at Physicus Erichsen i Bergen i 1749 anmodede om at få døde uægte fostre og børn til undervisning af JM³⁵.

I en erklæring af 10. 6. 1773 fra Collegium Medicum til Danske Kancelli om jordemodervæsenet i Bergen by og stift indstillede man,

'at forbenævnte forordninger, som hidindtil allene for Danmark maatte (gælde) tillige herefter ved en kongelig Anordning eller Placat extenderes til Norge paa det, at den ogsaa der kan blive en almindelig Regel og Rettesnor' – hvilket ønske opfyldtes, ikke for Norge som helhed, men for Bergen by og stift ved rescript af 4. 8. 1773³⁶.

I et Promemoria fra CM til kancelliet af 28. 1. 1788 om en ugift kvinde, der havde praktiseret uden beskikkelse, udtalte kollegiet:

' . . . at det af Stift Amtmandens erklæring erfares, at hun ansees for strafskyldig til Tugthuset, hvilket rettelig maa være efter Jordemoderforordningen af 30. November 1714 art. 3, endskiønt uden de vide, hvorvidt den loven er geldende i Norge, da den egentlig kuns er givet for Danmark . . .³⁷.

Stiftamtmanden har således ved sin erklæring forsøgt at tillempe dansk ret

35. Norske Tegnelser (1749) fol. 81 Nr. 107.

36. CM, CP fol. 103.

37. Ib, fol. 625.

på norske forhold ved en slags reception, hvilket CM synes at stille sig noget forbeholdent overfor.

Hvorledes tør efterlevelsen af disse regler afsluttende karakteriseres? Problemet er allerede berørt på side 344, hvor det nævnes, at Københavns politimester, lidt kategorisk, tvivlede på, om der fandtes 3 jordemødre i hele landet, der var eksaminerede. Det kan ikke oplyses, hvor ofte der eksamineredes, og hvor mange der eksamineredes pr. gang i de første 20–30 år efter 1714. Fra 1736 og 1739 skulle der findes hhv. 1 JM angivet som eksamineret i 1715 og 11 fra årene 1720–30. *Stadfeldt*, fra hvem jeg har oplysningen, mener, at tallene måske må sættes højere, fordi nogle JM kunne have slået sig ned uden for København, ligesom en del materiale formodes at være brændt ved den store brand i 1728³⁸.

1714-forordningens *art. 3* udtaler om antallet af JM i København at der skal være 30 eller 'saa mange som allerede ere examinerede', hvoraf eventuelt tør udledes, at den nye JMC ved eksamenen i 1713 godkendte indtil 30 som duelige.

At der eksamineredes efter 1740'erne fremgår manifest af Jordemoderprotokollen, ligeledes hvor mange der eksamineredes pr. gang:

1743	20	1763	4	1782	15
1744	8	1764	0	1783	13
1745	3	1765	0	1784	19
1746	1	1766	10	1785	17
1747	5	1767	5	1786	15
1748	7	1768	7	1787	14
1749	7	1769	6	1788	15
1750	10	1770	5	1789	13
1751	9	1771	10	1790	23
1752	2	1772	10	1791	30
1753	7	1773	13	1792	22
1754	9	1774	11	1793	15
1755	6	1775	4	1794	18
1756	8	1776	11	1795	17
1757	5	1777	7	1796	19
1758	12	1778	17	1797	25
1759	10	1779	8	1798	25
1760	15	1780	12	1799	20
1761	12	1781	14	1800	19
1762	13				

38. A. Stadfeldt, p. 14.

Året 1743 falder uden for normen, idet antallet af JM i København netop da blev hævet fra 30 til 60. Hvad årsagen kan være til det lave antal i 1763–65 tør jeg ikke sige, måske står det i forbindelse med overførelsen af den nyoprettede jordemoderskole på det kgl. Accouchements-Hus til Universitetet. Efter 1780 kommer det årlige antal af eksaminerede jordemødre ikke under et tocifret tal.

Alder og civilstand

Hverken kirkelig eller verdslig lovgivning tog konkret stilling til spørgsmålet om JM's alder og civilstand. I 1664 skrev *Thomas Bartholin*:

Et robore corporis & ætatis sit, quod laboris sufficat, effoeta & vidua, monitu Platonis in Theæter. (Hun skal være så stærk og så gammel, at hun kan udholde anstrengelser, hun skal have født selv og være enke)³⁹.

Han henviste iøvrigt til *Platons* Theaitetos, hvor *Sokrates* fortæller, at han er søn af en meget agtet og respektindgydende JM, *Fainaret*, og hvor han opstiller visse regler for JM⁴⁰.

Bartholin ville omplante den sokratiske opfattelse af JM til dansk jord; tilføjelsen om, at de helst skulle være enker, viduæ, synes dog at stå for hans egen regning. Måske opstillede han her det sædvanlige som norm.

Efter den *hollandske* forordning for Dordrecht af 1720 skulle JM være fyldt 25 år og have født børn⁴¹.

I *Sverige* gjaldt efter *von Hoorn*:

'Bör hon wara lagom åldrig och icke för gammal: Ty man skulle kunna wijsa många Barn som äro umkomne / der igenom at Kraffterna / för Ålderdom skull / felade Jordegumman / ehuruwäl hon war nog förfaren uti sin Konst ...'⁴².

Spørgsmålet om alder kom til drøftelse i en promemoria fra Collegium Medicum til kancelliet om en ugift pige fra Norge, Marthe Johannesdatter, der havde betjent barselkoner i tillid til landphysici uberettigede autorisation. På spørgsmålet om, hvorvidt det stred imod decorum i JM-gerningen, at en kvinde var *ugift*, udtalte kollegiet:

'tvertimod synes en sadt alder med sundhed og godt forhold at være tienligere til denne lærdom og forretning, end naar aldrende koner af Verdens Mod-

39. *Thomas Bartholin: De Insolitis Partus Humani viis*, p. 167.

40. *Platons Skrifter*, VI, p. 102 f. (Stephanus 148 C–149 B).

41. *S. I. von Wolzogen-Kühr*, p. 199.

42. *Johann von Hoorn*, p. 12.

gang, uhædlig Ægteskab paa sind og legeme forsvæckede lægger sig derefter ...⁴³.

Efter 1810-reglementet om JMVæsenet uden for København § 30 måtte det fruentimmer, som bragtes i forslag til oplæring, ikke være under 20 år og ikke over 30 år. Det tilføjedes, at

'under lige Beqvemhed til at bringes i Forslag (skal) den nyde Fortrin, som er gift og selv har født Børn; ligesom og den, der kan skrive, bør foretrakkes andre, der ikke forene denne Færdighed med de øvrige udfordrende Egen-skaber.'

Spørgsmålet om alder og civilstand synes ofte på mærkelig vis drøftet i forbindelse med hinanden, som om der var en nødvendig indre sammenhæng, dog ses spørgsmålet om civilstand behandlet separat: En ugift kvinde, Bendte Christiansdatter, formentlig datter af den kendte JM Inger afg. Chr. Petersens, ved det frie jordemoderhus, bestod eksamen i januar 1754. Hun fik tilladelse til at blive adjungeret sin moder ved Findehuset, ligesom hun fik løfte om at blive optaget blandt JMs antal ved vacance. Endvidere betalte hun det krævede beløb til kassen⁴⁴. *Norrie* mente, at kommissionen gav tilladelsen, fordi hun var forlovet med en dygtig kirurg Johan Georg Nessler og skulle rejse med ham til Altona. *Ingerslev* oplyste, at brylluppet fandt sted i Altona 13. 11. 1756⁴⁵.

Større klarhed over retsopfattelsen hos JMC bragte sagen om JM Madame Bittermans datter. Moderen ansøgte i 1774 JMC om tilladelse for datteren til at lære JM-kunsten, hvorpå JMC svarede:

'at hun gierne maatte gaae paa lære, men kunne icke beskikkes til JordeModer Embede uden hun først kom i Ægtestand eller fik kongel. Dispensation⁴⁶.

Datteren tog eksamen i 1776 og ansøgte i 1782 Collegium Medicum om nummer som JM, i hvilken forbindelse hun oplyste, at hun havde været trolovet med en styrmand og levet med ham som ægtefolk, men at han var død på en rejse. Kollegiet godtog trolovelsen som tilstrækkelig begrundelse til udstedelse af en kgl. bevilling under hensyntagen til hendes gode eksamen, idet man anførte, at

43. CM, CP, fol. 625 (28. 1. 1788).

44. JMC Prot. fol. 69, smh. *Gordon Norrie*: TfJ (1895) p. 104 og *Danmarks Jordemødre*, p. 55.

45. *E. Ingerslev: Matthias Saxtorph* p. 9.

46. JMC Prot. fol. 124 (30. 9. 1774).

'det er meget at ønske, at skikkede Personer ville lægge sig efter denne Viden-skab i de Aar, da Sinds og Legems Kræfter kan være dem til Fordel' ⁴⁷.

Hun fik bevillingen og foreviste den for JMC den 9. 4. 1783 ⁴⁸.

Sagen imod den ugifte Marthe Johannesdatter fra Norge kan også bruges til illustration på dette sted:

'Det lader og til som hendes ledige hensiddelse ⁴⁹ og ugift stand som anstødelig mod decorum til denne forretning synes (?) at komme i betragtning: Hvad det sidste angaaer saa ved man ingen positiv lov, som forbyder det . . .' ⁵⁰. Herefter følger udtalelsen om, at det er bedre med kvinder i en moden alder end aldrende koner.

Ved fødselsstiftelsen l'Hôtel-Dieu i Paris ansattes i 1714 en demoiselle Langlois, datter af den afgående JM, som hendes efterfølger i embedet. Hun modtog den samme gage, som moderen havde fået, 400 livres om året. Hun blev der i 23 år ⁵¹.

I Sverige besluttede Collegium Medicum 7. 5. 1795, at en ugift kvinde gerne måtte lade sig uddanne som JM og tage eksamen. Men der udtaltes intet om, hvorvidt hun måtte praktisere eller skulle være ansat på en institution ⁵².

Forholdet imellem JMC og CM og deres kompetenceområders afgrænsning. JMC bestod af livmedicus, hofchirurgus og stadsphysicus samt Facultas Medica, mens CM, der oprettedes i 1740 bestod af 'de virkelige' (formentlig de fungerende) Liv- og Hof-Medicis, professorerne i det medicinske Facultet, Stads-Physicus og endelig prof. extr. Doctor J. Becker (Johan Heinrich Becker (1715–61) ⁵³. Alene sidstnævnte, der fungerede som sekretær, adskilte således oprindeligt de to instansers person-sammenfald.

JMC havde kompetence m. h. t. afgørelser om uddannelse og eksamination, mens CM vurderede grundlaget for og indstillede til cancelliet, at der burde udfærdiges kgl. bevilling. De respektive embedslæger havde som medlemmer af JMC *besluttende* myndighed og som medlemmer af CM kun en særlig indstillings- eller *rådgivende* myndighed.

47. CM, CP fol. 460 (17. 8. 1782).

48. JMC Prot. fol. 138.

49. Ugifte personer af begge køn havde ifølge tyendelovene pligt til at tage tjeneste, jfr. pl. 27. 10. 1751, pl. 3. 12. 1755 og resl. 7. 8. 1776, og måtte under trussel om straf ikke »hensidde ledige«.

50. Smh. ovf. p. 351 CM, CP fol. 625 (28. 1. 1788).

51. Henriette Carrier, p. 21.

52. B. Lundqvist, p. 84.

53. Sjæll. Reg. (1740) fol. 505.

Beskikkelse

Allerede i 1500-årene synes man i *Frankrig*, eller i hvert fald i *Paris*, at have beskikket eksaminerede jordemødre efter aflæggelse af ed og erlæggelse af et vist gebyr ⁵⁴.

I *England* modtog det kirurgiske kollegium og senere The Doctors' Commons de erlagte gebyrer, ligesom embedsedden blev aflagt overfor dette. Den kunne bl. a. rumme følgende løfter:

'... to be diligent, faithful and ready to help every woman traveling of child, as well the poor as the rich and I shall not forsake the poor woman and leave her to go to the rich...' ⁵⁵.

Således som Bugenhagens Brunsvig-ordning viste, var det i 1500-årenes *Tyskland* ikke ualmindeligt, at eksaminerede JM skulle præstere gode vidnesbyrd fra kendte borgere og aflægge ed som betingelse for at måtte drive næring ⁵⁶. Almindeligt blev det i løbet af de følgende århundreder at kræve edsaflæggelse. Men eksempler på embedsed kendes allerede fra Konstanz i 1379.

I 14–1500 årene skal det være blevet almindeligt i embedsedden at indflette udsagn om pligt til at hidkalde kolleger, hvis man fandt 'die sachen so swerlich und gefarlich' ⁵⁷. Forbudet mod at forlade byen genfindes i Norden i den svenske 1711-forordnings § 23 om forholdsregler i forbindelse med pestepidemier, som det nævnes i afsnittet om specifikke jordemoderfunktioner.

I de protestantiske områder blev jordemødrene underlagt gejstligt tilsyn ⁵⁸, hvilken ordning adopteredes i Danmark (og Sverige). Men det var i det store og hele også alt, hvad der må antages reciperet i dansk reformationstids ret. Jordemoderfunktionen var en fuglefri næring uden forbindelse med den organiserede nærings- og forvaltningsretlige virkelighed. Man må på det faktiske plan sikkert give *Engelstoft* ret, når han om Kirkeordinansen af 1539 hævdede, at den i modsætning til den brunsvigske helt rent fastholdt det kirkelige synspunkt af JM som Guds ords forkynderinder og præsternes medhjælpersker. Men formelt set opfattede den hvervet som et verdsligt embede med et vist katalog af embedspligter ⁵⁹.

54. E. Ingerslev: *Französische Geburtshelfer zur Zeit Louis XIV*, p. 26 f.

55. A. Clark, pp. 265 f og 277.

56. Luise Hess, p. 116 f.

57. Luise Hess, p. 117 f.

58. K. L. C. Röslin: *Abhandlung von besonderen weiblichen Rechten*, II B. p. 32.

59. C. T. Engelstoft: *Kirke-Ordinantsens Historie*, p. 68.

Den første danske regel om beskikkelse af eksaminerede JM fremkom i *Kirkeritualet for Danmark og Norge af 1685 (1688)* kap. III:

'Til Jordemodere skulle af Magistraten i Kjøbstæderne, og af Amptmændene paa Landet, beskikkes ærlige og Gudfrygtige Qvinder, som forstaar sig paa det Embede, og med deres Sogne-Præstes Attest bevise, at de ere af et got og Christeligt Levnet . . .'

Ligesom Kirkeritualet kan siges at have givet Kirkeordinansens formodede intentioner vedrørende *faglig* udvælgelse en realistisk formulering, således blev også Ritualet mere i overensstemmelse med de Bugenhagenske tanker om beskikkelse:

'og naar de af dennem ere dertil kiennte dygtige, gives dem Brev paa forseglet Papir under Raadstue-Seigl i Kjøbstæderne, og under Amptmandens Seigl paa Landet for en billig Skriver-Penge, at de maa lade sig bruge hos Barsel-Qvinder, naar de begiæres, og skulle de boe paa beqvemme Stæder, saa vel de Fattige, som de Rige til Hielp, og skal, efter en hver Stæds Leylighed saa mange beskikkes, som vel fornøden giøres, paa det den ene ikke skal være den anden i Veyen.'

Efter opregningen af 11 punkter indeholdende JM's pligter af blandet etisk og retligt indhold, fulgte JM-eden på 3 punkter, formentlig den første i dansk ret, idet hverken 1539- eller 1607-ordinansen indeholdt bestemmelser om edsaflæggelse. Det er en klar misforståelse, når *V. Ingerslev* troede, at 1607-ordinansen skulle have indført edsaflæggelse. Denne ordinans blev givet for Norge og var m. h. t. JM en gentagelse af 1539-ordinansen ⁶⁰.

De første *svenske* beskikkelsesregler kom i 1688-privilegierne for Collegium Medicum i Stockholm. Det pålagdes JM efter prøvelsen at aflægge ed, men der sagdes intet om, hvem eden skulle aflægges for. Formentlig var det overfor magistraten. Dette blev i hvert fald reglen efter JM-forordningen af 1711, hvorefter magistraten både skulle modtage edsaflæggelsen fra de eksaminerede JM, der mødte med attest fra CM, og meddele skriftligt bevis til forevisning på anfordring, altså næringsbevis; efter 1768 skulle eden dog aflægges for Collegium Medicum ⁶¹.

Ligesom uddannelsesreglerne i Kirkeritualet fik beskikkelsesreglerne vistnok heller ingen høj efterlevelseseffektivitet i de første 20 år,

60. *V. Ingerslev*, I. p. 404, smh. *Engelstofts Universitets- og Skoleannaler*, p. 172.

61. Smh. Magistratsforordningen 14. 7. 1686 § 9, forudsætningsvis, hvor den taler om disse »Edsworne«. *Stierman*, IV, p. 1063 og *B. Lundqvist*, pp. 19 og 50.

idet magistraten i 1701 indrømmede, at ingen JM i København var taget i ed eller havde fået attest ⁶².

Forordningen af 1714 medførte intet nyt vedrørende opnåelse af eller fremgangsmåden ved tildeling af næringsadkomst, hvorfor Kirkeritualet først og fremmest i henseende til forholdene på landet, men også i København og købstæderne, i disse sidste fald dog som subsidiær retskilde, må antages fortsat at have været gældende. 1714-forordningen siger om beskikkelse i *art. 1* kun:

'siden, naar de dygtige erkjendes, skal de sværge Stedets Magistrat, hvor de agte at bo, at de trolig vil efterleve den Pligt og Skyldighed, som i følgende Artikler af dem udkræves.'

Til belysning af problemet, om magistratens beskikkelsespraksis havde et mere seriøst præg end omkring århundredskiftet, har jeg undersøgt byens bestallingsfortegnelse. Det fremgår heraf, at der i årene fra 1743–72 blev beskikket 159 JM ⁶³. Der synes at herske en vis uoverensstemmelse imellem antal eksaminerede JM og antal beskikkede. Flere faktorer kan have skabt forskydninger. Man må gå ud fra, at en del JM rejste tilbage til provinsen efter endt eksamination. Prisen på autorisationen, der skulle betales for både eksamens- og næringsattest, bevirkede, at nogle JM undlod at sørge for beskikkelsesdokumentationen ⁶⁴. Fra JM-hold fremførtes der iøvrigt protest imod prisens størrelse. Protesten fik f. s. v. følger, som prisen herefter blev fikseret til et ret lavt beløb, ligesom der åbnedes mulighed for gratis attest til de fattige JM.

Kirkeritualet, som trådte i kraft i 1688 for *Norge*, må opfattes som den fundamentale retskilde vedrørende *norske* JM. I slutningen af 1700-årene synes en vis retsikkerhed at brede sig.

Rescriptet af 16. 3. 1764 til vicesatholderen, stiftbefalings- samt amt-mænd i Norge fastslog, at den kone, som havde fået attest fra lægen på sine kundskaber, skulle beskikkes af 'Stedets Øvrighed'.

Ved rescript af 4. 8. 1773 blev de danske forordninger for jordemødre extenderet til Bergen by og stift, ikke for andre byer eller stifter. I CMs erklæring til kancelliet i sagen mod Marthe Johannesdatter, hvor både hun og landlægen havde befundet sig i retsvildfarelse m. h. t. beskikkelsesmyndighed gav man tydeligt udtryk for tvivl om, hvorvidt 1714-forordningen var gældende for Norge, 'da den egentlig kuns er givet for Danmark' ⁶⁵.

62. Smh. ovf. p. 344 og G o r d o n N o r r i e: TfJ (1895) p. 56.

63. Bestallinger, p. 128.

64. JMC. Prot. fol. 5 og 23.

65. Smh. ovf. p. 349 og CM, CP, fol. 625. (28. 1. 1788).

Først ved reglement for Giordemodervæsenets Indretning og Bestyrelse i begge Riger, Kiøbenhavn undtagen, af 21.11.1810 blev der igen givet fællesregler for tvillingrigerne – på falderebet for Norges vedkommende.

Magistratens beskikkelsespraksis kan ikke vurderes materielt alene ved en henvisning til *antal* beskikkelser, idet man var bundet af regler om antalsbegrænsning. Ved Kirkeritualet af 1685 blev vurderingen af tilgangen til faget i overensstemmelse med tidens opfattelse overladt til myndighedernes frie skøn:

»Og skal efter en hver Stæds Leylighed, saa mange beskikkes, som vel fornøden gjøres, paa det den ene ikke skal være den anden i Veyen.«

Men ved 1714-forordningen blev der sat en fast grænse på 30 for Kjøbenhavn. Ved rescript af 3. 5. 1743 hævedes grænsen til 60 »paa det Fuskerier og mange deraf flydende farlige sviter kunde forekommes«. Først i 1795 blev JM-næringen fri, således at enhver efter overstået eksamen måtte udhænge sit skilt, dog at alle fortsat skulle tages i ed af magistraten.

Ikke alle med eksamen fik dog før 1795 tilladelse til at fungere i Kjøbenhavn. Udenbys JM skulle indhente JMCs tilladelse og derpå afvente beskikkelse, ellers var de at anse som fuskere. I 1783 nægtede magistraten en jødisk enke, Anna Uria Cohen, beskikkelse i Kjøbenhavn. Hun var uddannet i Amsterdam og medbragte attest derfra, som hun vistnok havde forevist for professor Saxtorph⁶⁶.

Magistraten udtalte i den anledning:

»Da her i Staden icke er nogen Mangel paa duelige Jordemødre efterdi der foruden de beskikkede, der have Skildt udhængende, altid findes en deel fleere, som i JMC ere examinerede, maae vente efter deres Tour til at erholde Bestalling«.

Man henviste til, at den jødiske nation nu som før kunne benytte sig af de almindelige JM, ligesom man mente, at hun »som en til at opholde sig her uberettiget Person« burde forføje sig ud af landet under trussel om straf. Dette kunne være en formelt korrekt og tilstrækkelig begrundelse for afvisning, hvis hun manglede lejdebrev eller opholdstilladelse. Men magistraten havde påbegyndt realitetsbehandling af sagen og havde i den anledning afæsket de ældstes råd fra den jødiske nation en udtalelse om hende. Rådet anbefalede ansøgningen under forudsætning af, at hun kunne dokumentere sine kvalifikationer. Herefter afviste magistraten

66. Carøe, p. 212.

hende dels under henvisning til reglerne om fremmede jøders adgang og dels til fagets tilgang. Magistratens afgørelse forekommer mig mere politisk end retlig, ligesom den bagvedliggende holdning virker diskriminerende set på baggrund af ånden bag § 9 i Indfødsretten af 15. 1. 1776, som åbnede adgang for fremmede til at bo og nære sig i Danmark, men holdningen var sikkert loyal over for den rådende socialøkonomiske politik.

Næringsretlige vilkår

Skiltning blev første gang påbudt ved 1714-forordningens art. 3 om, at eksaminerede JM

'skal have et vist Tegn hængende over deres Bolig, paa det enhver kan vide, at de alene ere edsvorne og approberede. Fordrister nogen sig, som ei med ovenmeldte Tegn er privilegeret at betjene nogen Kvinde, skal den straffes med Børnehuset.'

Slet så galt gik det ikke de første gange, nogen forså sig herimod. En JM blev i 1743 indkaldt, fordi hun 'i lang tid har haft skildt ude, mens ingen attest haver'. Hun svarede, at hun havde været indskrevet og købt papir til attesten. Enden på sagen blev, at hun blev eksamineret og tildeelt attest 14 dage senere ⁶⁷.

Dorethea Schyttes havde også haft skilt ude uden attest. Hun fik besked om at nedtage skiltet, og gjorde hun ikke det, ville det blive nedtaget af politiet ⁶⁸.

Skiltning var ikke noget enestående dansk fænomen. I den *svenske* 1711-forordning hed det i § 3:

'och som annorstädes brukeligt är, för deras boning et Tecken hafwa, på det man dem både nätter och dagar, wid påkommande nödfall i hast finna kan' ⁶⁹.

Om JM-skilte normalt i Danmark udstyredes med et bestemt motiv eller dekoreredes efter fantasi og forgodtbefindende, tør jeg ikke sige. Skilte havde i *Sverige* ofte »ett målat barn« som motiv ⁷⁰.

Et skilt gav i 1783 anledning til en konflikt. Om det var skiltet som

67. JMC Prot. fol. 6.

68. Ib, fol. 13 (17. 5. 1744).

69. Således også i Paris, hvor de edsvorne JM fik lov at praktisere og 'poser une enseigne qui instruit de son nom et de sa demeure'. Henriette Carrier, p. 87.

70. B. Lundqvist, p. 45. *Dagligliv i Danmark, 1720–1790*, p. 231, gengiver et JM-skilt fra 1785. Man ser en nydelig dame klædt efter tidens mode siddende ved et bord med et svøbelsesbarn på skødet.

sådan eller dets motiv, der ansås for anstødeligt, fremgår ikke klart. JM Marie Svendsen, som var gift med en skoleholder, fik 11. 6. 1783 JM-brev og hængte straks skilt ud. Men da manden blev skoleholder ved Petri Kirke, fik hun af kirkeforstanderen Grev Thott påbud om at nedtage det. Hun ansøgte om enten at blive fri for at bruge skilt, skønt det ville skade hendes næring, eller om at måtte hænge det op trods forbudet. Collegium Medicum fandt Thotts opfattelse besynderlig og udtalte, at JM-videnskaben både er værdig og nyttig og uanstødelig. Man anbefalede, at hun udhængte en sort tavle med følgende tekst i guldbogstaver: 'Her boer Jordemoder Marie Svendsen som betiener Barsel-Koner.' Men grev Thott ville heller ikke godtage dette skilt ⁷¹. Historien melder ikke noget om, hvorledes Marie Svendsens forretning gik, men noget kunne tyde på, at det har været vanskeligt for hende at klare sig, idet hun i vinterhalvåret 1786–87 vikarierede som JM ved det 'Kgl. frie Jordemoderhus' eller Fødselsstiftelsen ⁷².

Hvor bestemmelserne om antal og skilt vel især har rod i europæisk næringsret, kan påbudet om, at JM skal 'bo paa bequemeelige stæder', *bopælskravet*, måske tillige opfattes som udsprunget af et praktisk-socialt behov, der havde mere relation til JM-næringen end til andre næringer.

Bugenhagen udtrykte det således i sin brunsvigske ordning: 'De heue Ammen scholen vordehlet syn in der Stadt dat man se balde vinden kan'. Bopælskravet rettede sig i dette tilfælde lige så meget til øvrigheden som til JM selv.

Løn. Lønspørgsmålet skal ikke gøres til genstand for en dyberegående undersøgelse, da det f. s. v. falder udenfor dette arbejdes rammer. Enkelte aspekter skal dog omtales i forbifarten, især på grund af de socialretlige relationer. Ved løn kan man her forstå såvel det enkelte private salær som den faste løn fra det offentlige. Førstnævntes omfang kan man normalt kun gisne om, selv om der kendes direktiver om maksimumtakster. Den offentlige løn derimod fremgår ofte klart af reskripter og ansættelsesbreve. Den skulle især udgøre compensation for JM's pligt til at betjene de fattige gratis. I det følgende omtales især den offentlige aflønning.

Enkelte JM i København havde allerede i 1600-årene drevet det ret vidt. Af »Testament- eller Siellegaffue-Bog for de Fattige wdi K:øbenhaffn« ses, at Lisabeth Niels Oelsens i 1653 'som kaldis jordemooder' testamenterede 2000 rdl til kirken, skolebørn, de fattige samt syge senge-

71. CM, CP, fol. 495, og K. C a r ø e, p. 211.

72. Edsformularer, fol. 27.

liggende, mens de husarmes part skulle udgøre 500 rdl. Efter samme bog skulle JM Karen Pedersdaater i 1659 have givet 160 daler til de fattige ⁷³. Den tyskfødte, kgl. hofjordemoder ved det *svenske* hof, Catharina Went, som bistod ved Carl XII's fødsel i 1682, fik en tilsikret årsløn på 800 silfvermynt + ret til at drive fri næring som JM eller som det hed »bademutter«. Iøvrigt synes JM i almindelighed henimod slutningen af 1700-årene ikke at have været særlig vellønnede i Sverige ⁷⁴.

Visse byer i *Tyskland* havde allerede fra 1500-årene ⁷⁵ 'Ratsammen' eller 'Stadtammen', som modtog en bestemt løn til gengæld for pligten til at betjene de fattige. Nogle JM blev fritagne for skatter og afgifter m. v. overfor byerne, formentlig som en slags godtgørelse for deres sociale embedspligter ⁷⁶. I *Holland* synes man først at tale om 'Stadsvroedrouwen' henimod 1700-årene. I 1731 var der 4 i Haag, som skulle betjene de fattige og uformuende ⁷⁷.

I *England* synes det at have været skik, at man udover salæret, som betaltes af de nye forældre, forventede, at slægt og venner bragte JM rigelige gaver ved barnedåben ⁷⁸.

I *Hertugdømmerne* gjaldt særlige regler dels om frihed for skatter og byrder dels om honoreringen, som skete ved indsamlinger ved bryllupper og barnedåb. Hos de fornemme skulle dog erlægges et fast beløb uden indsamling ⁷⁹.

Peder Palladius opfordrede kvinderne til at lønne JM godt, men han var allerede klar over, at det havde lange udsigter med at bringe øvrigheden til forståelse:

'Och naar som i haffuer saa en god iordemoder i danneqvinder, da lønner hende vel for hendes umag, hun er da sin løn verd, och vaar at ønske aff borgmester oc raad i kjøbsteder, at saadanne iordemoder motte vere fry allevegne for almindelig skat og tønge, det er di som hielpe oss till denne verden, och end haffue de dieris lou allevegne udj skriften. ⁸⁰

Kirkeritualet havde følgende direktiv:

'For saadan deres Umage skal dennem gives hvad billigt er; men de Fattige skulle de hielpe for Guds Skyld.'

73. KD II, pp. 792 og 793.

74. B. Lundqvist, pp. 28 f og 89.

75. Smh. Bugenhagens ordning ovf. p. 341 og Luise Hess, p. 116 f.

76. Schmelzeisen, p. 21, note 74.

77. S. I. von Wolzogen-Kühr, p. 200 f.

78. A. Clark, p. 279.

79. Gordon Norrie, TFF (1896) p. 63 f.

80. P. Palladius, V, p. 112.

For at hindre den udbredte forseelse, barnefødsel i dølgsmål⁸¹, og for at hjælpe de fattige eller ugifte barselkvinder indrettedes med hjemmel i rescript af 13. 3. 1750 et såkaldt frit jordemoderhus af JM Inger Pedersdatter, Chr. Petersens enke. Hensigten var, at kvinder skulle befries for såvel straf som skam⁸². Hun indrettede det for egne midler i lokaler lejet af fattigvæsenet i Gothersgade. De barselkvinder, som ikke kunne underholde sig selv, skulle have deres forplejning fra konventhuskassen, så længe de lå i barselseng, ligesom opholdet iøvrigt skulle være gratis. Inger Pedersdatter skulle som 'bestandig Betient' for sin ulejlighed have 50 rdl. årlig samt frit hus, brændsel, sengeklæder og tillige en dusør for hver person, hun betjente, som kunne være 2 rdl for hvert barn og forventedes at blive ca. 100 rdl om året. I de 9 år det frie jordemoderhus bestod, skulle der være født 2.958 børn. (D. v. s. gennemsnitlig 328 børn om året til en indtægt af 2 rdl hver = 656 rdl om året!)⁸³

Det kunne være vanskeligt at skaffe uddannede JM i provinserne og på landet, derfor blev det efterhånden almindeligt at sikre JM her en mindsteløn dog imod forpligtelse til at betjene de fattige gratis.

I 1728 optrådte der i Rudkøbings regnskaber en post på 5 rdl til byens JM til hjælp til husleje⁸⁴.

Som svar på en skrivelse fra stiftamtmanden i Holbæk om at få tilsendt 4 dygtige JM med fri bolig, brændsel og løn, udtalte JMC bl. a.:

'... saa ses letteligen at der maa være stor forskiold iblandt dem, og at de bedste ikke uden sær fordeelagtige conditioner drager herfra paa Landet, følgelig vil det blive meget vanskeligt at skaffe 4 saa gode Jordemødre som vi ønskede til et Amt, da Lønningen og de övrige Conditioner ey vel kunne blive antagelig uden for de fattige og mindre vittige ...'

Man foreslår derfor, at de nøjes med at få 1 god, som efterhånden kunne undervise nogle fornuftige bønderkoner til at assistere, men anfører, at en 'saadan god og vittig JordModer vil i det mindste foruden andre favorables Conditioner paastaa et hundrede Rigd. aarlig Lön ...'⁸⁵

JM i Ribe skulle efter rescript af 2. 9. 1757 have en fast løn på 40 rdl årlig fra byens og de fattiges kasse, samt fra et par herreder. Derud-

81. C. D. H e d e g a a r d, p. 28: (... Kan det ikke nægtes, at jo dette Crimen ... idelig gaar i svang, ja det er observeret og med Justitz Protocolterne kan bevises, at intet Crimen saa ofte begaaes som just dette.); T a g e H o l m b o e, p. 120 f.

82. H. S t a m p e: *Erklæringer, Breve og Forestillinger*, VI, p. 249–50.

83. P o u l T h e s t r u p: *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800*, p. 132, hvorefter for 1750–59 ved det frie JM-hus fødselstallene fordeltes mere uregelmæssigt, Cfr. N o r r i e, TfJ (1895) p. 143.

84. C h r. K i i l s g a a r d: *Rudkøbing*, II, p. 54.

85. JMC Prot. fol. 85 (20. 12. 1755).

over skulle hun have bødeindtægten hver gang, barselkoner betjente sig af en fuser samt en pris af 4 til 6 Mk for at betjene borgerkoner.

Amtsjordemødrene i Frederichsborg og Cronborg Amters jordemoderhuse skulle have 50 rdl om året, frit hus samt vinterfoder, sommergræsning og brændsel ⁸⁶.

Jordemødrene på *de vestindiske øer* var offentlig ansatte og fik foruden støtte til transporten frem og tilbage en fast løn på 500 rdl vestindisk courant om året, med pligt til at betjene de fattige gratis, hvilket formentlig omfattende slavekvinder ⁸⁷.

På *Island* gjaldt efter rescript af 20. 6. 1766, at kongen ville skænke 100 rdl om året til aflønning af de nødvendige JM. Beløbet skulle fordeles af amtmanden efter aftale med landphysicus.

Også i *Norge* kom man i slutningen af 1700-årene ind på at betale JM et vist beløb årligt, i Stavanger 50 rdl (1784) i Skeeen (1787) 50 rdl ⁸⁸, men i Romsdal amt løste man problemet ved en særegen dusørordning, hvorefter amtmanden fik bemyndigelse til at disponere over 100 rdl om året efter en takst, som ikke måtte overstige 5 rdl og ikke komme under 3 rdl. Lønningen medførte pligt til at undervise lærlinge, og den måtte ikke komme til udbetaling, før lægen havde attesteret JMs arbejdsopgivelser.

Det hører med i billedet af JM's lønforhold, at der i 1753 oprettedes JM-kasse, som forvaltedes af JMC. En gennemgang af JMC-protokol har vist, at der blev god brug for kassen, både til understøttelser, begravelsesudgifter og lån for fattige JM ⁸⁹. Alle eksaminerede skulle lægge 4 MK i bøssen til Kommissionens udgifter, altså en slags gebyr for optagelse i jordmoderstanden ⁹⁰.

Specifikke jordemoderfunktioner

Karantæne- eller epidemiforanstaltninger. Når pest eller anden smitsom sygdom greb om sig i en by, opstod problemet om hjælp til barselkoner i smittede huse.

I den *svenske* 1711-forordning, som fremkom i det store pestår, havde man indflettet en særlig regel om disse barselkvinders betjening. Efter § 23 påhvilede det de yngste jordemødre, så mange som måtte findes nødvendige efter magistratens nærmere forordning at bistå og betjene dem

86. An. 12. 10. 1770 § 6, cfr. 1810-reglementet §§ 13–22.

87. Vestind. Sag. K. og I. 1766, nr. 22 (miss. 9. 12. 1768) CM, CP, fol. 136 10. 4. 1774.

88. Kanc. prom. 31. 1. 1784 og rescript 8. 6. 1787.

89. JMC Prot. fol. 22. 88, 130, 131, 132.

90. G. N o r r i e, ib. (1895) p. 94.

i besmittede huse. Disse JM måtte ikke forlade byen, og de måtte ikke besøge kvinder i ikke-ramte huse. Der skulle være angivet et særligt tegn, let at finde, hvor de særlige tilforordnede JM skulle bo.

København hærgedes også af pest i 1711, 3 år før 1714-forordningen. Under epidemien klarede man sig med visse katastrofeforholdsregler, hvorefter der skulle være 'visse jordemødre til at betjene de frugtsomme-lige i mistænkte huze'⁹¹. Den danske regel var langt mindre udførlig end den svenske, og den blev ikke optaget i 1714-forordningen.

Nøddåb. Dåben var for den gamle som for den nye kirke et sakramente, der alene måtte consecreres af indviede præster. Men allerede middelalderlig kirkeretlig opfattelse accepterede en vigtig undtagelse i tilfælde, hvor nyfødte børn befandt sig i livsfare. Efter *Gratians Dekret* måtte endog en kvinde foretage denne kirkelige handling, 'si instante necessitate femina puerum in nomine Trinitatis baptizauerit'⁹².

Denne opfattelse afspejledes i SKL 3:

'Hvis et barn bliver født, da skal det have gudfader og gudmoder i kirken og faa sin kristendom af præsten. Men bliver det saa sygt, at det ikke kan komme til kirken, men dog faar sin kristendom af en mand eller af en kvinde, da har det ret til arv; men faar det ikke kristendom, da har det ikke ret til arv, for højmand kan ikke arve.'

JL, I, 2 omhandlede tillige det vigtige problem om den rette dåbsformel:

For således skal den sige, der døber barnet:

Jeg døber dig i Faderens, Sønnens og den Helligånds navn. Men kvinder må aldrig døbe et barn, hvis der er en mand til stede. Heller ikke må barnet døbes i andet end vand'⁹³.

Således skete der en vis transformation af den internationale kanoniske nøddåb til dansk kirkeret. På dette sted kan også henvises til Magnus Lagaböters gamle Kristenret om dåb foretaget af fader eller moder på vej til Kirke, jfr. Cap. IV⁹⁴.

På florentinerkonciliet uddybedes nøddåbsreglen i *Bulla unionis Armenorum* af 22. 11. 1439:

Minister huius sacramenti est sacerdos, cui ex officio competit baptizare; in casu autem necessitatis non solum sacerdos vel diaconus, sed etiam laicus vel

91. K D VIII, p. 172.

92. Friedberg, C. 30. que. 3. c. 4.

93. Ærkebisp, rektor og professorer anmodedes ved Kongebrev af 12. 5. 1666 om at give betænkning om en dåb, der af JM var forrettet med øl under foregivende af, at barnet var så svagt, at det ikke kunne vente, til der skaffedes vand, H. M a t z e n, I, p. 365.

94. P a u s: *Samling af Gamle Norske Love*, II, p. 273.

mulier, immo paganus et hereticus baptizare potest dummodo formam servet ecclesie et facere intendat quod facit ecclesia (det er præsten, som uddeler dette sakramente, da det tilkommer ham efter embedet at døbe; men i nødsfald kan ikke alene en præst eller diakon, men også en lægmand eller kvinde, ja endog en hedning eller kætter, døbe, når blot han følger den kirkelige form og har til hensigt at gøre, som kirken gør.)⁹⁵

Nøddåbsreglen vandrede med over i den reformatoriske kirke:

'Der som barnet er oc y liffs fare effter det er fød, da skal Jordemoderen med de andre Gudfryctige dannequinder, som hoess ere, strax befalet Gud ... Oc dermed skal det strax døbes med disse ord: Jeg døber deg y naffn Faders, Søns oc Helligaandz. Amen.'⁹⁶

I modsætning til de katolske regler taltes der i 1539 udtrykkeligt om jordemødre til forskel fra blot tilstedeværende kvinder, af hvilke, der i 1500-årene var adskillige ved både fornemme og mindre fornemme kvinders barselfærd.

Bestemmelsen gentoges og præciseredes i DL 2–8–8.

'Er Barnet i Livs Fare, efterat det fuldkommeligen født er, da maa Jor-demoderen det døbe med Vand, og ikke andet, om Præsten ikke er ved Haanden, eller nogen skikkelig Mands Person, som er kommen til Skieldsalder.'

Efter Kirkeritualet af 1685 måtte nøddåb foretages ikke bare af JM, men også af 'en anden Gudfryctig ærlig Qvinde'.⁹⁷

Ligesom JM skulle kende det rette dåbsritual, var det af vital betydning for den nye kirke, at JM havde *den rette tro*. Præsterne skulle tit og ofte overhøre JM, om de var gudfrygtige, om de var kristne, kunne de ti bud, troen og fadervor, om de gik til alters, og om de forstod at trøste en barselkvinde med Guds ord, som var det vigtigste, thi skrev *Palladius* i sin Visitatsbog:

'huor en gammel scharns papistisk muncheqvinde er iordemoder, der er gierne diefflen inden dørre med hende, och vil iche gierne gaa vel thill, der bør at vere en gudfryctige qvinde.'⁹⁸

95. *Conciliorum oecumenicorum Decreta*, p. 519 (sessio VIII). Smh. også *Bulla unionis coptorum* fra 1442 på den 11. session, hvor denne regel gentoges, p. 552–53. Se iøvrigt *Codex iuris canonici* (1918) can. 742 § 2, hvorefter en mand skal foretrækkes for en kvinde, medmindre kvinden er værdigere end manden eller kender dåbsformen bedre.

96. Kirkeordinansen 1539, F r. R ø r d a m: *Danske Kirkelove* I, p. 87.

97. Om drøftelse af formuleringen: Aktstykker.

98. *P a l l a d i u s*, V, p. 109.

Andre fristelser lurede i reformationstiden end det papistiske spøgelse. Nogle af de kloge fødselshjælpersker stod næppe helt fremmede overfor brugen af trolddomsmidler:

'Det schal vere langt fra, at en iordemoder skal fare met løff, seynelse, manelse, heller traaldom . . .'

Således advarede Palladius og truede dem med et hundrede læs ved, så de kunne få en sviende hale, om de gjorde så. Men de gamle havde troet, at det var trolddomsværk, når barselkonen lå der med store smerter, at det var onde magter, som drev deres spil. Der måtte en stærkere trolddom til for at bekæmpe disse magter. Efter de hedenske fødselsguder kom Maria og andre hellige kvinder⁹⁹. Den katolske kirke lærte også sine får at søge hjælp ved relikvier. Den navnkundige abbed Vilhelm (Æbeltoft) efterlod en tand. Den påstodes, dypet i vand, at være virksom for barselkoner. Det samme gjaldt Margrethe-særken fra Lund, som Christian¹⁰⁰ anmodede Lundekapitlet om at få til låns ved dronning Dorothea's nedkomst i 1468¹⁰¹.

Det ville ikke være ubegribeligt, hvis overtroiske koner, som af præsterne blev undervist i at bruge bøn og andre åndelige midler ved vanskelige fødsler, kunne fristes til at søge mindre legitime åndelige midler end dem, de havde lært hos præsten, hvis en fødsel viste sig ekstra tung.

Det er næppe muligt at vurdere de kirkeretlige direktivers efterlevelseseffektivitet. Den foregående undersøgelse har vist, at de den-sidige regler ikke blev efterlevet, og at det skete ganske risikofrit. Spørgs-målet var et ganske andet sub specie æterni:

Den JM synder, som ikke døber børn med ret form og måde, præsterne synder, som ikke underviser JM om nøddåb og deres ganske embede, og øvrig-heden synder, som ikke beskikker forstandige JM i byer og stæder.¹⁰²

Om præster og JM fortsatte med at synde imod de kristelige trosar-tikler i 1600- og 1700årene, tør jeg ikke sige, men magistraten i Køben-

99. I. Reichborn-Kjennerud: *Vår gamle Trolddomsmedisin*, II (1933) p. 62 f.

100. *Missiver fra Kongerne Christiern I's og Hans' Tid*, I, p. 36.

101. V. Ingerslev, I, p. 26, kaldte særken St. Birgittesærk; Edv. Gotfredsen, *Kulturhistorisk leksikon*, talte om Jomfru-Maria-særken; Niels Lund: *Særken i Lund*. p. 57 påviser overbevisende fødselssærkens historiske tradition, og at det på dette tidspunkt måtte være Margrethe-særken, der var den korrekte betegnelse.

102. Fr. Rørdam: *En Bispevisitats i det 16. Aarhundrede*, K. Hist. Saml. 3. Rk. V. Bd., p. 91.

havn synes i hvert fald plettet af denne synd helt ind i begyndelsen af 1700-årene¹⁰³.

Processuel funktion. SKL 1 (AS 1) omtaler den situation, at en enke straks efter mandens død siger, at hun er med barn. Hvis hun efter at have siddet i boet i tyve uger alligevel ikke er med barn 'og der er gode kvinders vidnesbyrd derom', da skal der skiftes. Efter ESL I, 2 skal man 'tilkalde gode kvinder, og de skal se, om hun er med barn eller ej' og efter JL, I, 3 skal 'gode kvinder undersøge og afgøre, hvorledes det forholder sig'.

De kvinder, som skal aflægge vidnesbyrd, karakteriseres som 'gode'. *God* kan forstås etisk som modsat ond. God havde i senmiddelalderen og reformationstiden fået en betydningsforskydning i retning af overklassen – som vel var sprogligt toneangivende. I hvert fald finder man ofte god brugt som adelig, fremstående, pålidelig eller anset person.¹⁰⁴ God ses også brugt i betydningen forstandig eller dygtig. I den plattyske oversættelse af JL fra 1593 hed det: 'darna Schölen ehrlike, frame Frouwen erfaren vnde prøven, effte se schwanger sy edder nicht', hvor frame nærmest svarer til dygtig.¹⁰⁵

Ingen af landskabslovene kendte til fødselshjælpersker af profession. Jyske Lovs sene glossator, Biskop Knud Mikkelsen, bibragte ved sin glossering af JL, I, 3, en international tolkning, som også havde plads for egentlige jordemødre¹⁰⁶.

Hvis en kone siger, at hun er med barn, efter at hendes husbond er død, da skal hun hensesidde uden skifte i boet i tyve uger, siger JL, I, 3, eller i latinsk oversættelse: *Si mulier dixerit se inpregnatam post mortem uiri, debet residere in bonis mariti inconcussis uiginti septimanis.*

Knud Mikkelsen bemærkede til *si mulier*, at denne regel var i overensstemmelse med D 25, 4, 1 § 1. De inspiciendo ventre custodiendoque partu. Uanset om dette digeststed har ligget bag udformningen af JL I, 3 og de andre tilsvarende regler i landskabslovene eller ej, så kan man konstatere, at det har hørt hjemme i en internationalt skolet biskops citeringsapparat, som vel kan begrunde et kort referat af D 25, 4, så meget mere som en langt yngre tid fortfarende mente, at dansk JM-lovgivning stod i gæld til D 25, 4.¹⁰⁷

I indledningen omtales det tilfælde, hvor en kvinde, som lod sig skille fra sin mand, påstod, at hun ikke var gravid, mens han påstod, at hun var gravid. Hun måtte affinde sig med, at hendes tidligere mand forlangte hende besigtiget. Til dette formål skulle hun anbringes i et hus hos en ærbar kone, hvorpå 3 jordemødre (obstettrices), som var bekendt for deres kunst, skulle

103. Smh. ovf. p. 344.

104. O. Kalkar, *Ordbog til det ældre danske sprog*; Holmbäcker och E. Westén: *Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning*, p. 250, note 38.

105. P. G. Thorsen: *Danmarks gamle Provindslove*, IV; Schiller-Lübben: *Mittel-Niederdeutsches Wörterbuch*.

106. DGL, Bd. IV, p. 12–14.

107. Thomas Bartholin, p. 157 og C. D. Hedegaard, p. 17.

besigtige hende efter prætors udnævnelse og udtale, om hun var gravid eller ej. (D 25, 4, 1).

I 1 § 10 hed det nærmere, at hvis en hustru efter ægtemandens død påstod, at hun var gravid, da skulle hun foranledige, at den eller de, som det vedkom, om de ønskede, sendte hende kvinder til besigtigelse af hendes liv m. fl. bestemmelser om bevogtning af hende og den eventuelle livsfrugt. Dernæst fulgte detaljerede regler om antal frie kvinder, som måtte sendes og være til stede, samt om hvem der måtte bevogte fødestuen. Der taltes flere gange om 5 frie kvinder, foruden to jordemødre.

Både i indledningen og i 1 § 10 taltes om egentlige JM contra frie kvinder. Når Mikkelsen i sin glosse henviste til de uentre inspiciendo ff. 1.1 § 1 som eksempel på nudum uisum eller kropsinspektion, er det dog et spørgsmål, om der ikke i stedet for 1 § 1 skulle have stået enten kun 1 d. v. s. om de tre JM's besigtigelse eller 1 § 10 om de 5 frie kvinders inspektion. 1 § 1 handler slet ikke om inspektion.

Derefter skal gode kvinder undersøge og afgøre, hvorledes det forholder sig, siger JL I, 3 videre – Postea, iudicio honestarum matronarum examinari debet, utrum inpregnata sit an non . . .

Til udtrykket *examinari* havde Mikkelsen følgende at sige:

Aduertendum est, quod sepe fallitur oculus et manus obstetricem (man bør bemærke, at jordemoderens øje og hånd ofte tager fejl). Herefter følger en henvisning til Gratians dekret om undersøgelser af kvinders uberørthed: 'et manus obstetricum et oculus saepe fallatur'.¹⁰⁸ og Liber Extra, hvor der tales om tilkaldte 'matronas parochiae providas et honestas (fremsynede og hæderlige koner fra sognet, som skulle undersøge en kvinde i forbindelse med spørgsmålet om frigiditet m. v.)'¹⁰⁹

I den fra begyndelsen af 1500-årene stammende danske oversættelse af glossen hed det:

'at gode danneqvinder skulle grandske og forfaare huad heller hun er met barnn eller icke, saa hender det sig dog, at fostermoderens øye oc haand udi saadanne sager tidt oc offte slaar feil, saa at mand ved icke til visse, huad heller hun er met barnn eller icke . . .'¹¹⁰

Det er ikke ganske klart, om Mikkelsen antager JM som en af de »gode kvinder«, eller om disse ligesom efter digesterne formentes at have en særskilt funktion i forhold til JM. For mig at se, synes »fostermoderen« at optræde som en af de »gode kvinder«.

Ligesom Mikkelsen understregede, at JM kunne tage fejl, således ytrede han også skepsis m. h. t. deres gode ry, som de i ond tro selv kunne finde på at lave, sandsynligvis mod betaling fra den højstbydende af parterne.

Ad iudicio honestarum matronarum hed det i glossen:

'Non ideo statim debet credi, quia huiusmodi eulogia sepe ex mala fide fiunt. . . . Nota *eulogium*, gii, id est bona fama; set aliquando non procedit ex bona

108. Friedberg, C. 27 que. 1. c. 4.

109. Friedberg, X-15. c. 6.

110. DGL, Tillæg til Bd. IV, p. 4. Efter O. Kalkar: kunne *fostermoder* bruges for JM.

radice. Uersus: A ui fautorum dependet lex populorum! (derfor bør man ikke straks tro, at de ofte laver en *eulogium* af den slags i ond tro. Eulogium er et godt ry; men undertiden udgår et sådant ry ikke af en god rod. Verset: Folkenes lov afhænger af velynderes magt). Der kunne sikkert stå væsentlige økonomiske interesser på højkant for de implicerede parter – enken og de andre arvinger. Til belysning af arvesynspunktets vægt kan henvises til en rettertingsdom fra 1591, hvor en adelig enke sagsøgte af hendes mands arvinger, fordi hun ikke havde villet tillade deres fruer at se liget af hendes kort efter mandens død fødte og straks efter afdøde barn, ligesom hun imod deres forbud havde ladet barnet begrave og graven tilmure. Hun tilpligtedes derfor ved dom i 1592 med 12 riddermænds ed at bevise, at hun i barnets sted kunne arve det af hendes mand efterladte jordegods.¹¹¹

Inspektionsproceduren i JL I, 3 omtaler kun eet hold 'gode kvinder', mens Mikkelsen uden direkte henvisning dertil, nærmest synes at have tænkt på en ordning som den i digesterne 25, 4, 1 § 10 nævnte, der muliggjorde flere hold undersøgende 'frie kvinder', som en fortsættelse af bemærkningerne ovenfor om ordet *examinari*:

'Ideo si examinari dixerint eam non impregnata, et alie mulieres non suspecte deposuerint, quod post aliquod tempus post examen peperit, et quod partui interfuerint, earum dictis est standum, quia probatio ad oculum aliam uincit . . . '.

Her vil jeg bruge tidens egen oversættelse:

'derefore dersom de dannequinder, som der till betroed er, at forfaare sagenn, siger, at hun er icke met barnn, oc andre wuildige dannequinde siger at hun nogen tidt :/: effter at de første hadde grandsket om sagenn :/: føde barnn til verdenn, oc at de vaare neruerendis, der barnet bleff født, saadanne deris ord oc vidne skal bliffue ved sin fulle mact, fordisaa, det som mand seer for øyenn, der haffuer mand icke (at) tuile paa.'¹¹²

De 'gode kvinder' synes processuelt at være blevet opfattet som erfaringsvidner, der aflagde vidnesbyrd på grundlag af en syns- og skønsforretning. *Matzen* kaldte deres vidnesbyrd et materielt bevis¹¹³.

Om Knud Mikkelsen havde udarbejdet sin glosse med henblik på en europæisk læzerskare alene, eller om han også havde haft danske læsere i tankerne, kan man ikke have noget begrundet mening om. Det for mig at se interessante er, at han i reglen om de 'gode' kvinders vidnesbyrd ved krydshenvisning til justiniansk og kanonisk ret fik indflettet begrebet *jordemoder* i funktionen som særlig sagkyndig. Den professionelle fødselshjælperse var netop i slutningen af 1400-årene begyndt at vinde indpas i Europas bysamfund.

111. Kolderup-Rosenvinge: *Udvalg af gamle danske Domme afsagte på Kongens Retterting og Landsting*, IV Nr. 64 og 78, pp. 275 og 336.

112. DGL, Till. til IV, p. 4.

113. H. Matzen: *Om Bevisreglerne i den ældre danske Proces*, pp. 81 og 86.

I hvilket omfang samtiden og eftertiden læste hans glosse og lod sig belære er uvist, på den anden side var oversættelsen næppe helt uden virkning i et samfund, der fortsat støttede sig til Jyske Lov som bærende lovbog¹¹⁴. Det kan næppe helt udelukkes, at han lod sit kendskab til dagligdagens virkelighed smitte af på sin glosse. Senmiddelalderen kan have givet ordet 'god' en betydningsforskydning over imod dygtighed eller erfaring^{114a}.

JL I, 3 gentoges i DL 5-2-12, måske fordi de reale arveinteresser bagved var af samme styrke som i middelalderen.

Ved rescript så sent som af 12. 3. 1698 fik jordemødrene sammen med magistraten eller byfogden i landets købstæder samt disses hustruer pligt til at være til stede ved natmændenes koners barnsnød. Natmanden og hans familie vakte alles ubehag, dels fordi arbejdet rent bogstaveligt gjorde ham uren, og dels fordi der hvilede nogle tabuforestillinger over både ham og familien, hvorfor ingen ønskede at sætte sine ben i hans hus. Ikke blot jordemoderen, men også byernes fornemste koner bliver pålagt denne pligt. Rent bortset fra, at det nok skulle være et eksempel til efterlevelse, at de fineste ikke var for fine til at komme der, så ligner udvalget af kvinder socialt set de i JL I, 3, jfr. DL 5-2-12 omtalte 'gode kvinder'.

Efter de *svenske* privilegier for CM af 1688 havde JM ifølge § 5 pligt til, når de af nogen ret eller domstol blev forordnet til at examinere og bese det, som hørte under deres embede, at give trofast råd og sandfærdig berette sagens rette sammenhæng og ikke fortie noget, som bør vides, eller udsige noget, som ikke er sandt af venskabs, slægtskabs, uvenskabs eller anden interesses skyld, ejheller at give deres vurdering af det, de ikke forstår. 1711-forordningen gentog bestemmelsen let forkortet i § 21.

Den danske 1714-forordning var uden tilsvarende udtrykkelige regler, men med hjemmel i *art. 14* kunne JMC pålægge JM at komparere for kommissionen og at efterleve alt, hvad den fandt nødvendigt.

Af en rådstueattest af 8. 3. 1741, tilsendt JMC, fremgik, at 2 JM, Maren Laurentii og Rebecka Schultz, havde været udnævnt til at besigtige en gift kone, Mette JensDaatter, som var anholdt i Frederiksholms fangetårn under mistanke for at have født i dølgsmål¹¹⁵.

En JM fik af JMC ordre til at møde i arresthuset, Slutteriet kaldet, for at undersøge en kvinde efter byfogdens rekvisition. Imidlertid udeblev hun, sendte ikke nogen anden i sit sted og gav ingen undskyldning,

114. DGL, Bd. IV, p. xix.

114a. Smh. ovf. p. 341 om forståelsen af ordene 'forstandige' og 'ypperste'.

115. JMC Prot. fol. 5.

hvorfor kommissionen pålagde hende en mulkt på 8 mk til de fattige ¹¹⁶.

Om denne syns- og skønspligt påhvilede JM i henhold til *art. 14* eller ifølge en retssædvane, fremgår ikke af de nævnte sager. Men jeg er mest tilbøjelig til at tro, at *art. 14* udgjorde det tilstrækkelige retsgrundlag til pålæggelse af ikke nærmere specificerede embedspligter.

Iøvrigt kunne JM formentlig indkaldes som vidner ifølge de almindelige vidneregler, som gjaldt 'Mands- eller Qvindis-Personer', jfr. DL 1-13-4 ¹¹⁷.

Flere steder i JMCprotokol kan man finde omtalt, at nogle af de under møderne tilstedeværende JM har fungeret som *bisiddere*. Der kunne være tale om bisiddervirksomhed både ved eksaminer, og når JMC optrådte som judiciel myndighed. Således var under forhøret af fuskere Lisbeth Thomsen 3 JM til stede som bisiddere, mens der kun var 1 ved Rebecca Hønsekones sag ¹¹⁸.

Konfliktløsning

Konfliktløsende organer. Retten har to hovedfunktioner: at skabe samsvar mellem adfærd og adfærdsnorm og at løse konflikter mellem personer eller grupper. I første tilfælde er lovgivningen udgangspunktet og grundlaget for funktionen, i det andet udgøres grundlaget af de konfliktløsende organer. Men domstolenes opgave kan også være at virke som middel i lovgivningens tjeneste, d. v. s. at sigte mod en påvirkning af folks adfærd ¹¹⁹. Domstolene må efter 1714 anses for de primære konfliktløsende organer m. h. t. JM-forhold. Imidlertid indførtes i løbet af 1700-årene andre organer, som i et vist omfang overtog de almindelige domstoles funktion m. h. t. JM-sager af mindre alvorlig karakter, en undtagelse, som fik karakter af en praktisk hovedregel.

1714-forordningen gjorde jordemoderkommissionen til det almindelige konfliktløsende organ i *København* med følgende regel i *art. 15*:

'Forseer sig nogen Jordemoder i sit Embede, eller hun for denne Kommission anklages for utilbørligt Forhold, skal Sagen strax sammesteds forhøres, og hun af Kommissionen straffes med Mulkt eller Kassation efter Sagens Beskaf-

116. JMC Prot. fol. 103 (29. 7. 1761).

117. Jfr. Universitetets arkiv, Med. Fac. Nr. 1460 om vidneafhøring af 6 kvinder, som havde været til stede ved en fødsel + af 1 JM. G. T r y d e: *Retsmedicinske Erklæringer afgivet af Københavns Universitets medicinske Fakultet i Aarene 1630-62*, p. 34, om at fødselshjælpersker og andre retskafne Kvinder, tilhvem undersøgelsen af underlivet blev betroet, havde aflagt vidnesbyrd i en sag om abort.

118. JMC Prot. fol. 27 og fol. 37, smh. fol. 62, hvor der var 6 til stede.

119. V i l h e l m A u b e r t, p. 31.

fenhed; men naar Sagen efter art. 10 (om brug eller overladelse af abort-fremkaldende midler) angaar hendes Liv og Ære, da henviser Kommissionen det til hendes rette Forum.'

Udenfor København skulle klager over eller fra JM, der vedrørte deres bestilling, pligter og rettigheder, forelægges den stedlige *øvrighed*, som enten selv skulle afgøre sagen eller indbringe den for domstolene, jfr. 1810-reglementet, der formentlig kodificerede hidtidig praksis¹²⁰.

Vedrørende *Norge* afgav cancelliet en promotion af 15 9. 1792 til samtlige stiftbefalings- og amtmænd angående JMs forseelser og klager over Physicis, fordi 1714-forordningen 'ikkun egentlig angaar Danmark' og reglen om JMCs beføjelse til at tildømme mulct eller kasation 'aleene gjelder for Kjöbenhavn':

At naar en JM i Norge forseer sig i sit Embede, og saadant kommer til Stedets Physici Kundskab, da kan denne, naar Forseelsen er ubetydelig, give hende en Irettesættelse, med Formaning om at handle rigtigere; men naar Forseelsen er større eller igientagen, da skal han være pligtig til at indberette samme til Stiftamtmanden i Kjöbstæderne og Amtmanden paa Landet, som efter indhentet Erklæring fra Collegio Medico eller Jordemoder-Commissionen (!) grundet paa Physici Beretning og den Anklagedes Forklaring, bemyndiges til at dictere hende en Mulct til Stedets Fattige, indtil 5 Rdl. Skulde en større Straf ansees passende, da indberettes Sagen til Cancelliet af vedkommende Øvrighed, som conjunctim med Stedets Physici maae e. O., i Tilfælde af igientagne og grove Forseelser, være authoriseret til forhaanden og indtil Resolution falder, at suspendere den skyldige JM. Hvad derimod angaaer de Klager, som fra JMene maatte indkomme over Physicis, da skal samme med disses Erklæring indsendes til Cancelliets Afgørelse.

Efter den *svenske* 1711-forordnings § 22 fungerede Collegium Medicum som konfliktløsende organ m. h. t. faglige tvister jordemødrene imellem, mens det vistnok påhvilede de almindelige retter at træde i funktion ved andre konflikter, jfr. § 9 om fuskere, hvor barnet eller moderen omkom, og § 17, om undladelse af at hente hjælp med den følge, at moder eller barn led skade.

Også det i 1740 i København stiftede *Collegium Medicum* skulle medvirke til at bilægge tvistigheder, nemlig imellem Medicos, Pharmacopæos, Chirurigos, Jordemødre etc. samt besvare spørgsmål, klager, forslag m. v.¹²¹. Collegium Medicum havde dog ikke judicial kompetence, men var en teknisk-administrativ autoritet for dem, som indenfor de

120. CM, CP, fol. 363 og 391 (1779–80) om striden imellem en JM og Ballum bys beboere, i hvilken cancelliet og CM blev indblandet p. g. a. en ansøgning om beneficium paupertatis.

121. Sjæll. Reg. (1740) fol. 505.

angivne videnskaber havde noget at 'angive, foreslaae, forespørge, klage, Raad og Assistance at søge'. JMC havde principielt kun kompetence for København, mens CM omfattede alle lande og områder under den danske monark. Ved rescript af 13. 5. 1803 oprettedes *Sundhedskollegiet*, som skulle dække alle de områder, der hidtil var blevet varetaget af Collegium Medicum, det chirurgiske akademi, karantænekommissionen for København og Jordemoderkommissionen, ligesom det skulle udpege medlemmerne af den eksamenskommission, der nu kun bestod af 1 medicus, 1 chirurgus, prof. obst. og stadsphysicus.

JMC var både domstol og fagligt organ. Landets almindelige retter beklædtes ikke altid af personer med ekspertise i lov og ret¹²², men JMCs medlemmer skulle især have indsigt i medicinalforhold, ligesom man ofte anvendte JM som bisiddere, når kommissionen fungerede som ret.

Domstolenes afgørelsesmåde var, også i straffesager, som hovedregel akkusatorisk, d. v. s., at det var overladt den forurettede eller hans pårørende at rejse og gennemføre anklagen; den inkvisitoriske procesform, hvorefter undersøgelsen skal foretages af dommeren eller retten ex officio på grundlag af angivelse, almindeligt rygte eller anden grundet mistanke, trængte sig efterhånden frem, først ved særdomstolene¹²³. *Art. 15* kunne friste til at antage, at både den inkvisitoriske og den akkusatoriske form kunne lægges til grund i JMC:

'Forseer sig nogen JM i sit Embede eller hun for denne Kommission anklages for utilbørligt Forhold, skal Sagen strax sammesteds forhøres, og hun af Kommissionen straffes . . .'

Af 21 sager behandlet af JMC i perioden 1742–82 synes de 11 igangsat ved klager indgivet af JM, 2 af private, 1 af stadsphysicus og 1 af kommissionsbudet, mens 5 synes igangsat ex officio på andet grundlag. Kommissionens praksis synes imidlertid at vise, at begrebet anklage ikke er opfattet som en beskrivelse af akkusationsproceduren, men snarere som synonymt med anmeldelse (denuntiatio). Ingen af klagerne synes at have haft processuel beføjelse til at føre anklagen igennem. Det ligner den typiske inkvisitionsprocedure, jfr. også 'skal Sagen strax sammesteds forhøres'.

Af Kirstine Köhlerts-sagen fra 1772, som henvistes til Hof- og Stadsretten, ses endvidere, at behandlingsformen forventedes at være ret summarisk:

122. Se f. eks. *Højesteret*, II, p. 204.

123. I. E. Larsen: *Forelæsninger over den danske Criminalproces*, p. 4 f.; Knud Waaben: *Misgerning og straf*, p. 291 f.; Stephan Hurwitz: *Den danske strafferetspleje*, p. 27.

'Men som til Sagens fulde Oplysning kunde maaske behøves Vidners Afhørelse og vidtløftigere Procedure end dette vores Fori Natur tillader . . .' ¹²⁴

JMC kunne idømme mulkt eller kassation, d. v. s. fratagelse af retten til at praktisere, samt sende fuskere i Børnehuset, mens domstolene skulle afgøre sager, som vedrørte 'Liv og Ære'.

I forbindelse med JMCs fuskerioffensiv i 1740erne opstod der tvivl om udstrækningen af JMCs jurisdiktionskompetence. Ved rescript af 16. 10. 1744 fik den generel kompetence i alle sager vedrørende JM, også imod fuskere under andre værneting, bortset fra de sager efter *art. 3 og 15* som hjemlede højere straf, og hvori der skulle være appel til højesteret. Denne retstilstand varede til 1772 efter Hof- og Stadsrettens oprettelse. Den overtog de større sager i første instans, mens JMC beholdt disciplinær- og bagatelsager, formentlig indtil oprettelsen af Sundhedskollegiet, der optog kommissionens funktioner under sig ¹²⁵.

Konfliktløsningsfunktionen

Beskikkede Jordemødre. 1714-forordningen giver ikke selv nogen definition på *art. 15s* sondring imellem embedsforseelse og utilbørlige forhold. Man kunne tænke sig, at de to betegnelser afspejlede henholdsvis egentlige kriminelle forhold og politiforseelser. Men det er muligt at læse utilbørlige forhold som et eksempel på embedsforseelser i vid forstand; utilbørlige forhold kan også blot have været tænkt som en tautologi på embedsforseelser. Denne uvished befordrer ikke lysten til at lede efter en bevidst straffeteoretisk sondring i artiklens indledning. Fremstillingen vil derfor i det væsentlige følge de enkelte artiklers orden.

Art. 6. De skulle være ædruelige og entholve sig fra al stærk Drik saavel før som efter Barnefødslen, at ofte tvende Menneskers Liv og Sundhed beror paa deres Vindskibelighed, og at deres Samvittighed, Rygte og gode Navn lider, om de sig i deres Embede forse.

Det synes ikke at være en forseelse, der ofte blev gjort gældende i JMC, om det nu skyldtes, at det ikke blev opdaget, eller ikke påklaget, eller at JM faktisk var mere ædruelige, end man antog.

En kgl. Lands-, Over-, samt Hof- og Stadsretsdom af 30. 8. 1824 stadfæstede en birketingsdom, der havde dømt en JM fra sin bestalling p. g. a. drukkenskab. Præmisserne understregede, at der dels var tale om gentagen drukkenskab trods irettesættelse og advarsel 9 år før, og dels at hun

124. JMC Prot. fol. 120.

125. G. Norrie: *Danmarks Jordemødre*, p. 47.

i den konkrete sag formentlig p. g. a. den beskændede tilstand havde undladt at gøre alt, hvad der havde været anledning til for at redde moderens liv ¹²⁶.

Hvor JMCprotokol er mærkelig tavs om JM's drukkenskab, beretter den til gengæld tydeligt om deres vanskelighed ved at holde godt venskab efter *art. 8*:

De skulle indbyrdes holde godt venskab og fortrolighed, den ene misunde ikke den anden, og naar noget vanskeligt forefalder, skulle de trolig med Raad og Daad hjælpe hverandre.

I anledning af en strid imellem 2 JM resolverede JMC den 26. 6. 1744, at kommissionsbudet på dens vegne skulle advare den anklagede om 'herefter at entholde sig fra slige ærerørige skielsord imod andre JM', da det er 2. gang, hun har fået en advarsel, skal hun vide, at 3. gang hun forser sig, vil sagen blive overleveret i 'verdslig Øvrigheds hænder' ¹²⁷.

Den følgende artikel i rækken kan indledningsvis karakteriseres som en almindelig pligtgrundsætning i overensstemmelse med ældre vesteuropæisk tradition.

art. 8: De skulle trolig forestaa deres Embede, skikkelig og venlig omgaas dem, som ere i Barne-Nød, hjælpe den fattige saavelsom den rige, og ikke for en skiden Gevinsts Skyld uden vigtig Aarsag forlade den fattige, naar de først til den ere kaldte.

En direkte henvisning til *art. 8* forekom i sagen mod Maria Porsch den 30. 4. 1765. Kommissionen anførte, at hun med de 4 nævnte forhold havde forset sig imod art.erne 8, 9 og 11, men undlod at præcisere, hvilke forhold der havde relation til hvilke artikler ¹²⁸.

I en sag fra 1782 måtte Madame Strange betale 1 rdl i mulkt til JM-kassen, fordi hun forlod konen af søvnighed og ikke kom tilbage, da hun blev tilkaldt, som hun havde lovet, men

'foregav at være hentet til en anden Kone uden at sige hvem eller hvor det var, saa at Manden maatte med Vægteren løbe heele Natten forlegen fra een Jordemoder til en anden som alle undskyldte dem'.¹²⁹

Kommissionen henviste imidlertid ikke specielt til *art. 8* i sin dom, men har formentlig pålagt hende bøde ud fra den almindelige adgang i *art. 15*

126. JT 12. Bd. I. H. p. 100 smh. II. H. p. 205, hvor højesteret stadfæstede dommen.

127. JMC Prot. fol. 5 og 14.

128. JMC Prot. fol. 109.

129. JMC Prot. fol. 136 (16. 2. 1782).

til at idømme arbitrær straf 'efter sagens beskaffenhed.'

Rent konkret omtaler *art. 8* iøvrigt heller ikke det forhold, at en JM vægrer sig ved at komme, skønt kaldet, ejheller langvarig eller gentagen udeblivelse, men kun det forhold, at JM forlader en fattig barselkone for at gå til en rig.

1810-reglementet indførte i § 39 den bestemmelse, at hvis nogen JM mod formodning

'skulle vægre sig ved ufortøvet at komme til en Barselkone, skal hun første Gang af Stedets Politiemester inden Retten gives en alvorlig Irettesættelse og Formaning, som bliver at tilføre Protokollen; men anden Gang tillaes hun til sin Bestillings Forbrydelse.'

De medicinalretlige regler i artiklerne 9–12

Art. 9: De skal i Fødslens flittig give Agt paa alle Omstændigheder, og om noget tungt eller farligt forekommer, da i Tide raadføre sig med forstandige Jordemødre og efter Sagens Beskaffenhed lade hente en Medicum for at høre hans Raad. Findes de forsømmelige herudi, og enten Fosteret eller Moderen geraader derover i Livsfare, straffes de med deres Bestillingers Fortabelse og med anden Straf efter Forseelsens Beskaffenhed.

Birthe Münster blev dømt efter *art. 9* den 5. 6. 1750 til at betale 6 rdl med trussel om at miste bestillingen i gentagelsestilfælde, fordi hun, skønt hun fornemmede, at fosteret var ved at rådne i moderens liv og åbningsen var temmelig stor

'ey strax har sögt hielp hos en Jordemoder eller Accoucheur, ey heller anmeldet dette Tilfælde for en Medico, hendes Omgang ogsaa med Barsel-Qvinder i adskillige Maader er suspekt, . . .'¹³⁰

Det var ikke nogen tom trussel. Ved dom af 21. 5. 1761 mistede hun retten til at praktisere, atter p. g. a. *art. 9* og med følgende begrundelse:

'Hendes her givne Svar paa de af Commissionen giorte Spørgsmaal viiser tydelig hendes i JM Videnskabet mærkelige Uagtsomhed og strafbare Skiödeslöshed, der ey kan befrie hende aldeles og fuldkommen for den Mistanke at have brugt en for barnets Liv höyst skadelig Vold og grov medfart. Det er i særdeleshed en strafværdig Skiödeslöshed af JM, at hun slet intet foretog sig med det nye-födte barn, som kunne tienne til at bringe det til Live i fald det ikke var dødt . . .'¹³¹

Anna Maria Schwartz blev på samme måde efter den 9 og 15 *art.* dømt til at have privilegium og bestalling som JM i København aldeles forbrudt

130. JMC Prot. fol. 56.

131. JMC fol. 100 (21. 5. 1761).

'for hendes twert imod den hende givne Undervisning og Oplysning, skiödelöse, uagtsomme, og desaarsag straffældig Omgang ¹³²'.

Maria Porsch ¹³³ fandtes som nævnt ved en barsel samtidig at have overtrådt art. 8, 9 og 11 ¹³⁴. Art. 11 slutter sig til forbudsnormen i art. 10 om indgivelse af abortfremkaldende midler. Efter art. 11 var det forbudt:

at give nogen udi Fødslen drivende Medikamenter, men heller kalde en Medicum til Raads, hvilken best kan give tilkjende, om de i et saadant Tilfælde gjøres fornødne, og hvorvidt man dermed kan gaa.

Hun tilstod, at hun ikke kom, straks hun blev bedt, og gentagne gange forlod den fødende, endvidere:

'at hun haver fordristet sig til at ordinere og indgive dend födende drivende medicamenter: da det og tillige af Vidner blev beviist, at hun forlod den födende da Veerne blev fleere og kraftigere, i sit stæd ordinerede een af nærværende Koner til at tage barnet i fald det skulde forinden hun kom igjen blive födt og at hun ey strax haver undersøgt barselkoneren for at opdage Aarsagen til den Klage hun förte, da det syntes Konen at noget hang ned hos hende, men ubesindig svarte derpaa; og da barselkoneren derefter ved andres Undersögning befandtes at være betydeligere revent og skaden forsömt ...'

Ved straffastsættelsen udtalte kommissionen:

'Saa bliver det aabenbar, at Maria Porsch i denne begivenhed ey haver forrettet sit JordModer-Embede saa troelig, skikelig og venlig som hun burde, men tvertimod forseet sig imod forordningens 8. 9. og 11. §§ af 30. November 1714 om JM's Forhold m. v. saa i henseende til at det er hendes første angivne forseelse, tilkiendes hun for sin forsømmelige og uvenlige forholds skyld denne gang at böde til Cassen 4 Rdl og til den anklagende 4 Rdl ... med trussel om strengere straf i gentagelsestilfælde.

Med forsigtighed kan man sige, at sagen rummer en sammenstøds-situation, idet hun havde overtrådt artiklerne 8, 9 og 11.

Man har ikke ladet art. 8 med det mere generelle pligtindhold udtømmende gøre op med de begåede forhold. Alle 3 artikler anføres i domsbegrundelsen, hvad der kunne friste til at betegne situationen som en modereret kumulation ¹³⁵.

Efter indførelsen af Reglement for Giordemodervæsenets Indretning og Bestyrelse i begge Riger, Kjøbenhavn undtagen, af 21. 11. 1810 synes

132. JMC fol. 82, (12. 12. 1755) jfr. Gordon Norrie, Tff (1895) p. 87 f.

133. Smh. p. 374.

134. JMC Prot. fol. 109 (30. 4. 1765).

135. Cfr. S. Hurwitz: *Den danske Kriminalret*, p. 551.

1714-forordningen geografisk at være blevet begrænset til kongens by. Imidlertid manglede 1810-reglementet det detaillerede pligt-katalog i 1714-forordningen.

Af en Lands-Over- samt Hof- og Stadsretsdom fra 27. 4. 1812¹³⁶ får man indtryk af, at retsgrundlaget var et andet udenfor København. Anne JacobsDatter var under to fødsler kommet til at brække henholdsvis et lår på et barn og begge ben på et andet. Begge benbrud blev dog helbredt. Sundhedskollegiet erklærede, at hun ikke havde vist 'Ukyndighed i sin Videnskab', og regimentsslægen, at ved vanskelige fødsler kunne selv den forsigtigste Accoucheur komme til at brække et lem på barnet. Retten mente derfor ikke, at hun burde miste sin JM-bevilling. Men hun måtte bøde 20 rdl. til Københavns Fattigvæsens hovedkasse samt betale omkostning m. v., fordi hun

'under de ommeldte Fødsler ikke har brugt den Vaersomhed, som det i Følge Kirkeritualets 3. Cap. 2. Art. og den 5 § i den hende meddelte Instrux, var hendes Pligt at iagttage, saa findes det, at en arbitrair Straf er anvendelig, hvilken efter Omstændighederne bestemmes til en Mulct af 20 Rdl . . .'

Man brugte altså ikke 1714-forordningen, men Kirkeritualet, som ellers i 1714-forordningens gyldighedsperiode nærmest må anses for i det væsentlige kun at have haft virkning som subsidier retskilde.

Kirkeritualets art. 2 pålagde JM omhu i deres kald

'at baade Moderen og Barnet maa holdes ved god Helbred uden Men og Skade, vidende, at dersom I enten af Forsømmelse, Uagtsomhed, Drukken-skab, eller og formedelst en grov Medfart tilføie nogen af dem nogen Skade, da ere I Mordere, og Gud vil kræve det uskyldige Blod af Eders Hænder.'

Jordemoderinstruksen af 1797 pålagde JM i § 5' nøie (at) give Agt paa alle Omstændigheder, og saa lemfældig som mueligt, søge at hielpe hende, efter den Undervisning hun har faaet, og den Erfarenhed hun har erhvervet sig . . .'

Endvidere pålagdes det JM at skaffe hjælp i vanskelige tilfælde.

Art. 10 forbyder indgivelse af, præparering eller anden form for fremskaffelse af 'noget Medikament, Drik, Pulver eller deslige, hvorved Fosteret i Moderens Liv kunde beskadiges, dræbes, levende eller dødt uddrives'.

Maren Hansdatter havde givet noget medicament, som bestod af en blanding med colovint, hvortil kommissionen i 1760 bemærkede, at den var

'i sig selv som bekjendt en farlig og drivende medicin, der med billighed kan regnes ibland de medicamenter som den 10. art. i Forordningen af 1714 om

136. NJA III. Bd. p. 137 nr. 12.

melder, hun som JM burde have vogtet sig for, icke nogen slags fruentimmer at indgive . . .’

Imidlertid slap Maren Hansdatter med skrækken, ’da sagen imod formodning lykkelig er udfalden og konen berget Livet’. Hun kunne nøjes med at betale 4 sl.d. til JM’s fattiges kasse¹³⁷. *Art 10* nævner selv straffesammenhængen ved disse forseelser: JM må ikke give, præparere, lade præparere, give dem selv eller andre anslag derpå ’under deres Bestillingers, æres, Godes, ja Livets Fortabelse efter Sagens Beskaffenhed’. Man kan således ikke beskyldte JMC for, at den fór særlig hårdt frem i denne sag.

Efter *art. 12* forbydes det JM ’at kurere Kvindfolk, barselkoner, spæde Børn eller andre’ medmindre der er stor nød og ingen læge kan fås, i hvilket tilfælde de må give barselkoner eller spæde børn et simpelt medikament fra apoteket.

Kirstine Köhlerts, som ikke var beskikket i København, havde givet en tjenestepige medikamenter, hvorefter denne var blevet så dårlig, at hun døde natten efter. JMC henførte tilfældet til *art. 12*, men tilføjede:

’Da nu saadan en Misbrug ey opdages eengang mod hundrede den practices saa haver Commissionen holdt det af stor vigtighed at saadanne Qvinder, der i saa mistænkelige Tilfælde opvarte ugifte Fruentimmer bleve alvorligen afstraffede: Men som til sagens fulde Oplysning kunde maaske behøves Vidners Afhørelse og vidtløftigere Procedure en dette vores Fori Natur tillader, saa have vi troet ey bedre at kunde gjøre, end foredrage hans Majestät igienem det Danske Cancellie.’

Man forespurgte kancelliet, om ikke sagen burde henvises til den nyoprettede Hof- og Stadsret¹³⁸. Kancelliet delte kommissionens opfattelse. Under 18. 11. 1772 oversendtes herefter sagen til Hof- og stadsretten, som formedelst den beskikkede forsvarers ’unytige Opsættelser’ først afsagde dom i sagen den 11. 7. 1774; man skønnede ikke, at *art. 3* var anvendelig, fordi hun havde været lovlig antaget JM på Amager med ret til at praktisere der:

’derimod bliver hun som den der, uden at være beskikket til JM her i Staden har betient 4 Barselkoner, og desuden tvertjmod bemelte 10. artikul givet den strax derefter bortdøde pige, Inger, Medicamenter, med vilkaarlig straf at belægge.’

Den vilkårlige straf blev 8 rdl. til Københavns almindelige hospital og 8

137. JMC Prot. fol. 96 (8. 5. 1760).

138. JMC Prot. fol. 120 (12. 10. 1772). Hof- og Stadsrettens Domprotokol nr. 2 fol. 880, nr. 356.

rdl. til justitskassen, men mærkeligt nok blev hun ikke frataget sin jus practicandi på Amager.

Fuskere i faget. Fuskere bruges her om JM, der praktiserede uden beskikkelse fra rette øvrighed, uanset om de var eksamineret, var under uddannelse, helt uden uddannelse eller om de var beskikket andetsteds.

Samfundets reaktion over for fuskere er bestemmende for det retlige problem om fuserreglens gyldighedsvirkning. Årsagen til, at *eksaminerede* JM fungerede uden beskikkelse, kunne være økonomisk¹³⁹, eller kunne bero på en retsvildfarelse, som i sagen fra Frederikshald imod den ugifte Marthe Johannesdatter, hvor både hun og landlægen havde troet, at han var beføjet til at beskikke JM. Stiftamtmanden anså hende for strafskyldig til tugthuset med tvivlsom hjemmel i 1714-forordningens *art. 3*, hvorimod CM indstillede til kancelliet, at hun fik en mulkt på 1 rdl eller deromkring, fordi hun mere af »Enfoldighed end af Traadsighed« havde forset sig¹⁴⁰. Kirstine Köhlerts, som blev indklaget for overtrædelse af *art. 12* om medikamentmisbrug, skulle tillige have overtrådt *art. 3*, fordi hun ikke var beskikket i København, selvom hun var lovlig beskikket andetsteds¹⁴¹.

1714-forordningens *art. 3* in fine gav følgende direktiv:

'Fordrister nogen sig, som ei med ovenmeldte Tegn (JM-skilt) er privilegeret, at betjene nogen Kvinde, skal den straffes med Børnehuset.'

Alt tyder på, at JMC straks fra sin begyndelse har anset sig som kompetent i sager såvel imod de beskikkede, som imod fuserne. I årene 1743–50 behandlede JMC henved 20 sager mod fuskere. Men i sagen mod Lisbeth Thomsen opstod der alligevel tvivl om rækkevidden af dens kompetence¹⁴².

Lisbeth havde fået sin første advarsel af kommissionen 19. 7. 1774. Alle-rede 8. 11. s. å. klagedes der igen over hende, denne gang fordi hun havde betjent et 'besovet fruentimmer'. Sagen overgaves til byfogeden, som skulle indkræve erstatning til den beskikkede JM, hvis næring var gået for nær, samt bøde efter forordningen. Men byfogden foretog sig intet andet end lade optage en slags rapport i sagen, 'alleeniste har inquireret ved sine folck', og indhente hendes løfte om ikke at befatte sig videre med JM-forhold. Kommissionen var i høj grad utilfreds med byfogdens frem-

139. JMC Prot. fol. 23 (8. 10. 1746).

140. CM, CP, fol. 625 (28. 1. 1788).

141. JMC Prot. fol. 120 (12. 10. 1772) smh. ovf. p. 378.

142. A. St a d f e l d t, p. 11 og G. N o r r i e, T f j (1895) p. 90 f.

gangsmåde og anmodede derefter politimesteren om ved sine betjente 'at lade samme Lisbeth Thomsen alvorligen med trussel af Börnehuset forbyde slig ulovlig indgreb i JM's forretning . . .' samt om at udpante hos hende for 2 rdl samt hvad betjentene skulle have for deres umage ¹⁴³.

Lisbeth blev nu indkaldt for politikammeret og forklarede, at hendes mand havde været ved artilleriet i 26 år, at han var død for 9 år siden i Ost-Indien, hvor han var taget hen som soldat. Hun erkendte, at hun havde betjent en ugift kvinde, men hun havde ikke vidst, at den beskikkede JM havde været tilkaldt een gang, før hun selv kom. Hun lovede bod og bedring og mødte samme eftermiddag for JMC, hvor hun fik en ny advarsel. En måned senere var den gal igen, hun indkaldtes og undskyldte sig med, at hun (hvad der muligvis var nogen sandhed i) intet andet havde at leve af. Hun fik en ny advarsel om enten at tage sig i agt eller også melde sig til eksamen og erhverve en lovlig attest ¹⁴⁴.

I september 1744 blev hun tillige beskyldt for at være fordrunken, hvad hun nægtede, mens hun ikke kunne fragå, at hun fortsat betjente barselkoner. Man anmodede politimester Torm om at gå frem efter 1714-forordningen. Han må øjensynlig have givet udtryk for tvivl om sin eller kommissionens kompetence, i hvert fald anmodede kommissionen herefter kongen om at få jurisdiktionskompetence i alle sager om JM – med eller uden besikkelse. Kancelliet hæftede sig især ved de

'fra de i Kjøbenhavn værende examinerede og privilegerede JM ofte indkomne Klagemaale, at dem af Matros- og Soldaterkoner, som, endskiønt de ei ere privilegerede, betjene svangre koner i Barnsnød, betages deres lovlige Brød og Fortjeneste . . .'

Man tilføjede, at man med hjemmel i 1714-forordningens *art. 3* havde været tvunget til under trussel om straf at forbyde slig uorden, at man havde formået politimesteren at gøre advarsel og borttage udhængende skilte, men at disse foranstaltninger kun agtedes lidet, hvilket skyldtes, at de fleste fuskere skulle sortere under militær jurisdiktion og ikke uden besvær og omkostninger kunne dømmes til Börnehuset.

JMC-protokol giver kun om Lisbeth Thomsen den oplysning, at hun var soldaterenke, mens der intet fremgår om de øvrige fuskere mulige tilhør til militær stand. Man spørger uvilkårligt, om ikke kommissionen har smurt lidt tykt på for at vinde gehør i kancelliet, og om ikke alle de soldater- og matroskoner, der tales om, kan reduceres til den flittige Lisbeth alene eller dog til ganske få. Kongen lod sig overbevise, og den 16. 10.

143. JMC Prot. fol. 8–10.

144. JMC Prot. fol. 12.

1744 fik kommissionen generel jurisdiktion i alle sager vedrørende JM-forhold.

Nu kunne man komme hende til livs. Efter nye indkaldelser, hvor hun een gang skal være mødt beskænket, fik hun en ny advarsel, da man intet nyt havde på hende. I januar 1747 gik det imidlertid galt. Hun blev af kommissionsbudet 'attrapperet' udenfor Garnisonskirken bærende på en kaptajn Schack's barn efter barnedåb. Hun blev stævnet, men mødte først i kommissionen 10. marts. Der blev afholdt forhør, hvorunder JM Catharine Peders Datter, Maren Ole Madsens og Dorothea Maria Christophers var til stede som bisiddere. Hun fik følgende spørgsmål:

1) Qv.: om hun icke vidste at hende var 3de gange af commissionen forbuden at betiene nogen barselkoner, med trudselse efter forordningen med straf af børnehuset.

resp.: hun tilstod at hun vel har været 3de gange og at hende og var forbuden at lade sig bruge som jordemoder.

2) Qv.: siden hun nu vidste at hun var forbuden, og icke bestilt til jordemoder icke heller har attest, hvorfor hun da har betient Capt. Schackes frue i Barselnød og forløst hende.

resp.: fordi det var dend 9de gang hun hafde betient hende i slige tilfælde.

3) Qv.: om hun icke har betient flere barselkoner imod forbud.

resp.: hun hafde ickun betient 4 siden.

4) Qv.: Hvorfore hun hafde beegnet Commissionens Bud saa uhøflig ved Garnisons kirke.

resp.: hun vil icke tilstaa at have beegnet ham uhøflig.

5) Qv.: om hun icke ved at hun tvende er bleven lovlig stæfnet at møde for Commissionen og sidste gang med forelægge.

resp.: Ja, hun tilstod det, men første gang kunde hun icke komme for svaghed i hendes fødder.

Den 14. 4. 1747 afsagdes dom over den udeblevne Lisbeth:

'Eftterdi Lisbet Thomsens Bekiendelse og Selvraadig samt formastelig omgang mod Commissionens oftere advarsel og forbud, kiendes for Ret: at hun bør i forordningens følge af 30. November 1714 den 3die Articuli udi Børne-Huset at arbejde udj 3 maaneder.'

Efter at kaptajn Schack igennem flere år havde forsøgt at mægle, tilskrev politimesteren 28. 2. 1749 kommissionen, at han ville bringe dommen til execution, så snart han fik at vide, hvor hun var at finde¹⁴⁵. Det vides ikke, om hun havde forladt byen for at praktisere på landet, hvor uddannelsesfordringerne var væsentlig lavere.

Det synes en gammel skik, at JM bar barnet ved barnedåben. Af nogle ekstrakter af Lyngby kirkebog (ca. 1645–72) kan man se, at enkelte

145. JMC Prot. fol. 17, 18, 33, 38, 45 og 47.

kvinder hyppigt stod noteret ikke blot som faddere, men også som dem, der bar barnet. Nogle er vel blevet bedt derom p. g. a. deres fremtrædende status i sognet, andre snarere fordi de har fungeret som JM ¹⁴⁶.

Fra *Sverige* kan i denne forbindelse erindres 1711-forordningens § 10:

’Så skal Barnmorskan, når någon Hustru är förlöst och hos Klockaren antingen om Tacksäjelsen uti Kyrkjan, eller om Barnets Dop beställes, sit af Magistraten meddelte witnesbörd åstad skicke, som til et wårtecken för Klockaren skal upwisas.’

Kom nogen uden behørigt tegn og bestilte dåb m. v. havde klokkeren pligt til at meddele det på rette sted, for at der kunne gribes ind fra øvrighedens side.

Den danske fuskeribestemmelse i *art. 3* gjorde straffens idømmelse afhængig af den rent formelle betingelses svigten: manglende beskikkelse eller privilegium.

I *Sverige* sanktioneredes fuskeri efter 1711-forordningens § 9 med bøde til embedskassen eller korporlig straf, hvis der ikke skete en ulykke, men i tilfælde af en påviselig skadevirkning, f. eks. at barnet eller moderen omkom, skulle sagen henvises til domstolene.

I sagen mod den dygtige fusker Carin Erichsdotter, som ved et operativt indgreb reddede både mor og barn, synes det svenske CM's eneste reaktion i 1704 at være at påbyde Carin, der vel var undervist men ikke edsvoren, at hidkalde lægehjælp og unklade brugen af instrumenter ¹⁴⁷.

Lisbeth Thomsen-sagen viser, at man i Danmark forsøgte sig et langt stykke henad vejen med advarsler og bøder, før man skred til alvorligere reaktioner. Måske var retspraksis her ikke så meget forskellig fra den svenske § 9, som *art. 3* kunne lade formode, jfr. domsbegrundelsen i Hof- og Stadsrettens sag imod Rebecca Maria fra 29. 6. 1778, nedenfor s. 385. I rescript af 16. 10. 1744 opstilledes en sontring imellem de forseelser, der efter *art. 3* og *15* skulle anses med større straf, hvori der var appel til højesteret, og de mindre sager, hvori kommissionen havde den endelige afgørelse.

Fuskeribestemmelser var vanskeligere at håndhæve *på landet*. Selv om 1714-forordningen principielt også gjaldt landet uden for København og købstæderne, vedrørte *art. 3* efter sin ordlyd København alene. I en erklæring til kancelliet, indhentet i anledning af et forslag indsendt af doktor *Bertel Wichmand* (1720–70) i Aalborg om mulkt såvel for dem, der lod sig uberettiget bruge som JM, som for den, der brugte en sådan, hed det,

146. Materialet venligst udlånt til mig af cand. mag. Ebba Waaben. Smh. ndf. p. 383.

147. B. L u n d q v i s t, p. 32 f.

at det vel kunne gøres fornøden af hensyn til de af øvrigheden beskikkede 'i fald ey tingenes vanskelighed selv eller andre hensigter skulle hindre det' ¹⁴⁸. Dette princip kom efterhånden modificeret til at dominere praksis på landet, således at mulkten tilfaldt den JM, som skulle have været tilkaldt i distriktet, jfr. 1810-reglementet § 33, hvorefter såvel fuskeren som kunden skulle bøde fra 2 mk til 5 rdl efter sagens beskaffenhed, medmindre det bevisliggjordes, at en autoriseret JM ikke kunne fremkaffes. Det var fortsat billigere at fuske i faget på landet.

I *Norge* vedblev almuen efter stiftbefalingsmanden for Christiania at benytte sig af 'de Hielpemidler, som omløbende og uexaminerede Jordemødre tilbyde, uden at ville betjene sig af hine (de eksaminerede), eller søge deres Hielp.' Rescript af 16. 12. 1791 pålagde almuen hver gang den søgte de omstreffendes hjælp, at betale noget bestemt til de beskikkede i overensstemmelse med pl. af 29. 4. 1791.

Den *svenske* fuskeribestemmelse i 1711-fr. § 9, jfr. 1777-reglementet § 9, kom til at volde myndighederne mange ærgrelser. Især på landet var der stærk modstand imod reglen; folk ville blive ved skik og brug med hjælpende nabokoner. At benytte autoriserede JM stred helt enkelt imod retsbevidstheden. I Uppsala tillod rådhusrätten i 1734 nogle uautoriserede JM at praktisere, fordi den beskikkede ikke kunne overkomme hele byen. På rigsdagen udtalte Bondestanden i 1778 sin misfornøjelse med § 9. Selv om Collegium Medicum strittede imod, blev § 9 herefter ophævet ved kgl. brev af 3. 4. 1780. En ret enestående situation ¹⁴⁹. Måske bør forholdene i *Norge* ses på baggrund af de tilsvarende svenske. Også i *Norge* syntes JM-reglerne om fuskeri nærmest at have været i strid med den almindelige retsbevidsthed.

Den almindeligste form for fuskeri blev praktiseret af dem som manglede både uddannelse og eksamen. Den mest omfattende sag herom var Lisbeth Thomsen-sagen. Men der var i 1740erne og 1750erne tillige en del andre, mindre fisk, som gik i kommissionens net. Således synes for årene 1743, 1744, 1745, 1748 og 1749 samt 1755 knapt en halv snes stykker at have modtaget advarsler imod at lade sig bruge som JM. To måtte modtage mulkter. Den ene, Inger OlufsDatter, fik 2 rdl 'ad pios usus' og den anden, Madame Mads Madsens, fik 4 rdl 'hvilke Penge til fornøden Udgifter ved Commissionen forefaldende skal employeres', fordi adskillige JM 'havde attraperet hende i Kirkerne med Börn til Daaben, hvilcke hun hafde self hiulpen til forløsning' ¹⁵⁰. Hun tilstod sin brøde,

148. PCM (17. 4. 1756).

149. B. L u n d q v i s t, p. 61, 63 og 78 f.

150. Smh. ovf. p. 382.

men tilføjede, at hun 'ey (havde) vidst at slig en Gierning var saa meget coupable, som hun af forordningen om JM dateret 30. 11. 1714, hvilken hende blev forelæst, erfarede.' Hun påkaldte sig ukendskab til loven, som man, såvidt jeg kan se, ikke opfattede som diskulperende, idet hun måtte betale en relativ høj bøde i sammenligning med Inger Olufs-Datter, som tilmed var indkaldt for anden gang, men slap med 2 rdl. Inger Olufs-Datter havde påkaldt sine vanskelige sociale forhold, 'siden hun ey hafde andet at leve af', og kommissionen synes at have nedsat hendes bøde af denne årsag ¹⁵¹.

Retsopfattelsen om lærlingefuskeri fandt sit noget vage udtryk i 1714-forordningens *art. 4*, hvorefter de, som agte at lade sig bruge som JM, skulle henvises til erfarne JM, som skulle tage dem med til fødsler og lære dem at praktisere.

Den *svenske* 1711-forordnings § 6 forbød udtrykkelig lærlinge at lade sig bruge som JM uden den foresatte beskikkede JMs vidende, bortset fra nødstilfælde.

Skønt de danske læredøtre således ikke måtte praktisere alene, blev der den 9. 4. 1745 i JMC klaget over, at 'de unge som gaar i lære og endnu icke er antagen' gjorde de beskikkede stor indpas i næringen. Kommissionen opfordrede de klagende JM til at bevise det ¹⁵². Det må åbenbart have været svært. Først i 1748 fik en lærling forbud imod at befatte sig med barselkvinder, medmindre 'det skeede i overværelse af en Edsvoren JM'. Den pågældende havde ment sig berettiget til at praktisere, fordi hun på 5te år gik i lære hos prof. Buchwald uden at kunne blive antaget ¹⁵³.

Lærlingen Anna Sophie Fielderup var øjensynlig særlig ivrig efter at komme i gang med at praktisere. Den 18. 4. 1749 foreholdt kommissionen hende 'sin formastelige Dumdristighed' på grund af adskillige forhold med trussel om straf, hvis der påny skulle indkomme klager. Det gjorde der, og den 28. 11. s. å. måtte hun vedtage en mulct på 2 rdl, med trussel om straf af Børnehuset, hvis hun endnu engang som lærling skulle blive indklaget. Der var alvor bag truslen. Den 3. 7. 1750 stod hun frem for kommissionen og tilstod at have betjent to kvinder siden sidste gang. Dømmen faldt den 31. 7. s. å.: 'Et halvt aar udi Børnehuset her udi Staden og efter den Tiid ingen videre Adgang at nyde til JM Professionen ¹⁵⁴.'

13. 11. 1750 og 14. 3. 1751 fik lærlingene Christine Jörgen Larsens og Sophia Jens Hansens hver en advarsel og 10. 9. 1751 blev samtlige lær-

151. JMC Prot. fol. 45 (15. 11. 1748) og fol. 50 (17. 10. 1759).

152. JMC Prot., fol. 19.

153. JMC fol. 41.

154. JMC Prot., fol. 47, 51, 57 og 58.

linge formanede om, ikke at fratage nogen edsvoren JM hendes barsel-koner med trussel om straf af 4 rdl første gang og Børnehuset i gentagelsestilfælde ¹⁵⁵. Således fik den vage regel i *art. 4* ved kommissionens praksis et mere utvetydigt indhold, hvilken praksis nok var medvirkende til at begrænse lærlingefuskeriet i 1750erne. Elisabeth Borremesters blev 12. 12. 1755 som en af de sidste advaret imod at betjene koner på egen hånd. Hun fik sin eksamen 4. 2. 1757, så hun har nok holdt sig advarslens efterrettelig ¹⁵⁶.

Efter lang tids ro indbragtes i 1777 en klage imod en kvinde, Rebecca Maria, som hævdede, at hun havde lært 1 år under Buchwald (Balthazar Joh. de (1697–1763)), og været hos Etatsråd Berger (Christian Johan (1724–89)) 1 à 3 gange på skolen. Under forhøret måtte hun dog indrømme, at hun ingen faglige bøger havde læst, at hun hverken havde eksamen eller tilladelse til at praktisere. Hun havde fungeret som JM i 24 år i København og på Christianshavn, ligesom hun havde haft 4 kvinder i sit hus for at føde der. Da JMC således havde hørt, at hun var 'ukyndig, uexamineret og uprivillegeret', besluttede man den 14. 11. 1777 at henvise sagen til Hof- og Stadsretten 'siden hun har forseet sig mod Jordemoderforordningens 3. Articul. ¹⁵⁷ Man anser sig ikke længere for kompetent til at behandle så store sager i JMC ¹⁵⁸. Hof- og Stadsretten afsagde dom den 29. 6. 1778. Det anførtes i præmisserne, at hun både ved egen tilståelse og ved vidner var blevet overbevist om igennem 24 år at have udøvet JM-kunsten uden indsigt i denne videnskab. Man måtte følgelig dømme hende til at arbejde i Børnehuset.

'Men da det dog ey er oplyst, at hun ved hendes 'U-Kyndighed har tilföyet de Barsel-Koener hun har betient eller deres Foster nogen Skade, men næsten alle vidnerne derimod forklarer, at de ved hendes hielp lykkelig ere blevne forlöste med levende Börn' – så sattes straffen kun til 4 uger i Børnehuset.

Afsluttende bemærkninger

Reglerne om uddannelse, aflæggelse af prøve, antalsbegrænsning, fuskeri og praksis om erlæggelse af gebyr til en embedskasse efter aflagt prøve havde vel nærmest *laugsretlige forbilleder*. Det samme kan nok hævdes om mødepligten i JMC og om JMs pligt til at fungere som bisiddere og til at underkaste sig kommissionens disciplinarmyndighed.

155. JMC fol. 61, 62.

156. JMC fol. 83.

157. JMC Prot. fol. 127.

158. Smh. p. 378.

Skønt JM-hvervet betegnede som et »embede« og beskikkelsen også kunne opfattes som en *offentligretlig* bestalling, der medførte visse pligter af medicinal-, forvaltnings- og kirkeretlig samt processuel art, var funktionen i almindelighed ikke at sammenligne med et »embede« i nyere forvaltningsretlig forstand, men mere i familie med det gamle kødstadretlige håndværkerembede, som jo også havde visse offentligretlige pligter¹⁵⁹.

Den omtalte JM-lovgivning gjorde erhvervet, som ellers havde stået åben for en fri udnyttelse, til en bunden næring. Man opstillede i 1714-forordningen strafsanktionerede direktiver om betingelserne for at drive JM-næring, herunder at den kun måtte udøves i henhold til en forvaltningsretlig tilladelse. Men man opbyggede ikke JM-standen over den traditionelle laugslæst, således som ved dannelsen af kirurg- eller bartskeerlauget¹⁶⁰, heller ikke i København, selvom centreringen omkring JMC her havde stærkere mindelser om en laugskorporation end udenfor hovedstaden. Årsagen skal måske søges deri, at laugsvæsenet allerede længe havde været i politisk modvind. Måske spillede det også en rolle, at Danmark var helt uden tradition vedrørende kvindelige laug eller kvinders aktive medlemsskab i disse politisk-retlige korporationer (modsat f. eks. Frankrig). Staten kan også have ønsket at vinde stærkere indflydelse på og kontrol med et fag af så indlysende betydning for folkesundhed og befolkningstilvækst, end en laugorganisering kunne sikre.

Reformationskirkens velmente forsøg på at vække øvrighedens pligtfølelse i henseende til barselkoner og jordemødre forblev uden respons i den verdslige virkelighed, mens 1672-forordningens JM-regel straks blev ført ud i livet af Thomas Bartholin. Men på længere sigt synes den ikke efterlevet med tilsvarende ihærdighed. Kirkeritualet af 1685, der gav en detaljeret udbygning af 1539-ordinansens JM-direktiver, plagede tilsyneladende hverken lægernes eller øvrighedens samvittighed, og embedslægernes første eksamination i 1713 viste kun altfor nedslående resultater. 1714-forordningen fik, ihvertfald fra omkring 1740erne, en stigende efterlevelse, især i København, mens det havde længere udsigter udenfor og i Norge.

JMC gjorde en ret forbløffende indsats for at give JM-lovene en rimelig efterlevelse, men ikke på bekostning af sociale hensyn. Mildhed og langmodighed præger flertallet af kommissionens afgørelser, hvilket også med forsigtighed kan hævdes om Hof- og Stadsrettens. Både ved overtrædelse af medicinalretlige påbud og ved fuskeri-sager lod man straffens udmåling være afhængig bl. a. af konkret indtruffet skadevirkning eller man-

159. P. J. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, p. 453.

160. Se f. eks. Bartskeerernes laugsartikler af 18. 2. 1668.

gel derpå, også selv om der måtte mangle direkte lovhjemmel. JMCs konfliktløsende funktion synes alt i alt tillige brugt som middel i lovgivningens tjeneste til at skabe efterlevelse, d. v. s. som adfærdsstyrende.

Som en historisk beskrivelse af den tid og det rum, hvori 1714-forordningen fik sin virksomhed, kan fremhæves, at den er født i oplysningens århundrede, hvor medicinen var en ekspanderende videnskab, og hvor kirurgi og fødselsvidenskab vandt i anseelse overalt. Perioden indtil 1750 anses som typisk for den ældre enevælde og dens talrige mere eller mindre vellykkede forsøg på at dirigere de sociale og socialøkonomiske aktiviteter. Blandt de i denne henseende vigtigere retlige foranstaltninger kan nævnes:

En kgl. befaling imod kvaksalveri 4. 11. 1735, 1739 indrettelse af JMC-protokol, 1740 oprettelse af Collegium Medicum, 1743 forhøjelse af antallet af JM i København til 60 og nedsættelse af prisen på beskikkelse, 1744 udvidelse af JMCs jurisdiktionskompetence over for fuskere, 1740erne til 1750erne skærpelse af kampen imod fuskere og uduelige JM, 1750 indrettelse af det frie JM-hus, (bl. a. for at hindre barnefødsel i dølgsmål), efterfulgt af Fødselsstiftelsen i 1759 og overførelsen af dennes JM-skole til universitetet i 1761.

To politiske hensyn skimtes i denne strøm: højnelse af JM-standens kvalifikationer og fremme af befolkningstallet. Resultatet af de mange anslag kan næppe aflæses direkte på den befolkningstilvækst, som vitterlig fandt sted i løbet af århundredet, men det vil næppe være realistisk at udelukke dem fra komplekset af tilvækstårsager.

Poul Thestrup viser i sine korrigerede tabeller over Københavns befolkning 1730–1800, at det samlede befolkningstal 1730–35 befandt sig imellem 60.000 og 70.000; det nåede 80.000 i 1748 med stigende tendens indtil 1758, hvor en kort nedgang satte ind. Herefter steg tallet støt, først til 90.000 i 1786 og nærved de 100.000 i 1801¹⁶¹.

Udfaldet af enevældens retspolitik vedrørende JM-forhold kan – bedømt over denne længere periode – således nok karakteriseres som ganske vellykket.

161. *Poul Thestrup*, pp. 17 f og 132 (App. 1.02) og p. 294 f (App. 5.33).

Kilder og litteratur

Utrykt kildemateriale

- Aktstykker: Aktstykker og Forarbejder til Danmark og Norges Kirke-Ritual 1685. D. Kanc. RA.
- Bestallinger: Fortegnelse over Bestallinger udstedte af Kiöbenhavns Magistrat (Köbenhavns Stadsarkiv).
- CM, CP: Collegium Medicum, Correspondance Protokol. RA.
- Edsformularer: Edsformularer for Jordemødre, Frederiks Hospitals Arkiv, RA.
- Hof- og Stadsrettens Domprotokol. LAFS. m. v.
- JMC Prot.: Protocoll angaaende Jordemödre. Indrettet af den kongel. anordnede Commission for Jordemödre i 1739. Rigshospitalet.
- Norske Tegnelser D. Kanc. RA.
- PCM: Protocollum Collegium Medicum. RA.
- Sjæll. Reg.: Sjællandske Registre. D. Kanc. RA.
- Sjæll. Reg. K. og I.: Koncepter og Indlæg til Sjællandske Registre. D. Kanc. RA. Universitetets Arkiv, Medicinske Facultet. RA.
- Vestind. Sag., K. og I.: Koncepter og Indlæg til »Vestindiske Sager«, D. Kanc. RA.

Trykte kilder og fremstillinger

- Aubert, Vilhelm: *Rettssoiologi*. 1967.
- Bartholin, Thomas: *De Insolitis Partus Humani Viis*. 1664.
BfL: Bibliotek for Læger.
- Brandt, Fr.: *Forelæsninger over den norske Retshistorie*. I-II. 1880–83.
- Bruun, C.: *Kjøbenhavn*. 1887–1901.
- Bugenhagen, J.: *Der Erbarne Stadt Brunswig Christlike ordening/te denste dem hiligen Euangelio*. 1525.
- Carrier, Henriette: *Origines de la Maternité de Paris*. 1888.
- Carøe, K.: *Bidrag til Jordemodervæsenets Historie i det 18. Aarhundrede*: TfJ. 1919.
- Clark, A.: *Working Life of Women in the 17th Century*. 1919.
Codex iuris canonici. 1918.
Conciliorum oecumenicorum Decreta. (Friburgi) 1962.
- Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede*. 1720–1790, v. A. Steensberg. 1971.
- DGL: *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene*. 1933–61.
- Engelstoft, C. T.: *Kirke-Ordinantsens Historie*, Ny Kirkehistoriske Samlinger IV. 1860–62.
– *Universitets- og Skoleannaler*. 1812.
- Friedberg, Ae.: *Corpus Iuris Canonici*. 1879.
- Gotfredsen, E.: *Barsel*, i: KHL.
Handlinger rörande Sveriges Historia. Kyrko-ordning och Förslag dertill före 1686. II. S. 1872.
- Hedegaard, C. D.: *Fierde Forsøg til en Dansk Juridisk Dissertation angaaende Barnefødsel i Dølgemaal*. 1756.
- Hess, Luise: *Die deutschen Frauenberufe des Mittelalters*, i: *Beiträge zur Volkstumsforschung*. Bd. VI. 1940.
- Holmboe, Tage: *Højesteret og Strafferetten*, i: *Højesteret 1661–1961*, ved Povl Bagge, J. L. Frost og Bernt Hjejle, 1961.
- Holmbäck, A. och Wessén, E.: *Magnus Erikssons Stadslag i Nusvensk Tolkning*. 1966.

- Hoorn, Johan von: *Den swenska Wälöfwade Jord-Gumman*. 1697.
- Hurwitz, S.: *Den danske kriminalret*, Alm. del. 4. udg. v. Knud Waaben, 1971.
- *Den danske strafferetspleje*. 1959.
- Højesteret: *Højesteret 1661–1961*, v. Povl Bagge, J. L. Frost og Bernt Hjejle I-II. 1961.
- Ingerslev, E.: *Fragmenter af Fødselshjælpens Historie*, II. 1947.
- *Französische Geburtshelfer zur Zeit Louis XIV.* 1909.
- *Fødselsstiftelsen i Amaliegade*, i: TfJ. 1910.
- *Matthias Saxtorph og hans Samtid*, 1913.
- Ingerslev, V.: *Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider indtil 1800*. 1873.
- JT: Juridisk Tidsskrift.
- Jørgensen, P. J.: *Dansk Retshistorie*. 1971.
- Kalkar, O.: *Ordbog til det ældre danske Sprog*. 1881–85.
- Kiilsgaard, Chr.: *Rudkøbing*. 1955.
- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A.: *Udvalg af gamle danske Domme afsagte paa Kongens Retterting og Landsting*. 1842–45.
- KHL: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, 1956 f.
- KD: *Københavns Diplomatarium* v. O. Nielsen. 1872–1887.
- Larsen, I. E.: *Forelæsninger over den danske Criminalproces*. 1857.
- Lund, Niels: *Særken i Lund*. En fødselshjælperke fra middelalderen og dens påståede ejerinde, i: Almanak, 1968.
- Lundqvist, B.: *Det svenska barnmorskeväsendets historia*. 1940.
- Matzen, H.: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie*. I-II. 1879.
- *Om Bevisreglerne i den ældre danske Proces*. Inbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Aarsfest. 1893.
- Missiver fra Kongerne Christiern I's og Hans' Tid* v. W. Christesen, 1912.
- NJA: Nyt juridisk Arkiv.
- Norrie, Gordon: *Det danske Jordemodervæsenets Historie* i: *Danmarks Jordemødre*, 1935.
- *Fødselsvidenskabens og Jordemodervæsenets Udvikling i Danmark før Jordemoderkommissionens Stiftelse 1714* i: BfL 1895.
- *Jordemodervæsenets Udvikling i Danmark* i: TfJ. 1894–96.
- Palladius, Peder: *Danske Skrifter* v. Lis Jacobsen, 1911.
- Paus: *Samling af Gamle Norske Love*. II. 1752.
- Platons Skrifter* v. C. Høeg og A. Ræder. 1953.
- Reichborn-Kjennerud, I.: *Vår gamle Trolldomsmedisin*. 1953
- Rørdaam, Fr.: *Danske Kirkelove*. I. 1883.
- *En Bispevisitats i det 16. Aarhundrede*, i: Kirkehistoriske Samlinger, 3. Rk. V. Bd., 1884–86.
- Röslin, K. L. C.: *Abhandlung von besonderer weiblichen Rechten*. 1775.
- Schiller-Lübben: *Mittel-Niederdeutsches Wörterbuch*. 1969.
- Schmelzeisen, G. K.: *Die Rechtsstellung der Frau in der deutschen Stadtwirtschaft*, i: Arbeiten zu der Rechts- und Verfassungsgeschichte, X, 1935.
- Secher, A. V. og Støchel, Chr.: *Forarbejderne til Chr. V's Danske Lov*. 1891–94.
- Stadfeldt, A.: *Kjøbenhavns Fødselsstiftelse som Humanitets- og Undervisningsanstalt 1787–1887 med en Indledning om Fødselshjælpens Udvikling i Danmark*. 1887.
- Stampe, H.: *Erklæringer, Breve og Forestillinger*. 1807.
- Stiernman, A. A. von: *Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar ang. Sweriges Rikes Commerce, Politie och Oeconomia*. IV–VI. 1760–75.

- Thestrup, Paul: *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800*. 1971.
- Thorsen, P. G.: *Danmarks gamle Provindslove*. IV. 1853.
- TfJ: *Tidsskrift for Jordemødre*.
- Tryde, G.: *Retsmedicinske Erklæringer afgivet af Københavns Universitets medicinske Fakultet i Aarene 1630–32*. 1939.
- Waaben, Knud: *Misgerning og straf*, i: *Dagligliv i Danmark 1720–1790*, 1971.
- Wolzogen-Kühr, S. I. von: *De Nederlandsche Vrouw in de tweede Helft der 18. eeuw*. 1920.

Christian 4.s merkantilistiske erhvervspolitik ca. 1619-25

Af Henrik Pers

Christian 4.s forsøg på at føre erhvervspolitik efter merkantilistiske principper mislykkedes fuldstændigt. Årsagerne til fiaskoen har længe været et omstridt spørgsmål.

Stud. mag. Henrik Pers tager Christian 4.s merkantilistiske politik op til nyvurdering. Han konkluderer, at eksperimentet kom for tidligt; der fandtes endnu ikke noget marked for de varer, manufakturterne producerede. Handelskompagnierne manglede den nødvendige kapital til at konkurrere med de udenlandske kompagnier.

På grundlag af nyere resultater i den internationale merkantilismeforskning analyseres målsætningen for den tidlige danske merkantilisme. Det konstateres, at Christian 4.s politik ikke som ofte antaget alene havde magtpolitiske mål, men at den også sigtede på at forøge velstanden.

Indledning

I årene mellem Kalmarkrigen og Kejserkrigen oplever Danmark for første gang bevidste bestræbelser fra statsmagtens side på i større stil at styre det økonomiske liv. Eftertidens historikere har været tilbøjelige til at se disse eksperimenter som tidlige udslag af den økonomiske tænkemåde, som man senere har kaldt for merkantilisme, og som på den tid fandt udbredelse i Europa.

Christian 4.s merkantilistiske politik mislykkedes på næsten alle punkter og ebbede ud i løbet af få år. Det er således muligt at afgrænse den periode, hvor hans merkantilistiske politik kom til udfoldelse i fuldt omfang, til tidsrummet ca. 1619–25. I det følgende vil interessen blive centreret om disse år, hvor statsmagtens vilje til at styre erhvervslivet kommer klarest til udtryk.

Først vil der blive forsøgt en analyse af begrebet merkantilisme. Dernæst vil hovedlinierne i merkantilismens historiografi blive trukket op for at give baggrunden for de vurderinger, der er fremsat dels generelt om merkantilisme, dels specielt om Christian 4.s politik.

Efter en fremstilling af de vigtigste punkter i erhvervspolitikken ca. 1619–25 vil særligt tre problemstillinger blive søgt belyst:

For det første vil det ved en sammenligning af de konkrete samfundsforhold med den økonomiske teori blive undersøgt, om det er rimeligt at

rubricere Christian 4.s økonomiske politik i disse år som merkantilistisk, og det vil blive diskuteret, om det overhovedet er hensigtsmæssigt at benytte et begreb som merkantilisme.

For det andet skal der foretages en analyse af årsagerne til eksperimenternes fiasko. Det er et af de punkter, som har givet anledning til størst uenighed mellem periodens økonomiske historikere.

For det tredje skal det søges besvaret, hvad hensigten med politikken var. Man kan med nogle begreber fra den udenlandske merkantilismeforskning spørge, om det var power (magt) eller plenty (velstand), der stod i første række, eller måske dem begge to.

Begrebsanalyse

Begrebet merkantilisme er et forsøg på at sammenfatte de økonomiske ideer, som var fremherskende i Europa mellem den feudale økonomis ophør og liberalismens opståen. Faren ved begrebet er, at det kan give en falsk fornemmelse af, at der var tale om en klart defineret teori, som var alment accepteret af datidens statsmænd.

Der kan nemlig konstateres væsentlige forskelle i merkantilismens udformning såvel kronologisk som geografisk. Tidsmæssigt er der en klar udvikling af teorien at spore fra de første famlende forsøg (hvortil Christian 4.s indsats må henregnes) til den langt mere forfinede senmerkantilisme i slutningen af det 18. århundrede ¹.

Først ret sent dukker der i større omfang litteratur op om den merkantilistiske politiks principper, og det er karakteristisk, at værkerne overvejende tager sigte på enkeltproblemer ². Merkantilismen opstod som svar på påtrængende konkrete spørgsmål og ikke som liberalismen ved, at man omsatte en teoridannelse til praksis. Dette kan også medvirke til at forklare de store geografiske variationer i merkantilismens udformning. De europæiske staters forskellige infrastrukturer krævede, at midlerne blev tilpasset hvert enkelt lands forudsætninger.

I middelalderen havde samfundets kontrol med det økonomiske liv ligget på det lokale plan; men efterhånden begyndte det at stå klart, at en centraliseret kontrol fra samfundets side var nødvendig for at lede den private, profitsøgende aktivitet ind i baner, der tjente almenvellet.

Problemstillingen kan sammenlignes med mange udviklingslandes situa-

1. Et dansk eksempel på mere reflekteret merkantilistisk tænkning er Otto Thotts *Uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand* fra 1735 (udg. 1966).

2. Det følger også heraf, at samtidens kritik af merkantilismen var meget begrænset.

tion i dag. Det vanskelige er at få sat en dynamisk udvikling i gang, at få økonomien ind i det, den amerikanske økonom W. W. Rostow har kaldt »take-off« fasen³. Når det først er sket, bliver den økonomiske vækst selvforstærkende.

Selv det relativt fattige førmerkantilistiske Europa producerede et overskud, som måtte dirigeres ind i produktive investeringer. Det var en forudsætning for, at de private investeringer kunne blive udbyttegivende, at den økonomiske infrastruktur blev udbygget tilstrækkeligt. F. eks. måtte der skabes et effektivt kommunikationsnet ved bygning af veje, havne osv. Man kunne ikke forvente, at private skulle investere i disse anlægsarbejder, da de ikke var profitgivende i sig selv. Derfor måtte de nødvendige basisinvesteringer foretages af staten for midler, der var skaffet ved beskatning⁴.

En udbredt opfattelse af merkantilismen går ud på, at den havde til formål at skaffe mest muligt guld og sølv til landet. Denne definition gør ædelmetalakkumuleringen til et mål i sig selv og overser, at metallerne kun var et middel til f. eks. at skabe større velstand eller øge statens magt udadtil.

Synet på velstand og magt faldt i ikke ringe grad sammen. Det er nok en af merkantilismens alvorligste fejltagelser, at den betragtede summen af velstand i verden som værende statisk; ligesom et land kun kunne få mere magt på andre landes bekostning, kunne det ene land ikke forøge sin velstand uden at gøre andre fattigere⁵.

Det måtte derfor være afgørende for et land at skabe det størst mulige handelsbalanceoverskud og dermed valutaoverskud⁶. Det kunne ske ved at eksportere så meget som muligt og ved at importere så lidt som muligt. Eksporten ville også give beskæftigelse for den indenlandske arbejdskraft, mens importen kun gav arbejde til udenlandsk arbejdskraft.

Eksporten kunne fremmes f. eks. ved at opmuntre søfarten til aktiv handel (handel med landets egne skibe og egne købmænd) eller ved at skaffe sig kolonier, der både kunne tjene som råstofleverandører og som marked for landets produkter. Eksportvarerne skulle i videst muligt omfang være forædlede; Det ville give landet en større fortjeneste end udførsel af råvarer eller halvfabrikata.

Importen kunne man begrænse ved en protektionistisk toldlovgiv-

3. W. W. Rostow: *The Stages of Economic Growth*. New York 1960.

4. Dillard, p. 151 s.

5. Heimann, p. 35.

6. Alene titlen på et af merkantilismens vigtigste teoretiske værker, Thomas Muns *England's Treasure by Foreign Trade*, viser at man betragtede udenrigshandelen som velstandens kilde.

ning og ved inden for landets grænser at producere de varer, som ellers tilførtes udefra. Hvis prisen eller kvaliteten på de indenlandsk fremstillede varer ikke var konkurrencedygtig, måtte man forbyde import af de tilsvarende udenlandske produkter. For at få en produktion af forædlede varer sat i gang kunne staten træde til og enten selv drive virksomhederne eller støtte private initiativer gennem direkte finansiel subvention eller med privilegier og monopoler. Ved opbygning af manufakturer med ny teknik var det af betydning at gøre det tillokkende for sagkyndige udenlandske håndværkere at immigrere.

Den gradvise udvikling i merkantilismens teori viser sig i synet på ædelmetalbeholdningen. De tidlige merkantilister søgte at samle en stor beholdning af ædelmetaller, som de sørgede for at holde inden for landets grænser. Denne politik kaldes bullionisme. Senere blev man klar over, at eksport af mindre mængder ædelmetaller skulle tolereres, hvis man kunne købe importvarer for dem, der efter at være blevet forædlet kunne reeksporteres og indbringe større mængder ædelmetal, end man havde eksporteret i første omgang.

Man var med andre ord gået over til at betragte handelsbalancen som det centrale. Handelsbalancen kunne bruges som et middel til at måle de merkantilistiske foranstaltningers effektivitet⁷. Ideen til at opgøre landets import og eksport på denne måde fik man fra det private erhvervsliv, hvor det dobbelte bogholderi netop på denne tid var ved at komme i brug; også dér var formålet kontrol.

Andre træk ved den økonomiske tænkemåde indicerer ligeledes, at man anvendte almindelige forretningsprincipper eller, som den tyske sociolog Max Weber udtrykte det, overførte den kapitalistiske indstilling til politikken⁸. Landet skulle f. eks. sælge (eksportere) mere, end det købte (importerede), og overskuddet skulle realiseres i penge (ædelmetaller). Et andet eksempel på projicering af principper fra de individuelle husholdninger på statshusholdningen var opsparingen, hvor det ligesom for en enkeltperson også for landet var en dyd at spare, altså akkumulere penge eller ædelmetaller.

Merkantilismens historiografi

Merkantilismens historiografi er et skoleeksempel på, at historikernes fortolkning af en epoke ændrer sig med tiden, og at indstillingen til stadighed afspejler historikerens egen tidsalder og hans ideologiske udgangspunkt.

7. Wilson (1967), p. 568.

8. Weber, p. 256.

Formuleringen af begrebet merkantilisme tilskrives sædvanligvis Adam Smith, som i sit skelsættende værk »Wealth of Nations« fra 1776 gjorde afgørende op med den »merkantile« politik, der havde været fremherskende i Europa fra det 16. til det 18. århundrede, samtidig med at han introducerede liberalismen som nationaløkonomisk teori. Merkantilismebegrebet var dog kommet til udtryk tidligere, f. eks. havde Quesnay allerede i 1757 i artiklen »grains« i den store encyklopædi beskrevet merkantilismens funktion⁹, men Quesnay, der som fysiokrat opfattede landbruget som det eneste produktive erhverv, var i modsætning til Smith ikke i stand til at opstille et brugbart alternativ.

Adam Smith angreb merkantilismen for gennem sine importbegrænsende og eksportfremmende foranstaltninger at aflede kapitalen fra at flyde derhen, hvor den kunne gøre mest nytte. Den merkantilistiske politik tjente kun en enkelt klasse (manufakturister og købmænd) i et enkelt land, mens det gik ud over alle andre klasser og alle andre lande. Endvidere betragtede Smith det som forfejlet, når merkantilisterne kun lagde vægt på produktionen og ikke så forbruget som det vigtigste.

Den umiddelbart foregående periodes ideer er som regel de mest forkætrede, og Adam Smiths negative vurdering af den merkantilistiske politik var dominerende i europæisk økonomisk tænkning i over hundrede år. Herfra må dog undtages Tyskland, hvor Smiths tanker aldrig blev særligt populære; her fremstod teoretikere som Fr. List, der i 1841 forkastede frihandelsprincippet, idet han så det som udtryk for et egoistisk engelsk handelssynspunkt¹⁰.

Det var også i Tyskland, at det afgørende skred i synet på merkantilismen satte ind med den »historiske skole« af økonomer i 1880'erne. Interessen for de økonomisk-politiske doktriner voksede under den økonomiske depression 1873–96, hvor frihandelsprincippet spillede fallit, og protektionismen dukkede op igen. Under indtryk af disse begivenheder formulerede først senhegelianeren von Heyking¹¹ og et par år senere den tyske nationaløkonom Gustav Schmoller¹² et nyt og mere positivt syn på merkantilismen. De så samspillet mellem det økonomiske liv og de kontrollerende politiske organer, og Schmoller påviste merkantilismens statsdannende funktion. Smith havde kun beskæftiget sig med merkantilismens økonomiske sider, mens Schmoller pegede på, at den økonomiske fremgang havde til formål at styrke statens enhed. Englænderen William Cun-

9. Deyon, p. 73.

10. *Das nationale System der Politischen Oekonomie*. 1841.

11. *Zur Geschichte der Handelsbilanztheorie*. 1880.

12. *Der Merkantilismus in seiner historischen Bedeutung*. 1884.

ningham tog Schmollers teori op og understregede teoriens karakter af magtsystem, samtidig med at han fremsatte den hypotese, at merkantilisternes bestræbelser for at skabe et handelsbalanceoverskud skyldtes et ønske om at sikre beskæftigelsen ¹³.

Midt under depressionen i 1930'erne kom det første værk, som anlagde en helhedsvurdering, Eli F. Heckschers »Merkantilismen«. Den betragtes stadig af de fleste som standardværket om dette emne. Den svenske økonomiske historiker belyste merkantilismens funktion som enhedssystem, som magtsystem, som beskyttelsessystem, som pengesystem og endelig som samfundsopfattelse.

Ud fra sin klassisk-liberale grundholdning definerede Heckscher merkantilismen som et enhedssøgende system, hvis mål er magten for magtens skyld. Han indrømmede, at systemet havde en betydelig politisk kohærens, men samtidig påpegede han svagheden ved dets midler. Heckschers viden om merkantilismen var imponerende, men han så den som et idé-system uafhængigt af ydre påvirkninger af konjunkturmæssig eller anden art, og det lykkedes ham ikke fuldt ud at nå frem til en syntese af det historiske forløb og den økonomiske teori.

I 1936 fremkom et vægtigt forsvar for den merkantilistiske politik med J. M. Keynes' »General Theory of Employment, Interest and Money«. I et appendiks til sin nye økonomiske teori, der på en række punkter korrigerede den klassisk-liberale økonomis dogmer, viste Keynes, at handelsbalancen var merkantilisternes eneste middel til at regulere renten og dermed beskæftigelsen ¹⁴. I en ekspanderende økonomi ville en forøgelse af beholdningen af ædelmetaller fremme investeringslysten og dermed øge produktionen. Merkantilisterne benyttede sig med andre ord af inflationens vækstfremmende virkninger. Keynes' analyse har været en væsentlig årsag til historikernes større forståelse for merkantilismen i de senere år ¹⁵.

Fremstilling af den merkantilistiske politik 1619–25

Beslutningstagerne

For at kunne forstå hvilken baggrund den merkantilistiske erhvervspolitik havde, og hvad sigtet med den var, er det nødvendigt at gøre sig klart, hvem der reelt satte politikken i gang og tog de løbende beslutninger om den økonomiske politiks førelse.

13. *Growth of English Industry and Commerce*. 1882.

14. Keynes, p. 336.

15. I den reviderede 2. udgave af »Merkantilismen«, der udkom i 1953, diskuterer Heckscher Keynes' synspunkter.

I Christian 4.s håndfæstning havde kongen forpligtet sig til at styre riget sammen med rigsrådet, men håndfæstningens garanti var så vag, at det ikke var svært for kongen at omgå den. I realiteten lykkedes det kongen at begrænse det adelige råds indflydelse meget stærkt, ligesom han i vidt omfang lod rigsemedererne stå ubesatte. Håndfæstningens uklare bestemmelser medførte, at magtfordelingen i høj grad blev afhængig af kongens og rigsrådernes personlige egenskaber; og da kongen viste sig meget handlekraftig, og rigsrådet bestod af adelsfolk uden særligt initiativ, blev udfaldet, at kongen kom til at spille den aktive rolle, mens rådet højst kunne komme til at virke bremsende.

Et andet forhold medvirkede til, at rigsrådets indflydelse blev udhulet – især i forbindelse med den investeringskrævende merkantilistiske politik. Op imod 1620 kunne kongen på egen hånd disponere over betydelige beløb, f. eks. gik den største del af Øresundstolden direkte i hans egen kasse. I 1618 blev hans kapital opgjort til 1 million daler¹⁶. Herved opnåede Christian 4. en udstrakt uafhængighed af rigsrådets bevillinger.

På trods af den stærke magtkoncentration hos kongen havde andre indflydelse på formuleringen af mål og midler. Det ser ud til, at kansleren Johan Friis-Kragerup og kancelliråden Jonas Charisius har været de mest fremtrædende rådgivere i den merkantilistiske politik. Charisius døde dog allerede i 1619, så han kan kun have været med til at præge den indledende fase; det er bemærkelsesværdigt, at han som borgerlig kom til at spille en så vigtig rolle i regeringen.

De økonomiske forudsætninger

Det er ikke tilfældigt, at det er i årene lige omkring 1620 den merkantilistiske politik bliver iværksat. Årene mellem Kalmarkrigen og Kejserkrigen blev Christian 4.s mest konstruktive periode, og det skyldtes især landets gunstige økonomiske situation.

Den almindelige europæiske højkonjunktur var naturligvis en af de vigtigste årsager til de gode tider, men også nogle specielle danske forhold gjorde sig gældende. Således havde kongen konsekvent forringet mønten igennem 1610'erne, og selv om det på længere sigt også ville komme til at gå ud over staten selv, som ikke kunne nægte at modtage sine egne mønter, betød det i første omgang en fortjeneste på omkring 40.000 daler¹⁷.

16. L a d e w i g P e t e r s e n, afsnit 3. 4.

17. Hvor konsekvent møntforringelsen blev iværksat ses af Christian 4.s indkaldelse i 1619 af den professionelle møntsvindler Albert Dionis. (W i l c k e, p. 170).

I 1618 var der blevet indført toldvisitation i Øresund, hvorved toldindtægterne fordoblede til ca. 200.000 daler om året. Endvidere betalte Sverige i årene 1616–19 en million daler i løsesum for Elfsborg, som det var blevet fastsat ved freden i Knærød.

Trediveårskrigen og genoptagelsen af krigen mellem Spanien og Nederlandene måtte også gøre tidspunktet velegnet til at virkeliggøre de merkantilistiske planer.

De teoretiske forudsætninger

Det er ikke sandsynligt, at beslutningstagerne har haft noget større kendskab til merkantilistisk teori, da der stort set ikke findes nogen økonomisk litteratur i Danmark før Holberg, og da de større udenlandske værker om emnet også først dukker op senere (f. eks. udkom Thomas Muns »England's Treasure by Forraign Trade« i 1664). Det støtter den antagelse, at merkantilismen var mere praktisk end teoretisk orienteret. Man må formode, at kongens vigtigste rådgivere ved deres studier og rejser i udlandet, bl. a. i Nederlandene, har erhvervet et vist kendskab til merkantilismen, som de kunne nyttiggøre i planlægningen af den danske politik.

Forberedende initiativer

Allerede før Christian 4.s tid havde staten været aktivt engageret i erhvervs livet. Det var især sket i forbindelse med produktion til brug for militæret (f. eks. kanoner, krudt og groft klæde), og tankegangen bag det var realistisk, dvs. at staten skulle stræbe efter at blive selvforsynende.

I den merkantilistiske politik, som satte ind i årene op mod 1620, konsolideredes driften af de allerede eksisterende statsmanufaktur, men man sigtede samtidigt mod at udvide de statslige erhvervsinitiativer ud over den militære produktion. Manufakturerne skulle også producere almindelige forbrugsvarer; det vigtigste fremstød fandt sted i tekstilbranchen.

Albert Olsen ser forordningen af 16.9.1613 om ophævelse af lavene som indledning til de følgende års manufakturpolitik¹⁸. Forordningen skulle forbedre forholdene for de udenlandske håndværkere, som kongen siden 1607 havde skaffet til landet. Det understreges, at enhver skal have lov til at nedsætte sig som håndværker i byerne, men i motiveringen for lavenes nedlæggelse lægges hovedvægten på, at lavsvæsenet forhindrer kongens undersætter i at få deres varer til en rimelig pris; Christian 4. retfærdiggør indgrebet med forbrugernes interesse.

Forordningen er således både en støtteforanstaltning for de indvandrede

18. Olsen (1927–28). Christensen ser ophævelsen isoleret (p. 46).

håndværkere og en naturlig forlængelse af den århundredgamle kamp, kongemagten havde ført mod lavene, hvis magt til stadighed truede med at blive for stor. Staten var ikke imod monopoler i sig selv, men lavene forhindrede den centralisering, der måtte til, for at man kunne gøre op med de lokale privilegier.

Det viste sig snart, at lavsordningen ikke sådan lod sig afskaffe. Forordningen blev ikke overholdt, og borgerne klagede over arbejdets forringede kvalitet. I 1621 genoplivede kongen lavsvæsenet med visse modifikationer; mesterstykke og mestergilde blev forbudt, ligesom man ikke ville tolerere prisaftaler mestrene imellem¹⁹. Det havde vist sig umuligt fra den ene dag til den anden at fjerne et så fundamentalt element som lavene fra det danske bysamfunds struktur.

Et andet forsøg på at bryde enkelte gruppers magtstilling i byerne fremkom med den nye købstadlov i 1619, der sigtede mod at fratage de velhavende købmænd deres dominerende indflydelse i bystyret²⁰.

Handelskompagnerne

Udenrigshandelen var jo af fundamental betydning for merkantilistisk politik, og det er også i denne sektor man ser nogle af statens første initiativer udfolde sig. To indvandrede nederlandske købmænd, Jan de Willum og Herman Rosencrans, fik gennem Jonas Charisius kongen interesseret i at konkurrere med englænderne og hollænderne i handelen på Indien og Østasien, og i marts 1616 blev Det ostindiske Kompagni stiftet som Danmarks første aktieselskab. Oktrojen var for flere artiklers vedkommende direkte skrevet af efter det nederlandske kompagnis²¹. Det voldte ret stort besvær at få bragt den fornødne aktiekapital på 180.000 daler til veje, så kongen måtte lægge pres på adel og velstående borgere. Endnu i juli 1618 ses det, at kongen har prøvet at få folk med formue til at investere i kompagniet²².

Lige fra starten mødte Det ostindiske Kompagni vanskeligheder i driften. Først blev fem skibe sendt til Ceylon under falske forudsætninger, idet kejseren af Ceylon nægtede at anerkende en traktat, der var indgået i København af en nederlænder, som hævdede at repræsentere kejseren. Senere var det kapitalmangel og flere fejlslagne ekspeditioner, som stillede sig i vejen for kompagniets fremgang. I 1640'erne blev dets virksomhed indstillet, og det blev nedlagt i 1650.

19. Nielsen, p. 589.

20. Jørgensen, p. 11.

21. Willerslev, p. 614.

22. Laursen, p. 442.

Det petsoriske Kompagni, der blev oprettet i 1619, hører til de mindre projekter, men fortæller noget om beslutningstagernes manglende realitets-sans. Det var meningen, at kompagniet skulle udruste ekspeditioner til Petsora-området ved Barentshavet, hvorfra en stor del af de russiske skind kom. Zaren ønskede imidlertid overhovedet ikke, at udlændinge skulle give sig til at organisere Petsora-handelen, og de udsendte danske købmænd blev arresteret og holdt fangne i fire måneder²³. Kongen og de syv vel-stående københavnske borgere, som havde financieret udrustningen af kompagniets første skib, måtte erkende, at med de russiske myndighedsers indstilling var grundlaget for kompagniets drift faldet bort, og det blev opløst i 1622.

Danmark importerede store kvanta salt gennem nederlænderne, og i et forsøg på at få denne handel over på danske hænder udsendte kongen i 1621 en forordning om, at der skulle oprettes salt- og vinkompagnier i købstæderne landet over. De fleste byer afslog at deltage på grund af kapitalmangel, og kun ganske enkelte havne var store nok til at rumme skibe af den størrelse, kongen havde foreskrevet. I 1623 fik kompagnierne monopol på saltimport, men det viste sig snart, at de ikke havde kapacitet til at indføre de nødvendige mængder. Man kunne ikke undvære nederlændernes tilførsler, og i 1626 måtte saltmonopolet ophæves.

Det eneste handelskompagni, der på længere sigt kunne løbe rundt, var Det islandske Kompagni, som efter at være blevet omdannet til et aktieselskab i 1619 blev overordentlig udbyttegivende for de deltagende købmænd; det var en vigtig grund til successen, at man anlagde Glückstadt og i 1623 gjorde den til stabelplads også for Islandshandelen, hvorved Hamburg mistede sin betydning som afsætningsmarked for de islandske varer. Kompagniets monopolstilling på Island og den deraf følgende uelastiske efterspørgsel udnyttedes hårdt; der var mange klager over varernes dårlige kvalitet og de høje priser.

Et fælles træk ved Christian 4.s handelskompagnier er altså kapitalmangel. De største investeringer blev foretaget af kongen (f. eks. blev hans udlæg til Det ostindiske Kompagni i 1624 opgjort til ikke mindre end 307.000 daler), men også de københavnske storkøbmænd skød mange penge ind. Derimod var adelens investeringslyst ringe. Projekterne var også gennemgående præget af en svigtende realitetssans, optimismen var over-dreven og planlægningen ikke grundig nok.

Det fortæller noget om den danske merkantilismes karakter, at man især lagde vægt på, at handelskompagnierne skulle købe udenlandske varer

23. Dalgaard (1955), p. 65.

fordelagtigt, mens afsætning af danske varer i udlandet kom i anden række. Det gjaldt mere om at spare på importen end på at tjene ved eksporten. Derved får Christian 4.s merkantilistiske politik et defensivt præg.

Manufakturerne

Som nævnt skete udvidelsen i den industrielle sektor i første omgang som en videreudvikling af de militære statsmanufaktur, hvis tyngdepunkt lå i metalværkerne og tekstilindustrien.

I 1605 var tugthuset blevet oprettet i København med det formål at oplære fangerne til et håndværk i tekstilbranchen samtidig med, at staten kunne blive selvforsynende med klæde og lærred. I 1620, da den nye manufakturpolitik for alvor var kommet i gang, fandt en omorganisation af institutionen sted, så den blev opdelt i tugthuset for kriminelle og børnehuset for hjemløse børn. I de følgende år voksede antallet af beskæftigede i børnehuset til 5–600, og på grund af den billige arbejdskraft overlevede det lige til 1649 og blev derved det længstlevende af tekstilmanufakturterne.

Et andet initiativ i denne sektor var oprettelsen af et klædekompagni i 1620, der skulle fungere som forlag for en række værksteder. Kompagniet beskæftigede et anseligt antal personer – lønudbetalingerne tyder på, at over 300 svende og drenge har været i arbejde – og produktionen blev også af betydeligt omfang. Afsætningen svigtede imidlertid, og i 1628 blev Klædekompagniet nedlagt.

Etableringen af Silkeværket i 1621, som Aksel E. Christensen har kaldt »det største og dristigste initiativ indenfor dansk industris historie²⁴«, er et klart skridt bort fra de militære manufaktur og over til produktion, der sigtede på det almindelige marked.

Silkeværkets produktion var langt mere specialiseret end Klædekompagniets, men det gik ikke bedre med afsætningen. Selv om borgerne kun måtte købe den danske silke, og avancen blev sat helt ned til 2 %, var Kongens Klædekammer nødt til at opkøbe størstedelen af produktionen. End ikke et forbud mod indførsel af silkestoffer kunne hjælpe Silkeværket. I 1624 gik virksomheden over til et privat selskab med købmanden Jan de Willum i spidsen, men heller ikke det kunne hjælpe Silkeværket over afsætningsvanskelighederne, og i 1626 måtte det likvidere.

Meget bedre gik det ikke de manufaktur, som oprettedes uden for tekstilindustrien. Hans Røpers sæbesyderi havde også svigtende afsætning til trods for, at sæben (i det mindste efter fabrikantens udsagn) var af udmær-

24. Christensen, p. 54.

ket kvalitet, at prisen lå 20 % under den hollandske, og at han fik eneret på forhandling af sæbe i København, Køge, Helsingør og Ålborg.

Støttet af monopoler og andre privilegier blev sukkerraffinaderier, oliemøller, papirmøller, glasværker, trådmøller, limkogerier, cementmøller og en række andre virksomheder i mindre format sat i gang, men resultatet var overalt ligeså nedslående som i de statsdrevne manufakturer. Heller ikke en toldpolitik med indførselstold på udenlandske færdigvarer og toldfrihed for indførsel af råvarer og levnedsmidler kunne vende billedet.

Bygrundlæggelser

Ved Kejserkrigens begyndelse i 1625 stod det således allerede klart, at de foregående års energiske merkantilistiske initiativer ikke havde båret frugt. Fra 1625 faldt det økonomiske grundlag for eksperimenterne endvidere bort, dels på grund af krigen, som både betød større udgifter (til militæret) og mindre indtægter (bl. a. fra Øresundstolden), dels på grund af den generelle nedgangskonjunktur, der satte ind i Europa omkring 1625. I de følgende år indskrænkede Christian 4.s støtte sig til bevilling af monopoler og privilegier og en toldlovgivning af merkantilistisk tilsnit.

Selv om kompagni- og industripolitikken var slået fejl, havde de merkantilistiske eksperimenter dog sat sig visse spor ud over 1625. Hertil hører de talrige bygrundlæggelser: Christian 4. grundlagde Christianopol, Christiansstad, Christiania, Christianshavn og Glückstadt. Det primære formål med deres oprettelse var dog mindre byerhvervenes trivsel end strategiske hensyn; de var alle fæstningsbyer.

Et andet varigt resultat var den styrkelse af København, der havde fundet sted ved den merkantilistiske centralisering. Langt den største del af handelskompagnierne og manufakturerne havde været placeret i hovedstaden, og det omfattende byggeri afspejlede kongens ønske om at have en hovedstad, der kunne måle sig med udlandets.

Analyse

I. Førte Christian 4. merkantilistisk politik?

Inden vi ser nærmere på Christian 4.s politik, kunne det være på sin plads at overveje, om det overhovedet er hensigtsmæssigt at operere med et begreb som merkantilisme. A. V. Judges måtte forkaste begrebet, idet han krævede en kohærent doktrin for at anerkende en -isme²⁵. Også D. C.

25. J u d g e s, p. 41 ss.

Coleman har kritiseret merkantilismebegrebet stærkt. Han betragter det som et mislykket forsøg på at sammenligne inkommensurable størrelser²⁶. Hvad der var ment som et forenkende redskab er efter Colemans mening blevet til et begreb, som ikke alene er vildledende, men direkte forvirrende²⁷. A. W. Coats har forsvaret brugen af begrebet merkantilisme og anfører, at det gør det lettere for os at belyse de fælles træk i kildematerialets usammenhængende vrimmel af partiske udsagn²⁸.

Diskussionen bunder i virkeligheden i et helt fundamentalt spørgsmål, nemlig om historikeren skal betragte enhver begivenhed som unik, eller om han skal søge at finde mønstre og systemer, hvorefter udviklingen har formet sig. Hvis man ser det som hans opgave ikke blot at analysere, men også at opstille synteser, må man affinde sig med, at en syntese kan indebære generalisationer, som er i modstrid med enkelte detaljer; et vist mål af unøjagtighed er prisen for at gå længere end til at analysere enkeltproblemer. Når man går så vidt, at man opererer med hele idé-systemer, vil der uundgåeligt kunne rejses indvendinger, da ingen ideologier er praktiseret med fuld konsekvens. Det er rigtigt, som Coleman nævner, at der kan påvises store forskelle inden for det, man har kaldt det merkantilistiske system, men hvis der er så stort sammenfald både af de mål, man sætter sig, og de midler, man tager i anvendelse, må det være frugtbart at betragte en række staters økonomiske politik i en bestemt periode som udtryk for den samme tænkemåde. Også andre idé-systemer som liberalismen eller socialismen har vist markante variationer i praksis. Man kan også nævne et af historikere ofte anvendt begreb som »industriel revolution«, der heller ikke er éntydigt, men som alligevel bliver betragtet som nyttigt af de fleste²⁹.

En accept af merkantilismebegrebet som sådant medfører ikke, at man kan forholde sig kritisk over for forenklinger og uklare afgrænsninger. F. eks. ville det være forkert som Adam Smith at anskue merkantilismen som et system med rent økonomiske mål. Anvendelsen af begrebet betyder blot, at man prøver at se periodens forskellige former for økonomisk politik ud fra en fælles synsvinkel. Det medfører også, at der nogle steder i de følgende analyser vil kunne foretages sammenligninger mellem generelle teorier om merkantilismen og de specielle danske forhold.

Af flere grunde må det være relevant at undersøge, om Christian 4.s

26. Coleman (1957), p. 24.

27. Coleman (1969), p. 1 ss.

28. Coats, p. 173 ss., Kellenbenz, p. 171.

29. Minchinton, p. xi.

økonomiske politik i disse år kommer ind under, hvad man normalt betragter som merkantilisme.

For det første kan man ikke have haft nogen teoretiske forudsætninger, da den merkantilistiske teori endnu ikke var opstået, og man har næppe været sig bevidst at handle efter noget bestemt system i betragtning af, at merkantilismebegrebet først bliver til ca. 150 år senere, da teoriens rolle er ved at være udspillet.

For det andet må man hæfte sig ved, at de danske eksperimenter ikke lykkedes. Det kunne også være et tegn på, at man ikke havde fulgt de gængse retningslinier for den økonomiske politiks udformning, da der jo findes en række eksempler på vellykket merkantilisme, f. eks. Nederlandene i den samme periode.

Endelig er det for det tredje tydeligt, at kongens personlige rolle var af helt fundamental betydning, både hvad angik initiativ og finansiering. Man kunne fristes til at spørge, om kongen ikke snarere optrådte som forretningsmand på linie med patriciatet, end han førte traditionel merkantilistisk erhvervspolitik.

En af de seneste sammenfatninger af merkantilismen er udarbejdet af den amerikanske økonom Jacob Viner, som har opsummeret »mercantilist thought« i følgende 5 principper:

1. Politikken skal udformes og realiseres på rent nationalistisk grundlag, dvs. der skal alene lægges vægt på naturlige fordele.
2. Ved vurderingen af ethvert relevant element i indenrigspolitik eller udenrigshandel skal altid lægges stor vægt på dets direkte eller indirekte indvirkning på landets beholdning af ædelmetaller.
3. I mangel af indenlandske guld- eller sølvminer skal det være et primært mål at opnå det størst mulige eksportoverskud som det eneste middel til at øge landets ædelmetalbeholdning.
4. En positiv handelsbalance skal tilstræbes ved, at myndighederne direkte fremmer eksporten og ved begrænsning af importen med andre midler, som indirekte virker i samme retning.
5. Udenrigspolitikken skal økonomisk og politisk føres under stadig hensyn til både velstand og »magt« (herunder sikkerhed) som nationale mål, der er sideordnede og i almindelighed støtter hinanden gensidigt, således at det ene kan bruges som middel til at opnå det andet ³⁰.

Hvis vi prøver at sammenligne Christian 4.s politik med Viners principper, ses det, at den første betingelse er opfyldt, idet der ikke kan rejses tvivl om, at det var den rene nationale egoisme, som lå til grund for den

30. V i n e r (1968), p. 436.

merkantilistiske politik. Nationalismen fik næring bl. a. fra opfattelsen af, at både velstand og magt kun kunne opnås på andre staters bekostning. Punkterne 2, 3 og 4 hænger sammen og kan også spores i den danske udvikling. Havde punkt 2 omfattet hele udenrigspolitikken, ville det have været mere tvivlsomt, om man kunne betragte betingelsen for opfyldt. Det volder heller ingen vanskeligheder at genkende det tredje princip i den danske erhvervs politik, da ønsket om et eksportoverskud jo var det vigtigste motiv til at igangsætte projekter som manufakturernes og handelskompagnerne. (Det må også nævnes, at man forsøgte minedrift i Norge for at skaffe sig sølv, men resultaterne kunne ikke stå mål med anstrengelserne.) Som eksempel på Viners fjerde merkantilistiske princip kan man pege på importforbudene som direkte statsindgreb, og som direkte kan man nævne manufakturernes, der skulle påvirke handelsbalancen ved at tilvejebringe en erstatningsproduktion for de varer, som ellers importeredes. Som vi har set, lagde den danske merkantilisme mere vægt på at hæmme importen end på at fremme eksporten. Den femte betingelse vedrører forholdet mellem magt og velstand. Begge mål indgår i Christian 4.s politik, som der vil blive gjort nærmere rede for i analysen af politikens mål-sætning.

Alt i alt kan det således konstateres, at den politik, Christian 4. førte i årene omkring 1620, med god ret kan kaldes merkantilistisk. Man må dog være opmærksom på, at endnu i denne periode rummer den økonomiske politik regalistiske træk³¹. Overgangen fra egentlig regalisme til tidlig merkantilisme finder sted i årene lige før 1620 og kendetegnes ved, at produktionen fra at være bestemt alene til brug for statens eget personel går over til at være fremstillet med et større marked for øje. Endvidere viser ændringen sig ved, at man begynder at støtte private initiativer. Den nødvendige statslige udbygning af infrastrukturen indledes også med etablering af et postvæsen, udvidelse af adskillige havne, opførelse af Børsen i København m. m.

Det er derfor misvisende, hvis man taler om dansk merkantilisme før Christian 4. Man kan hos nogle forfattere se Erik af Pommern og Christian 2. udnævnt til merkantilister³², men deres politik var ikke udformet efter de principper, der er opstillet i Viners definition, og fordi nogle af merkantilisternes midler har fundet isoleret anvendelse tidligere, betyder det ikke, at der har været merkantilisme i Danmark før det 17. århundrede.

31. Opfattelsen af den merkantilistiske politik som en fortsættelse af regalismen blev tidligst formuleret af *Friedricia*, p. 295.

32. F. eks. B a r f o d, sp. 61 s.

Verifikationen af, at Christian 4. førte merkantilistisk politik, stiller os imidlertid overfor et nyt problem: Hvis det var merkantilisme, hvorfor var resultaterne da ikke lige så tilfredsstillende som i f. eks. England og Nederlandene? Dette spørgsmål skal søges besvaret i næste afsnit.

II. Hvorfor mislykkedes Christian 4.s merkantilisme?

Ingen af de historikere, som har beskæftiget sig med Christian 4.s merkantilisme, vil benægte, at den var en ubetinget forretningsmæssig fiasko. Derimod har der været ret stor uenighed om årsagerne til det sørgelige udfald.

Den første væsentlige analyse af den tidligste danske merkantilisme skyldes J. A. Fridericia. Det var hans vurdering, at projekterne mislykkedes, fordi de savnede et naturligt miljø i Danmark. Endvidere pegede han på den kendsgerning, at den ortodokse lutheranisme triumferede over kongens religiøse tolerance, netop da de store manufakturer skulle sættes i gang, hvilket Fridericia betragter som medvirkende til deres fiasko, idet crtodoksiens sejr skulle have skræmt sagkyndige håndværkere bort³³.

Albert Olsen var den første danske historiker, som gav udtryk for et klart positivt syn på merkantilismen. Som marxist havde Albert Olsen forståelse for betydningen af en statsstyret samfundsøkonomi, og inspireret især af Werner Sombarts værk »Der moderne Kapitalismus« publicerede han i 1930 en artikel, der har haft afgørende betydning for den senere danske historieskrivnings holdning til merkantilismen³⁴. Det siger sig selv, at Albert Olsen med disse grundsynspunkter ikke som Fridericia kunne sige, at Danmark manglede forudsætninger for merkantilisme. Han måtte forklare det nedslående resultat på en anden måde og lagde skylden på de forringede konjunkturer efter 1625 og krigsdeltagelsen. Endvidere fremhævede han manglen på kapital og på kvalificeret arbejdskraft³⁵.

Aksel E. Christensen gav i forbindelse med sin gennemgang af Christian 4.s manufakturpolitik³⁶ også en vurdering af, hvorfor den mislykkedes. Han tillagde ikke kapitalmangelen nogen betydning, men så det som mest afgørende, at statsmaskineriet var for lidt udbygget til, at kongen kunne gennemføre lavsordningen og varereguleringen. Han anså befolkningens passive modstand og rigsrådets besindige tøven for betydningsløs.

33. Fridericia, p. 317 s.

34. Olsen (1930).

35. Olsen (1930), p. 236 ss.

36. Axel Nielsen (ed.): *Industriens Historie i Danmark*, vol. I, Kbh. 1943.

Spørgsmålet om rigsrådets rolle og eventuelle skyld i projekternes manglende succes belyses med al ønskelig tydelighed af den debat, der fandt sted mellem kongen og rådet ved et rådsmøde i marts 1620. Kongen havde sendt en proposition til rådet og foreslået for det første at forbyde import af visse udenlandske varer for at tvinge købmændene til at købe danske varer i stedet, for det andet at forbyde eksport af uberedte skind, fordi de i stor mængde blev udført uberedte og derpå igen indført i beredt tilstand, således at den fortjeneste, kongens undersåtter kunne have af beredningen, blev fremmede til del ³⁷.

Rigsrådet kan kun anbefale importforbud for konkurrencedygtige danske varer, og det henstiller, at importforbudene bliver tidsbegrænsede. Det foreslår endvidere, at kongen nøjes med 6 % i udbytte af sine investeringer i manufakturer, og at manufakturerne placeres i provinsen. Rådet kan ikke tiltræde forslaget om at forbyde eksport af uberedte skind, men vil i første omgang gå med til at forbyde import af beredte. Betænkningen slutter med at konstatere, at det synes »dog efter dette riges og dets indbyggers vilkår, art og tilstand fast rådeligt, at der ikke for hasteligen med adskillige forandringer efter hver andre bliver ilet ³⁸«. Rådets konservatisme er således ganske udtalt.

Det er imidlertid ikke rigtigt, når J. A. Fridericia tillægger rigsrådet en bremsende virkning på kongens merkantilistiske initiativer ³⁹. Politikken videreførtes mindst ligeså radikalt, uden at kongen lod sig anfægte af rådets betæneligheder. Han forbød eksport af uberedte skind og import af silkestoffer ⁴⁰ og fortsatte med at oprette manufakturer i København. Rigsrådets indflydelse på og dermed ansvar for den merkantilistiske politik var minimal.

Ligeså lidt kan man lægge ansvaret for fiaskoen på konjunkturudviklingen og Kejserkrigen. Som tidligere omtalt havde den merkantilistiske politik allerede spillet fallit før 1625, og det er urealistisk at tro, at de ventede resultater ville have vist sig, hvis kronen havde haft råd til at fortsætte sin understøttelse i endnu nogle år.

Hvis man vil forstå, hvorfor det ikke lykkedes for Christian 4. at gennemføre merkantilisme i Danmark med større succes, må man betragte de enkelte sektorer af erhvervslivet hver for sig.

Manufakturpolitikken mislykkedes, fordi afsætningen svigtede. Produktionen nåede ret hurtigt op på et rimeligt omfang i forhold til arbejds-

37. Erslev, p. 266.

38. Erslev, p. 276.

39. Fridericia, p. 292.

40. Rasch, p. 16.

styrken, og varernes kvalitet var stort set acceptabel, selv om de ikke kunne måle sig med de importerede udenlandske varer. Man beherskede teknikken tilstrækkeligt, og der var adskillige udenlandske håndværkere i arbejde, så den religiøse intolerance har næppe skadet manufakturernes, som Fridericia hævdede. Kapitalmangel var heller ikke noget større problem for manufakturernes, da de vigtigste jo blev drevet for kongens regning.

Afsætningen svigtede, fordi der ikke var noget marked for de varer, manufakturernes producerede. De største manufakturer fremstillede tekstiler, men hele landbefolkningen var selvforsynende med groft klæde, og overklassen foretrak stadig de udenlandske stoffer. End ikke importforbudet for silkestoffer kunne lede dette luksusforbrug over på danske produkter; staten havde ikke midler til at forhindre indsmugling af udenlandsk silke.

Endvidere mødte manufakturernes modstand fra håndværkerne, der så sig truet i deres erhverv, og fra købmændene, som var meget utilbøjelige til at købe de danske varer hjem, hvis de kunne få billigere og bedre udenlandske. I et brev skriver Christian 4., at det er nødvendigt at oprette en statslig valkemølle, fordi købmændene efter bedste evne forhindrer, at stoffet fra børnehuset bliver valket i rette tid med det resultat, at stoffet ødelægges ⁴¹.

I modsætning til f. eks. Nederlandene og England eksporterede Danmark praktisk taget ikke manufakturprodukter, hvilket både hænger sammen med varernes manglende konkurrenceevne og med handelskompagniernes ringe succes.

Handelskompagniernes fiasko skyldtes i nogen grad andre forhold end manufakturernes sammenbrud. Da de ikke var statsdrevne, blev kapitalmangelen her en faktor af betydning. De vigtigere udenlandske kompagnier havde langt større ressourcer til deres rådighed og behøvede ikke at give op, fordi et par ekspeditioner slog fejl. Det ses også, at salt- og vinkompagnierne slet ikke havde kapacitet til at klare efterspørgslen.

Borgerne investerede mere i kompagnierne end adelen ⁴², selv om J. A. Fridericia hævder det modsatte ⁴³. Adelen havde fortrinsvis agrare interesser og nærede ikke noget særligt ønske om at støtte byerhvervene; desuden var adelen ramt af en likviditetskrise i årene efter 1618 ⁴⁴.

Det var også medvirkende til kompagniernes dårlige resultat, at man kastede sig ud i projekterne med en alt for overfladisk viden om de reelle

41. Bricka & Fridericia, 8. 9. 1623, p. 326.

42. Willerslev, p. 623, Dalgård (1955), p. 31.

43. Fridericia, p. 318.

44. Ladewig Petersen, afsnit 3.2.

vilkår for udenrigshandel. Det ostindiske og Det petsoriske Kompagni er eksempler herpå.

Sune Dalgård har fremsat den teori, at Christian 4.s merkantilistiske politik manglede fasthed og konsekvens, fordi erhvervspolitikken var sekundær i forhold til udenrigspolitikken⁴⁵. I det følgende afsnit skal vi undersøge, hvilken rolle erhvervspolitikken spillede i den samlede politik, herunder dens relation til udenrigspolitikken.

III. *Hvad var den merkantilistiske politiks mål?*

I en analyse af den danske merkantilismes mål vil det være hensigtsmæssigt at tage den generelle diskussion af merkantilismens målsætning som udgangspunkt.

Jacob Viner fastslog i en artikel i 1948, at de fleste tidligere forfattere lige fra von Heyking og Schmoller havde set merkantilismen primært som et magtsystem og havde betragtet alle bestræbelser som midler til at nå dette mål⁴⁶.

Den engelske historiker Charles Wilson opponerede imod denne udlægning af merkantilismens historiografi, idet han påviste, at hverken Schmoller eller Cunningham havde set magten som merkantilisternes eneste mål⁴⁷. Ifølge Wilson var Heckscher den første, der beskrev merkantilismen som et énsidigt magtsystem⁴⁸. Heckscher mente, at mens middelalderens økonomiske tænkning havde været religiøst inspireret, og liberalismen gav velstand forrangen, havde merkantilismen anset magt for det vigtigste. Han skrev, at merkantilismen var »främst systemet för de ekonomiska intressenas användning i tjänst hos makten som självändamål⁴⁹.«

Det kan diskuteres, om magt overhovedet kan være et mål i sig selv. Denne diskussion har i de senere år været taget op inden for faget international politik, hvor den traditionelle opfattelse var, at enhver statsadfærd i den sidste ende udelukkende tilstræbte en maksimering af den pågældende stats magt. Den »realistiske« skole betragtede ligefrem politisk videnskab som videnskaben om magt. Siden anden verdenskrig er den »behavioristiske« skoles synspunkter blevet mere fremherskende, hvorefter magt ikke ses som et mål, men som et middel til at realisere andre værdier. Magt har kun betydning i det omfang, den kan konverteres⁵⁰.

45. Dalgård (1962), p. 367.

46. Viner (1948) p. 1 ss.

47. Wilson (1958), p. 6.

48. Wilson (1957), p. 186.

49. Heckscher, vol. II, p. 7.

50. Et eksempel på en behavioristisk analyse af magtbegrebet er K. J. Holsti: *The Concept of Power in the Study of International Relations*, Background, VII, 1964, pp. 179–94.

Det kan således falde svært i dag at gå ind på Heckschers tankegang og se magten som et mål i sig selv. Wilson har også vist, at de fleste historikere tillægger merkantilisterne andre mål end magten for dens egen skyld, og mange har peget på velstand som et mål, man søgte at realisere.

Jacob Viner har fremdraget en lang række eksempler på merkantilistiske skribenter, der mente, at staten måtte stræbe både efter rigdom og magt⁵¹. Thomas Hobbes skrev f. eks.: »Wealth is power and power is wealth«. Magt og velstand – eller i Viners terminologi: power og plenty – var komplementære begreber; hvis man havde magt, kunne man beskytte sin udenrigshandel, sine kolonier, sit fiskeri osv. og opnå større velstand. Denne velstand kunne så tjene til at styrke magten yderligere, hvilket igen ville forøge velstanden og så fremdeles. På den måde blev power og plenty både til midler og mål.

Denne dobbelthed i merkantilismens væsen er ikke trængt meget igennem i den danske forskning. De tidlige forsøg bliver i reglen forklaret som udslag af Christian 4.s magtbegær, f. eks. skriver Arup: »Målet for hans selvregering var ikke i al beskedenhed det danske folks lykke og fremgang; det var mere ophøjet, det var Danmarks storhed . . .⁵².« Den merkantilistiske politik er i reglen blevet tilpasset billedet af Christian 4. som en magtgrisk dilettant, der bl. a. bygger på hans senere ambitiøse krigsdeltagelse. Næsten alle forfattere citerer det brev, hvor Christian 4. udtrykker håbet om, at et nyt projekt må blive »Os til ære og dem (købmændene) med Guds hjælp uden skade«, og udleder deraf, at merkantilismens eneste mål var at forøge kongens glorie. Som modvægt mod denne udtalelse findes dog mange udsagn om, at merkantilistiske projekter skulle tjene almenvellet, som f. eks. den tidligere refererede proposition om, at eksport af uberedne skind skulle forbydes, så undersåtterne kunne have fordel deraf. Vi så også, at lavenes ophævelse blev begrundet med forbrugernes interesser. Man skal imidlertid nok være varsom med at tillægge sådanne mere eller mindre officielle udtalelser større værdi; det gælder også udtalelser af typen »Os til ære . . .«.

Albert Olsen har bidraget med den teori, at kongen med sin merkantilistiske politik ønskede at styrke borgerstanden over for den privilegerede adel⁵³. Det virker ikke som nogen særlig sandsynlig forklaring i betragtning af, i hvor ringe grad Christian 4. – bortset fra de første par år af sin regeringstid – udnyttede muligheden for at spille borgerne ud mod ade-

51. V i n e r (1948) p. 10 ss.

52. A r u p, p. 674.

53. O l s e n (1933), p. 114.

len⁵⁴. Albert Olsen karakteriserer også rigsrådet som en ivrig tilhænger af den merkantilistiske politik⁵⁵, hvilket ikke helt rimer med den tidligere refererede kilde fra rigsrådsmødet i 1620. Årsagen til rådets entusiasme skulle være, at den forventede større velstand ville gøre borgerstanden til et bedre skatteobjekt og befri adelen for frivillige kontributioner.

En række træk ved Christian 4.s merkantilisme viser, at man også i Danmark ved at kombinere erhvervs politik med udenrigspolitik gjorde sig bestræbelser på at opnå power og plenty på én gang. Bygrundlæggelserne skulle f. eks. tjene begge formål, og da saltkompagnerne skulle udruste skibe, bestemte kongen, at de skulle være bevæbnede, så de i krigstilfælde kunne anvendes sammen med orlogsflåden som »defensionskibe«. Interessen for Islandshandelen og kongens ikke særligt udbytterige engagement i hvalfangst må også ses som en dansk magtdemonstration på de nordlige have. Hele selvforsyningsprincippet var – især for de militære manufakturere vedkommende – mere end et middel til at skabe en bedre handelsbalance; det var også en vigtig strategisk forholdsregel i en tid, hvor krige var en meget almindelig måde at løse internationale konflikter på. Et eksempel på et udenrigspolitisk initiativ med tydeligt økonomisk sigte er overtagelsen af Trankebar i 1620.

Christian 4. søgte både power og plenty. I forbindelse med plenty-begrebet rejser et spørgsmål sig imidlertid: Hvilken form for velstand tilstræbte man? En velstandsstigning kan enten tjene til at gøre landet stærkere (sikre en høj vækstrate) eller til at give befolkningen en høj levestandard. Det sidste alternativ fik betydeligt vægt hos senmerkantilisterne i slutningen af det 18. århundrede, da man bl. a. investerede i socialpolitik⁵⁶. Det er overvejende sandsynligt, at man på Christian 4.s tid forstod velstand i den mere langsigtede betydning, nemlig som en styrkelse af staten. Svaret må blive lidt hypotetisk, da man jo ikke fik nogen velstand at administrere, men detaljer i den praktiserede politik peger i retning af en vækststigning snarere end en forbrugsudvidelse. Som eksempel kan nævnes, at kongen i 1625 i et sidste forsøg på at gøre Silkeværket rentabelt greb til at nedsætte silkearbejdernes løn⁵⁷. Statens vel måtte gå forud for den enkelte. Den stærke udnyttelse af monopolstillingen på Island tyder også på, at kompagniernes vel blev betragtet som vigtigere end befolkningens. Man

54. Fridericia mener, at Christian 4. søgte at frigøre sig fra rigsrådets indflydelse, men at han ikke ønskede at erstatte den med bourgeoisiet. (Fridericia, p. 322).

55. Olsen (1933), p. 115.

56. Johansen, p. 13.

57. Olsen (1933), p. 234.

førte ikke velfærdspolitik i det 17. århundrede; ved samfundets velstand forstod man i første række en stærk stat.

Der var forskel fra land til land på den vægt, man tillagde henholdsvis power og plenty. På Christian 4.s tid lagde f. eks. nederlænderne hovedvægten på plenty og lod deres magtpolitik tjene de økonomiske interesser⁵⁸. Danmark derimod havde også udenrigspolitiske mål, der var uden forbindelse med bestræbelserne for at skabe økonomisk vækst, hvilket indebar, at man anvendte en del af den power, man havde til rådighed, til andre formål end at befordre plenty. Engagementet i trediveårskrigen, som umuliggjorde den dynamiske erhvervspolitikens fortsættelse, havde ingen direkte økonomiske årsager.

Christian 4.s merkantilisme skulle gøre Danmark rigt og stærkt. Velstanden skulle være et middel til at øge rigets ressourcer, og den større kapacitet skulle både skabe yderligere velstand og tjene til at realisere de øvrige mål, kongen satte sig, herunder de sikkerhedspolitiske mål. Sikkerhedspolitik kommer imidlertid ind under, hvad Viner forstår ved power (jfr. det femte princip i hans definition), og indgår derved som et naturligt led i merkantilistisk statsadfærd.

Det egentlige mål med den merkantilistiske politik var således ikke magt alene, men magt og velstand i forening; magt forstået som evnen til at realisere værdier, velstand forstået som øget økonomisk vækst.

Konklusion

Det, der først springer i øjnene ved en analyse af Christian 4.s merkantilistiske erhvervspolitik, er dens dristighed. Fridericia har sammenlignet den i radikalitet med Struensees korte reformperiode, som den også ligner derved, at den kom for tidligt og kom til at stå som et isoleret reformforsøg, der ikke blev fortsat i den umiddelbart efterfølgende periode, men som senere skulle lykkes under gunstigere betingelser.

Til de nødvendige gunstige betingelser for en vellykket erhvervspolitik hørte en større konjunkturspredning i det danske samfund og nationaløkonomiens afløsning af pengeøkonomi. I det 17. århundrede var der ikke noget købedygtigt dansk marked for manufakturernes produkter og handelskompagniernes varer. Endvidere er inertien omkring 1620 i næsten alle samfundsgrupper for stor til, at der »hasteligen med adskillige forandringer efter hver andre bliver ilet.« Den eneste gruppe, som viser større vilje til at støtte de nye projekter, er en kreds af københavnske storkøbmand,

58. D a l g å r d (1962), p. 367.

hvoraf adskillige var indvandrede nederlændere. De merkantilistiske eksperimenter er med til at knytte dette handelspatriciat og kongen nærmere sammen og bliver en af forudsætningerne for den senere alliance mellem konge og borgerskab, som fører til enevældens indførelse.

Samtidig er den merkantilistiske politik et tegn på adelens svækkede stilling og den styrkelse af kongemagten, som er et gennemgående træk i Europa i denne periode. Det er dog urealistisk at se den danske merkantilisme som et forsøg fra kongens side på at styrke borgerne på adelens bekostning. Eksperimenterne udsprang snarere af trang til at efterligne andre stater, især de forhadte og misundte Nederlande. Danmark var dog ikke i stand til at kopiere nederlændernes vellykkede merkantilisme, bl. a. fordi man ikke havde de samme forudsætninger at bygge på (Nederlandene havde i det 16. århundrede oparbejdet en udbredt velstand gennem den nære forbindelse med Spanien, mens man i Danmark næsten udelukkende havde kongens kapital at bygge på), og fordi Christian 4. ikke var indstillet på at lade hele udenrigspolitikken underordne den merkantilistiske politik.

Christian 4.s merkantilisme nåede ikke meget ud over forsøgsstadiet, og man skal ikke overvurdere dens proportioner. Vi kender ikke den samlede produktionsværdi af de varer, manufakturernes fremstillede, men vi kan med sikkerhed sige, at antallet af beskæftigede inden for manufakturer og handelskompagnier på intet tidspunkt nåede op over 1 % af befolkningen. Hvis man sammenligner med landbruget, som gav omkring 80 % af landets indbyggere deres udkomme, kan man indse, hvor ringe samfundsøkonomisk betydning manufakturer og kompagnier havde.

Ligesom merkantilismen i almindelighed blev betragtet som et naivt og egoistisk system indtil Keynes rehabiliterede den, blev Christian 4.s merkantilisme længe opfattet som snæversynet både i sin gennemførelse og sin målsætning. Set i lyset af den moderne merkantilismeforskning må vurderingen blive mindre negativ. I betragtning af, at man praktisk taget stod uden erfaringer, er det forståeligt, at forventningerne var virkelighedsfjerne og anvendelsen af midler usikker. En nærmere analyse viser endvidere, at den merkantilistiske politiks målsætning var mere perspektivrig end man har villet gøre den til.

Kilder og litteratur

Arup, E.: *Danmarks Historie*, vol. 2 b. 1932.

Barfod, J. H.: *Merkantilismen*. 1971.

Bricka, C. F. & Fredericia, J. A. (ed.): *Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, vol. I–II. 1887–89.

- Christensen, A. E.: *Industriens Historie i Danmark indtil c. 1730*. 1943.
- Coats, A. W.: *Defense of Heckscher and the Idea of Mercantilism*, Scandinavian Economic History Review vol. 5, 1957, pp. 173–87.
- Coleman, D. C.: *Heckscher and the Idea of Mercantilism*, Scandinavian Economic History Review vol. 5, 1957, pp. 3–25.
- Coleman, D. C. (ed.): *Revisions in Mercantilism*. London 1969.
- Dalgård, S.: *Det Petsoriske Kompagni af 1619*. 1955.
- Dalgård, S.: *Dansk-norsk hvalfangst 1615–1660*. 1962.
- Deyon, P.: *Le mercantilisme*. Paris 1969.
- Dillard, D.: *Västeuropas och Förenta Staternes Ekonomiska Historia*. Lund 1970.
- Erslev, K. (ed.): *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, vol. I. 1883–85.
- Fridericia, J. A.: *Remarques sur la conduite de Christian IV en économie politique et sur ses relations avec la bourgeoisie jusqu'en 1625*, i Oversigt over Videnskaberne Selskabs Forhandlinger 1896.
- Heckscher, Eli F.: *Merkantilismen I–II*, 2. reviderede udgave. Stockholm 1953.
- Heimann, E.: *History of Economic Doctrines*. New York 1968.
- Johansen, H. C.: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784*, vol. 1. 1968.
- Judges, A. V.: *The Idea of a Mercantile State*, i Transactions of the Royal Historical Society, fourth series, XXI, 1939, pp. 41–69.
- Jørgensen, J.: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*. 1957.
- Kellenbenz, H.: *Probleme der Merkantilismusforschung*, i XIIe Congrès Internationale des Sciences Historiques, 1965, Rapports IV, p. 171 ss.
- Keynes, J. M.: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London 1936.
- Ladewig Petersen, E.: Afsnit i *Gyldendals Danmarkshistorie* (i manuskript 1971).
- Laurson, L. (ed.): *Kancelliets Brevbøger 1616–20*. 1919.
- Minchinton, W. E. (ed.): *Mercantilism. System or Expediency?* Lexington 1969.
- Nielsen, O. (ed.): *Kjøbenhavns Diplomatarium*, vol. II. 1874.
- Olsen, A.: *Staten og Lavene*, i Historiske Meddelelser om København, 2. række, vol. 3. 1927–28.
- Olsen, A.: *Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervs politik*, Scandia 1930.
- Olsen, A.: *Das Zeitalter des Merkantilismus*, i Axel Nielsen (ed.): *Dänische Wirtschaftsgeschichte*. Jena 1933.
- Rasch, Aa.: *Dansk Toldpolitik 1760–1797*. 1955.
- Viner, J.: *Power versus Plenty as Objectives of Foreign Policy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, i World Politics, vol. I. 1948–49.
- Viner, J.: *Mercantilist Thought* i International Encyclopedia of the Social Sciences, vol. 4. New York 1968.
- Weber, M.: *General Economic History*, am. udg. New York 1961.
- Wilcke, J.: *Christian IV's Møntpolitik 1588–1625*. 1919.
- Willerslev, R.: *Danmarks første aktieselskab*, Hist. Tidsskr. 10. række, vol. 6.
- Wilson, C.: »Mercantilism«: *Some Vicissitudes of an Idea*, i Economic History Review, Second series, vol. X, no. 2, 1957.
- Wilson, C.: *Mercantilism*. London 1968.
- Wilson, C.: *Trade, Society and the State*, i The Cambridge Economic History of Europe, vol. IV. Cambridge 1967.

Polsk-danske kulturelle forbindelser i 16. til 18. århundrede

Af Kazimierz Slaski

Professor K. Slaski fra Det polske Videnskabsakademis historiske institut i Poznan præsenterer de foreløbige resultater af sin forskning i de dansk-polske kulturelle forbindelser. Artiklen har især værdi som en materialesamling, idet en mængde kilder, der i Danmark er svært tilgængelige eller helt utilgængelige, er benyttet. Artiklen er et forstudie til et større værk, der forventes at udkomme i Polen om et par år.

I den senere tid har man med øget interesse forsket i de kulturelle forbindelser mellem Polen og de skandinaviske lande. De fleste har imidlertid interesseret sig for de polsk-svenske kontakter, medens forbindelserne med Danmark hidtil kun i ringe grad har været undersøgt; det gælder især for de noget ældre perioder. Derfor kan det være rimeligt at betragte de forbindelser der har været mellem de to lande i perioden fra 16. til 18. århundrede. Men artiklens snævre rammer sætter dog en grænse for det, der kan omtales ¹.

For øjeblikket er det de kunstneriske forbindelser, der er bedst undersøgt. Som en følge af kong Sigismund I.s (1506–1548) ægteskab med Bona Sforza, født hertuginde af Milano, nåede den italienske renaissance Polen noget tidligere end Danmark. Et særlig højt niveau nåede musikken, hvor italiensk indflydelse forbandt sig med lokal tradition. Musikanter og sangere fra Polen var højt vurderet i de skandinaviske lande. Således skrev Hans Valkendorf til sin bror Erik i forbindelse med Christiern II.s planlagte besøg i Norge 1515: »Er thet swo ath myn Herres Nadæ haffver ingenn Sangere, tha wore thet meget got, ath Hans Nadæ lod hente the aff Lybke eller nogen aff Danskenn . . .«. Regninger fra det danske hof omtaler 1570 en sækkepiber fra Königsberg, Anders Duday, der formentlig var af polsk oprindelse ².

Christian IV var interesseret i at hverve polske musikanter til sit eget

---

1. Forfatteren har et større arbejde om de kulturelle forbindelser mellem Polen og de skandinaviske lande under forberedelse. Det er udarbejdet ved Det polske videnskabsakademis historiske institut og planlægges afsluttet 1974.

2. A. H a m m e r i c h: *Dansk Musikhistorie indtil ca. 1700*. 1921. S. 54 og 124; *Kancelliets Brevbøger 1566–1570*. 1896. S. 593.

kapel. Således nævnes i regningerne 1601 en sum på 100 daler, der i Gdańsk (Danzig) blev udbetalt til nogle instrumentalister. I årene 1604–1607 fik nogle italienske musikere fra Sigismund III.s kapel tilladelse til at overgå til den danske konges tjeneste³.

I de første tiår af 17. århundrede figurerede blandt medlemmerne af Christian IV.s kapel også de polske instrumentalister Georg Borowski og Adam Picherow, trompeteren Christopher Sieciński (Zetzinski) samt sangerne Georg Hasenburski og Casper Agricola. I Danmark var polske lutspillere og organister særlig ansete. Den allerede nævnte Picherow, der ved siden af musikken også beskæftigede sig med instrumentbygning, var en slags impressario, der hvervede polske talenter. Han skaffede både Sieciński og den mest fremragende af de polske musikere, der virkede i Danmark, Michael Krakowita til København. Den sidstnævnte, der måske er identisk med et medlem af Sigismund III.s kapel af samme navn, kom i 1633 til Danmark. Ud over at være musiklærer for de kongelige børn samt hoforganist havde Krakowita overopsynet med orgelbygning på slottene Frederiksborg, Kronborg og Haderslevhus. I familien Rosenkranz' regninger fra Rosenholm 1639 er der en sum, der er betalt til en polak for reparation af de små orgeler, måske var denne mester netop Krakowita⁴.

I anden halvdel af 17. og i 18. århundrede var de polsk-danske kontakter inden for musikken sjældnere, om end de ikke helt ophørte. Således var danzigeren Kasper Foster, der i 1641 var dirigent for det kongelige kor i Warszawa, omkring 1660 aktiv som kapelmester ved Frederik III.s hof, og han hvervede sit bysbarn Ernest Hinsch til dette kapel. Her arbejdede på samme tid den polske konges hofmusiker Frantz Franck⁵.

I 18. århundrede har vi blandt musikerne i det kongelige kapel i København kun to, hvis navne gør en polsk oprindelse sandsynlig: klarinet-spilleren Vincens Wannierzowski (1794–1802) og fagotspilleren Simon Sikora (1790)⁶. Vi ved dog intet nærmere om dem.

Michael Krakowitas tradition blev fortsat af Daniel Wróblewski, hvis familie stammede fra Elk (Lyck) i Østpreussen, og som bosatte sig i Danmark 1770. Han blev hurtig kendt som orgelbygger. Blandt andet byggede

3. *Kancelliets Brevbøger 1596–1602*, 1913. S. 621; W. Czaplinski: *Pryczynki do dziejów mecenatu artystycznego Zygmunta III*, i *Sarmatia Artististica*. Księga pamiątkowa ku czci Prof. W. Tomkiewicza. Warszawa, 1968. S. 96–97; *Słownik Muzyków Polskich*. Bd. 1. Kraków 1964. S. 221, 226.

4. A. Hammerich: op. cit., s. 172; *Sophie Brahes Regnskabsbog 1627–1640*, udg. H. Paulsen og J. Hvidtfeldt. 1955. S. 202.

5. *Słownik Muzyków Polskich*, bd. 1, s. 142; *Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae*, II, ed. C. Lanckorońska & G. Steen Jensen, Elementa ad Fontium Editiones. Bd. 20. 1969. Nr. 238, 1671.

6. N. Friis: *Det kongelige kapel*. 1948. S. 329–330.

han orglerne til kirken i Nysted (1777) og til slotskirken i Skanderborg (1800) ⁷.

Lige så tydeligt kan man konstatere de polsk-danske forbindelser inden for arkitektur og bildende kunst. Indflydelsen fra den nederlandske barok, der var meget stærk i Danmark, virkede også i Polen. Den flamske arkitekt Anton van Obbergen, der blandt andet planlagde Kronborgs ombygning, flyttede senere til Gdańsk, hvor vi skylder ham en række fremragende bygningsværker, såsom fæstningen i Weichselmünde (1587), rådhuset i Den gamle by (1587–1595) og Tøjhuset (1602–1605). Christopher Marselis, der var født i Polen i en familie af nederlandske emigranter, arbejdede ved fyrst Stanisław Herakliusz Lubomirski's hof. Han var i Danmark i årene 1703 til 1719, hvor han medvirkede ved bygningen af Frederiksberg slot samt projekterede en række palæer i København ⁸.

I 17. århundrede træffer vi en del malere og tegnere fra Polen i Danmark. I Køge slog Bartholomæus Paproccki sig ned; han malede epitafiet over familien Schytte i Nykøbing Falster (1649) og et præsteepitafium i Fakse (1651) samt altertavlen i Køge kirke. En anden maler af polsk oprindelse, Dawid Czernik (Tschernig), der stammede fra Schlesien, arbejdede i Kraków og Brzeg (Brieg) og omkr. 1664 også i Danmark. Efter J. Steen Jensens undersøgelser kender vi helt godt Johan Simon Łobaczynskis levnedsløb. Han bosatte sig sidst i 17. århundrede i Helsingør, hvor en del af hans billeder er bevaret i Vor Frue kirke.

Man bør ligeledes nævne, at den kendte tegner Jeremias Falck efter i nogle år at have opholdt sig ved dronning Christina af Sveriges hof i 1655 kom til København. Han udførte der nogle kobberstik af forskellige stormænd ⁹.

Undertiden fandt de politiske kontakter mellem Danmark og Polen også udtryk inden for kunsten. Således udførte den københavnske guldsmed Jørgen Mortensen 1643 et sølvhestetøj, som Christian IV sendte den polske konge, Władysław IV, som gave. I forbindelse med de polske forbundstroppers ophold i Danmark under Svenskekrigene 1658–1659 er der bevaret nogle kunstneriske mindesmærker. Hertil hører f. eks. de to por-

7. N. Friis: *Orgelbygning i Danmark*. 1949. S. 167, *Dansk biografisk Leksikon*. Bd. 24. 1944. S. 322–323.

8. *Weilbachs Kunstnerleksikon*, red. M. B o d e l s e n og P. E n g e l s t o f t. Bd. 2, 1949. S. 343. Marselis' betydning som arkitekt er større end hidtil antaget, se J a n S t e e n b e r g: *Levende barok*, 1971. S. 104 og 115 (oversætterens anmærkning).

9. Smstds., bd. 2, s. 524, bd. 3, 1952, s. 425; E. I w a n o y k o: *Jeremiasz Falck Polonus*. Poznan 1952. S. 7; E. R a s t a w i e c k i: *Słownik rytmowników polskich*. Poznań, 1886. S. 16, 85–93; J. S t e e n J e n s e n: *Jan Szymon Łobaczynski*, i *Biuletyn Historii Sztuki*. Bd. 28. Warszawa. 1967. S. 532–535.

trætter af den polske hærfører Stefan Czarniecki, der udførtes i Århus af den holstensk-gottorpske hofmaler Broder Mathiesen. En anden slags mindesmærke, der dog nu for længst er gået til grunde, var de epitafier i Århus domkirke og Kolding Sct. Nikolaj kirke, der blev opsat over omkomne polske krigere¹⁰. Man kan sikkert regne med, at de undersøgelser, der nu er påbegyndt, vil give yderligere eksempler på de kunstneriske forbindelser mellem de to lande.

Reformationen havde stærk indflydelse på de øvrige intellektuelle forbindelser mellem de to lande. Som en følge af reformationen var Danmark og Polen inden for hver sit ideologiske område, og det fik en ufordelagtig virkning på disse kontakter.

Den højere gejstlighed i Polen tog i anden halvdel af 16. århundrede aktiv del i de pavelige forsøg på at genvinde de skandinaviske lande for katolicismen. De vigtigste arnesteder for denne aktivitet var jesuiterkollegierne i Braniewo (Braunsberg) og Wilno. Disse skolers høje niveau og deres stipendier tiltrak elever fra de skandinaviske lande, indtil de danske og svenske myndigheders skrappe bestemmelser satte en stopper for rejser dertil.

I årene 1578–1694 studerede der i Braniewo i alt 24 studenter fra Danmark, incl. Holsten og Gotland. Matriklen i Wilnos jesuiterakademi fra årene 1585–1650 viser 15 danske navne; men mange er gengangere fra Braniewo¹¹. Derimod er der et overraskende ringe antal danske studenter på andre polske læreanstalter. På akademiet i Kraków studerede kun et par danskere i 17. århundrede, hvad man ganske vist kan forklare med, at denne i sin tid fortjente skole nu var i forfald. Mere forbløffende er det ubetydelige antal danske navne blandt eleverne på de ellers videnskabeligt velmeriterede protestantiske gymnasier. Således er der i matriklen fra gymnasiet i Elbląg (Elbing), der dækker årene 1535–1772, kun én dansk elev (ca. 1691–1700), men hele 29 svenskere¹².

Derimod var det hyppigere, at unge polske protestanter studerede på

10. H. C. Bering Liisberg: *Christian den Fjerde og guldsmedene*, 1929. S. 211; W. Drecka: *Materialy do ikonografii Stefana Czarnieckiego*, i *Biuletyn Historii Sztuki*. Bd. 15. 1953. S. 67–74; J. Steen Jensen: *Polske begravelser i Århus og Kolding 1659*, i *Århus Stifts Årbøger*. Bd. 60. 1967. S. 72–81, tillæg smstds., bd. 61. 1968. S. 141–142.

11. N. Friis: *Danske og norske studerende i Braunsberg 1578–1798*, i *Personalhistorisk Tidsskrift*. Bd. 84/85, 14. rk. 6. bd. 1964–1967. S. 192–196; J. P o p l a t e k: *Wykaz alumnów seminarium papieskiego w Wilnie*, i *Ateneum Wilńskie*. Bd. 11. 1936. S. 218–222.

12. M. P a w l a k: *Dzieje gimnazjum elbląskiego 1535–1772*. Olsztyn. 1972, S. 88, tabel nr. 3; matriklerne for gymnasierne i Gdańsk og Toruń er i trykken.

universitetet i København. Således nævner fortegnelsen 1611–1714 15 studenter, hovedsagelig fra Vestpreussen. Efter navnene at dømme, var det hovedsagelig tyskere; man træffer dog også folk af polsk oprindelse, således Powl Lemprynski (1636), Mathias Skrodzki (1646), Tomas Galeski (1655), Johan Malina (1670) samt endelig Powl Pomian Pessarovius (1693); sidstnævnte kom dog fra Østpreussen ¹³.

Udviklingen af de videnskabelige forbindelser mellem Danmark og Polen i 16. og 17. århundrede blev i alvorlig grad hæmmet af de religiøse modsætninger. De ortodokse kredse ved Københavns universitet var utrygge ved enhver kontakt med »papisterne«, derfor var deres forbindelser i almindelighed begrænset til de protestantiske intellektuelle i Polen. Først i oplysningstiden begyndte den religiøse faktor at miste sin betydning.

Trods disse ikke alt for gunstige forhold kom det dog til personlige kontakter mellem lærde i de to lande, og nedenfor skal der nævnes nogle eksempler.

Tycho Brahe sendte i 1584 sin elev Elias Olafson Morsianus Cimber til Frombork (Frauenburg) for at bringe overensstemmelse mellem sine egne beregninger over ekliptikas krumning og de resultater, der i sin tid var opnået af Kopernikus i hans laboratorium i Frombork. Med velvillig bistand fra domkapitlet udførte Cimber de nødvendige observationer. Ved bortrejsen fik han som gave fra kapitlets dekan, Johan Hanovius, et portræt af Kopernikus samt et redskab, der blev kaldt »instrumentum paralacticum ¹⁴«.

Ole Worm interesserede sig ivrigt for de heldige resultater, som kong Władysław IV.s hoflæge, Andreas Kneffel fra Elbląg havde nået, og han korresponderede i denne forbindelse med Henrik Köster, som underrettede ham om Kneffels arbejde. I et brev til Rasmus Bartholin 1648 nævner Ole Worm et eksperiment, der var gjort af en polak, men desværre uden at navngive ham. Denne havde med kemiske midler fået ændret farven hos levende blomster ¹⁵.

Danzigerastronomen Johannes Hevelius havde ligeledes videnskabelige

-
13. S. Birket Smith: *Kjøbenhavns Universitets-Matrikel*. Bd. 1. 1890. S. 109–329. Bd. 2. 1894. S. 18–387; B. N a d o l s k i: *Wyjazdy młodzieży gdańskiej na studia zagraniczne w XVII wieku*, i *Rocznik Gdański*. Bd. 24. 1965. S. 197, 201, 208.
  14. J. P a g a c z e w s k i: *Duńska ekspedycja astronomiczna na Warmię w roku 1584*, i *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. Olsztyn. 1964. Nr. 1 (83), s. 21–38.
  15. *Breve fra og til Ole Worm*, udg. H. D. S c h e p e l e r n under medvirken af H. F r i i s J o h a n s e n. Bd. 3. 1968. Nr. 1301, 1371, 1375, 1575.

kontakter med Danmark. Der eksisterer et brev fra ham til en anonym dansk lærd, hvor han underretter ham om fremskridtene i sit arbejde og om branden i sit observatorium. Hevelius sendte 1679 et eksemplar af sidste del af sit værk »Machina Coelestis« til Christian V. og bad samtidig kongen om hjælp til genopbygningen af observatoriet ¹⁶.

Georg Seger fra Toruń studerede medicin i København 1652–1655 og forsvarede der sin doktordisputats. Efter at have været et år i London vendte han igen tilbage til den danske hovedstad og var igennem nogle år assistent hos Thomas Bartholin. I dette tidsrum offentliggjorde han nogle medicinske arbejder, som skaffede ham anerkendelse. Efter ca. 1659 at have forladt Danmark udgav Seger i Lüneburg en tysk oversættelse af sin mesters hovedværk.

Benedikt Figh, senere præst ved Vor Frue kirke i Gdańsk, var ligeledes nogle år i København. Han interesserede sig for Thomas Bartholins arbejder og blev gode venner med J. Bremer. – I 1697 fik Johan Jakob Woyt fra Elbląg den medicinske doktorgrad ved Københavns universitet ¹⁷.

Stanisław Lubieniecki (1623–1675), der var leder af socinianerne eller De polske brødre, fandt en overgang asyl i Danmark efter at være blevet udjaget sammen med sine fæller fra Polen; de beskyldtes for at samarbejde med svenskerne. Under sine ophold i København (1661–62, 1667–68) blev denne fremragende intellektuelle inviteret til Frederik III.s hof og havde der disputer med universitetsprofessorerne og repræsentanter for den lutheranske gejstlighed. Lubieniecki dedicerede flere af sine værker til kongen, således de dogmatiske værker »Veritatis primevae compendium« (1661) og »Veritatis primevae prodomus« (1662) samt et udførligt værk om kometer, »Theatrum Cometicum«, udgivet 1668. Efter Frederik III.s død udgav han også et mindeskrift (1670). Man kan nævne endnu et værk fra Lubienieckis hånd, der er forbundet med Danmark, nemlig det panegyriske skrift »Gluckstadia vera Tychopolis«, skrevet 1667 i anledning af hertug Christian Albrecht af Gottorps giftermål med Frederik III.s datter. Det indeholder også meget om genealogi og om byens historie. Lubieniecki vedligeholdte sine videnskabelige kontakter med mange danske lærde, Johan Melchior Røtlin, Rasmus Bartholin og Villum Lange ¹⁸.

16. Rigsarkivet, Kbhvn. TKUA Alm. del 56. Breve fra . . . »lærde mænd«. Johannes Hevelius til Christian V, 30. okt. 1697; Kgl. Bibliotek, Kbhvn. Håndskr. Böll Brevsaml. U 4° nr. 438.

17. B. Nadolski: op. cit., s. 197–198, 208.

18. K. E. J o r d t - J ø r g e n s e n: *Stanisław Lubieniecki*. Göttingen. 1968. S. 63–76, 84, 94, 103, 108, 158–161 og samme: *De antitrinitariske kollokvier i København i februar 1661*. Kirkehistoriske Samlinger. 1973. S. 46–86; J. T a z b i r: *Stanisław Lubieniecki*. Warszawa. 1961. S. 129–130, 157, 169–180, 254, 276.

Også Kazimierz Tyszkiewicz, ætling af en indflydelsesrig litauisk familie og forhenværende biskop i Samogitien, havde kontakter med danske intellektuelle. Der er bevaret et værk, som han dedicerede til rigshofmester Joachim Gersdorf (1657) og et memoriale til Erik Eriksen Pontoppidan, præst i Antvorskov, hvor han med filosofiske grunde forklarer, hvorfor han forkastede sine forfædres tro ¹⁹.

En betydelige videnskabelig autoritet i de skandinaviske lande opnåedes af Johan Herbinus, der stammede fra en polsk lærerfamilie i Byczyna (Pitschen) i Schlesien. Som professor ved gymnasiet i Bojanów blev han 1665 sendt til Frederik III for at få økonomisk støtte til den nyligt grundlagte skole. Under opholdet holdt Herbinus forelæsning på universitetet om den lutheranske kirkes stilling i Polen. Forelæsningen blev vel modtaget, og under sit andet ophold i København 1670 havde den polske videnskabsmand forelæsninger om verdens største katarakter og om Paradis' beliggenhed. Disse dissertationer blev, ligesom en beskrivelse af Michael Korybut Wiśniowieckis valg til polsk konge, trykt i Danmark. Herbinus var også nogle år i Sverige, hvor han fik æresdoktorgraden ved Upsala universitet ²⁰.

Polens økonomiske forfald efter svenskekrigenes ødelæggelser bevirkede, at mange unge mennesker ikke kunne finde ansættelse i landet efter deres eksaminer. Blandt andre finder vi en række læger fra Polen, som studerede eller praktiserede i Danmark. Den mest fremragende var Johan Friedrich Bachstrøm, professor ved gymnasiet i Toruń, som 1723 erhvervede doktorgraden ved Københavns universitet på den første videnskabelige undersøgelse om årsagerne til marelokken. Man kan også nævne Johan Anton Ciechanowski fra Gdańsk (død 1801), som fra 1794 praktiserede i København som militærkirurg og dernæst var lærer i naturvidenskab ved pastor Christianis institut ²¹.

I oplysningstiden udviklede der sig både i Skandinavien og i Polen en historieforskning, der var støttet på en kritisk analyse af kilderne. Videnskabsmændene nøjedes ikke mere med at arbejde i deres studereværelser, men foretog undersøgelser både ude i landet og i udlandet. Således rejste den danske historiker Jakob Langebek 1754 i selskab med svenskeren N. R. Brocman til østersølandenes arkiver og biblioteker for at søge ma-

19. Kgl. Bibliotek, Kbhvn. Håndskr. Gl. Kgl. Saml. 4°, nr. 1479; Böll. Brevsaml. U. Fol. 371–372.

20. K. Estreicher: *Bibliografia Polska XV–XVIII w.* Bd. 18, Kraków. 1901. S. 125, 128; *Polski Słownik Biograficzny.* Bd. 9, Kraków. 1961. S. 437.

21. K. Carøe: *Den danske lægestand 1479–1900.* Bd. 1. 1909. S. 7. Bd. 3, 1905. S. 36.

teriale til de skandinaviske landes historie. Blandt andet besøgte de jesuiterkollegiet i Braniewo og samlingerne i Elbląg og Gdańsk. Den danske videnskabsmand aflagde også besøg hos den kendte historiker Gotfried Lengnich, med hvem han diskuterede spørgsmålet om navnet Danzigs angivelige danske oprindelse. Langebek udnyttede den viden, han samlede under sine rejser, i sit monumentale værk »Scriptores Rerum Danicarum Medii Aevi« og i sit diplomatarium; det er ikke så sjældent, at han påberåber sig polske kilder.

P. F. Suhm, Langebeks medarbejder og efterfølger, interesserede sig også for Polens historie. Under et møde i Videnskabernes Selskab 1782 holdt han foredrag om Galicien. Det blev trykt i noget udvidet form, og Suhm gav en udførlig geografisk-historisk beskrivelse af provinsen, indtil den ved Polens første deling 1772 tilfaldt Østrig²².

Også fra polsk side blev der optaget umiddelbar kontakt med Danmark. Biskop Józef Załuski, grundlæggeren af det berømte offentlige bibliotek i Warszawa, var 1730 i København, hvor han søgte efter håndskrifter, der havde forbindelse med Polens historie. Under sit ophold havde han lejlighed til at indlede et samarbejde med Ludvig Holberg, idet han oplyste ham om sit eget land og dets historie.

Kong Stanisław Augusts bibliotekar Jan Baptista Albertrandy foretog 1789 og 1790 på den polske konges vegne indgående undersøgelser i Københavns samlinger. Vi skylder ham en interessant beskrivelse af hovedstaden og dens seværdigheder. Albertrandy interesserede sig også for de danske landsbyer efter landboreformerne, som han bedømte ret kritisk.

I Gdańsk havde »Die Naturforschende Gesellschaft« nære kontakter med videnskabsmænd i Danmark og Norge (f. eks. Abraham Kall, Carl Deichmann m. fl.), idet man udvekslede bøger og oplysninger. I Selskabets korrespondance fra årene 1779–1786 omtales der forbindelser med kunstkammerforvalteren i København, L. Spengler og konkylologen J. H. Chemnitz, der leverede Selskabet en række genstande til samlingerne²³.

22. Jacob Langebeks utrykte rejsebeskrivelse findes i Kgl. Bibliotek, Kbhvn.; jfr. også *Breve fra Jacob Langebek* udg. H. F. R. Rørdam. 1895. Nr. 104 og 167; P. F. Suhm: *Om Galicia og Ludomeria*, i Nye Samling af det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter. Bd. 2. 1783. S. 471–509. – Blandt Langebeks erhvervelser må nævnes vokstavlebogen fra Gdańsk, ca. 1440, nu i Nationalmuseets 2. afdeling, København. Se G. Galster: *Ein Danziger Wachstafelzinsbuch* aus dem 15. Jahrhundert, i Zeitschrift für Ostforschung. Bd. 8. 1959. S. 231–259.

23. D. Janocki: *Lexicon derer itztlebenden Gelehrten in Polen*. Bd. 2, Breslau. 1755. S. 32; K. W. Wójcicki: *Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej*. Warszawa. 1856, heri J. Ch. Albertrandys breve til Pius Kiciński, s. 137–177 – forfatteren behandler Albertrandys rejse til Danmark i en artikel i

Den gensidige interesse i nabolandet på den anden side af Østersøen afspejles også i publicistisk virksomhed. Man vil kunne finde meget i de hidtil lidet undersøgte samlinger af aviser, småtryk og lejlighedsskrifter. Af danske skrifter om polske sager kan man f. eks. nævne en beskrivelse af striden mellem Sigismund Vasa og hans farbror Karl (IX) fra 1598; andre omtaler de polsk-kosakiske hæres sejr over russerne ved Konotop 1659 og J. R. Patkuls henrettelse 1706 efter ordre af Karl XII ²⁴.

I Danmark var man også meget interesseret i kongevalget efter Jan Sobieskis død 1696 ²⁵, religionsstridighederne i Toruń og Assessorialrettens uretfærdige dom 1724–25 ²⁶ samt i sammensværgelsen i Bar mod kong Stanisław August Poniatowski 1771 ²⁷.

Den danske opinion i 17. og 18. århundrede var kritisk indstillet over for adelens selvrådighed og centralmagtens svaghed, der var karakteristisk for datidens Polen. Genklang af sådanne synspunkter kan man finde i tidens flyveskrifter, således i »Judicia de electionis principis Saxoniae . . .« (1697) og hos Ludvig Holberg »En sandfærdig ny vise om Peder Paars«, hvor Discordia efter at have bragt uro på universitetet drager til den polske rigsdag. Også i sine historiske værker var Holberg kritisk indstillet

---

Historiske Meddelelser om København 1973 (i trykken); Biblioteka PAN, Gdansk. Mscr. nr. 2251.

24. *Kaart oc sandru Beretning om hues sig begiffuit . . . udi den næste forgangen Høst Aar 1598 met den Krigshandel oc Oprør imellom Kong. Maïtt aff Polen oc Hertug Karls F. N. udi Sverige . . .* prentet i Kjøbenhaffn aff Matz Vingaard A. 1599; *Gründliche und warhaffte Relation von dem glücklichen Siege . . . welchen Gott Kgl. Maj. zu Polen und Schweden etc. . . bey der Stadt Konotop gegen die Moscowiter verlihen hat, Kopenhagen 1659*; Kgl. Bibl., Kbhvn. Håndskrifter. Ny Kgl. Sam., nr. 4212,4° og 2776,4°, Lorentz Hagens Beretning.
25. Kgl. Bibl., Kbhvn. Håndskr. Thott, nr. 1381,4°, De Aarsager hvorfor ei maate udvælges en fransk Prinds til at være Konge i Polen; smstds., Rostgaard nr. 2704,4°. S. 231–232, *Judicia de electione Principis El. Saxoniae in Regem Poloniae ex Eclogia Virgillii mutuata*; i Karen Brahes bibliotek, Odense, findes en dansk oversættelse af *Judicia*, sign. nr. C I, 13.
26. Blandt de mange beretninger om processen i Toruń kan man nævne: *Omstendelig Beretning om hvis angaaende dend til Thorn d. 16 Jul. 1724 opreiste Tumult hidindtil er foreløben, tillige med Dommen og Executionen*, Kbhvn., december 1724; *Dansk Oversættelse af dend væmodige Supplique som de syv nu henrettede Borgere i Thorn, da de vare fordømde til Døden for deres Endeligt have ladet afgaae til Hs. Kgl. Maj. af Polen*, Kbhvn. 1725; *Oversættelse af det Brev som til Hs. Kgl. Maj. af Pohlen er afgaaen fra Magistraten i Dantzic d. 24. Nov. 1724, for de udi Thoren til døde fordømte Indvaanere*, 1725.
27. (Peder Topp Wandel:) *Udførlig Beretning om det afskyelige Mord som skulde være begaaet paa Hs. Kgl. Maj. af Pohlen i Warschau den 3. Nov. 1771*; (W. V. Chr. v. Reitzenstein:) *Gedanken bey Gelegenheit der wundervollen Errettung Ihro Maj. des Königs von Pohlen Stanislaus Augustus aus den Händen derer sich zusammen gerotteten Mörder*. Kbhvn. 1772.

mod Adelsrepublikens regeringsform og specielt mod »liberum veto«²⁸.

I 16.–18. århundrede var Danmark Polens naturlige allierede i konflikterne med Sverige. Derfor fulgte man i Polen også med opmærksomhed, hvad der skete i Danmark. Man har således i en af tidens så almindelige brevsamlinger, der kunne tjene til mønster for anden korrespondance (*silva rerum*), et »Brev fra hertug Sigismund af Østrig til den danske konge [Christian IV.]s datter Lucretia«; i en anden samling har man et memoriale, der var opstillet i forbindelse med det foreslåede dansk-polske forbund sidst i 1600-tallet²⁹.

I en af samlingerne er der nogle beretninger om den dansk-svenske krig i Norge 1644. Et latinsk tryk udgivet i Warszawa 1658 beskrev udførligt fredsforhandlingerne og Kronborgs belejring. En anden beretning fortæller om Københavns belejring 1659 og freden med Sverige. Struensee og processen imod ham vakte livlig interesse i Polen³⁰.

De indre forhold i Danmark var undertiden genstand for polske politikeres og publicisters taler. Repræsentanter for adelsdemokratiet, der gik imod enhver form for styrkelse af kongemagten, påberåbte sig gerne følgerne af Christiern II.s despotiske styre, som førte til, at Sverige gjorde sig selvstændigt, og til kongens fald. En af de ledende adelstribuner, Stanisław Orzechowski, viste i sin tale 1553, at der bortset fra Polen ikke var et eneste virkelig frit land og tilføjede: »Hvad siger Danmark? Hvorledes kan det rose sig af sin frihed? Vi ser, hvorledes det efter Christierns forjagelse tumler omkring på bølgerne som et skib uden styrmand³¹.«

Christiern II.s regering blev ligeledes udnyttet dramatisk. Stykker om dette emne blev således spillet på jesuitterkollegiets teater i Toruń (1684) og på piaristkollegiet i Warszawa (1723); begge stykker blev trykt. Piaristerne benyttede også emner fra Danmarks sagnhistorie: Historien om Svend Haraldsen (1724)³².

Adelspolitikerne i Polen var meget interesseret i de skandinaviske stænders kamp med monarkiet og indførelsen af enevælden. Et udtryk for dette

28. Ludvig Holberg: Samlede skrifter, udg. Carl S. Petersen. Bd. 1. 1913. S. 343–355. Bd. 2, 1914. S. 60, 778.

29. Biblioteket i Muzeum Czartoryskich, Kraków, Mscr. nr. 1657, IV, p. 398; Biblioteket i Ossolineum, Wrocław, mscr. nr. 408, II, p. 241–249.

30. Ossolineum, mscr. nr. 224, II, s. 477–478, 481–484, 503–519, 541–542, 551–552; smstds., nr. 189, II (nu gået til grunde); K. Estreicher: *Bibliografia*, bd. 28, 1909, s. 44, om Kronborgs belejring; Biblioteket i PAN, Kraków, mscr. nr. 652.

31. S. Orzechowski: *Wybór pism*, udg. J. Starnawski, Biblioteka Narodowa. Ser. I, nr. 210. Wrocław m. m. 1972. S. 102.

32. K. Estreicher: *Bibliografia*. Bd. 14. 1896. S. 209. Bd. 18. 1898. S. 268. Bd. 30. 1934. S. 78.

er to værker, der tilskrives Jan Jakub Potulicki, og som blev udgivet anonymt 1701. Det første er en fri oversættelse af René de Vertots bog »Histoire des Révolutions de Suede«, Paris 1695/96 og omtaler Sveriges befrielse fra det danske herredømme. Oversætteren kritiserer Christiern II.s grusomheder, men påviser samtidig at Gustav Vasas udspekulerede indførelse af det arvelige monarki var ildevarslende for Polen. Det andet værk er en bearbejdelse af Molesworths beskrivelse af Danmark på grundlag af den franske oversættelse »État du Royaume du Danemark tel qu'il estoit en 1692«; Amsterdam 1695. Også denne bogs tendens er at vise polakkerne faren ved enevælden med eksempel i det danske statskup 1660. Bogen blev ret populær i den periode, hvor man prøvede at reformere den polske regeringsform, således at den ligefrem kom i to nye udgaver (1752 og 1756/57)³³.

Inden for rammerne af en kort artikel kan man ikke fremstille alle aspekter af de kulturelle kontakter mellem Danmark og Polen i den periode, hvor Adelsrepublikken eksisterede, ej heller kan man nå mere definitive konklusioner. Både Danmark og Polen lå i udkanten af datidens latinske kulturverden, og derfor søgte man i de to lande snarere inspiration i kulturens hovedcentre, d. v. s. i Italien og Vesteuropa, og ikke hos naboen på den anden side af Østersøen. Tilhørsforholdet til de to fjendtlige religiøse lejre virkede i længere tid hæmmende på videnskabelig tankeudveksling. Ikke desto mindre viser allerede de hidtidige forskningsresultater, at omfanget af de indbyrdes kulturelle forbindelser var mere vidtstrakt, end man hidtil har antaget. De vigtigste formidlere var inden for videnskaben det oplyste borgerskab i Vestprøjsen og intellektuelle fra den polske protestantiske lejr, og inden for kunsten var det de to landes hoffere og delvis byerne i Vestpolen. Yderligere undersøgelser vil sikkert bidrage til belysning af hele omfanget af de kulturelle bånd mellem de to folk.

(Oversat af Jørgen Steen Jensen)

33. K. Estreicher: *Bibliografia* Bd. 18. 1901. S. 219–220. Bd. 24. 1913. S. 180; jfr. også A. Jensen: *Svenska bilder i polska vittnerheten*. Stockholm. 1904. S. 14 ff.

Minister Mohrs referater af samtalen med ambassadør Ritter den 18. juli 1940

Af Viggo Sjøqvist

Den 29. maj 1973 forsvarede universitetslektor Henrik S. Nissen sin disputats om forhandlings- og samarbejdspolitikken i 1940. Ved læsningen af denne afhandling melder der sig et interessant kildekritisk problem, nemlig spørgsmålet om hvilket af de to referater, som minister O. C. Mohr skrev om sine forhandlinger den 18. juli 1940 i Berlin med ambassadør Ritter, der er det originale og autentiske. Henrik Nissen mener, at det må være referatet, der er dateret den 18. juli 1940, medens overarkivar i Udenrigsministeriet, dr. phil. Viggo Sjøqvist er kommet til et andet resultat.

I Henrik Nissens disputats: »1940 studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken« er spørgsmålet om optakten til told- og møntunionsforhandlingerne med Tyskland i juli-august 1940 blevet indgående behandlet. Nissen skildrer og kommenterer den samtale, som Udenrigsministeriets direktør, Otto Mohr, havde med lederen af det tyske Udenrigsministeriums afdeling for krigsøkonomi, ambassadør Ritter, i Auswärtiges Amt den 18. juli 1940. I denne forbindelse omtaler Nissen tillige udenrigsminister Erik Scavenius' reaktion den følgende dag. Det er forfatterens påstand, at Mohr så det som sin opgave at forhindre Ritter i at få det indtryk, at der var tale om et dansk initiativ i denne sag. På den anden side måtte Mohrs svar ikke virke som en afvisning, »hvis Tyskland virkelig havde planer under opsejling«. Forfatteren hævder endvidere med støtte i Mohrs notater, at Scavenius var meget utilfreds med det skriftlige referat af 18. juli, som Mohr dagen efter forelagde ham, og at han trods Mohrs protester foretog sådanne udstregninger i referatet, at dette blev helt lemlæstet, idet alle forbehold m. h. t. en kommende dansk-tysk økonomisk forhandling blev fjernet. Referatet dækkede derfor ikke mere, hvad Mohr »faktisk havde sagt til Ritter, men derimod hvad han efter udenrigsministeren burde have sagt«. Det således ændrede referat lod Scavenius derefter renskrive og datere til den 19. juli, hvorefter han forelagde det i ministermødet samme dag. Referatet af 18. juli med alle »detaillerne« lod han Mohr beholde (Nissen s. 287–291 og 456 ff.)

Hvis forfatteren har ret i disse påstande, så kaster de et særdeles odiøst

skær over Erik Scavenius' karakter og hæderlighed, ja også over hans intelligens og giver samtidig en skildring af forhandlingen den 18. juli, der er i modstrid med ambassadør Ritters referat.

Hvorpå bygger Henrik Nissen nu sin fremstilling og sine påstande? Han gør det først og fremmest på 3 referater, der alle er skrevet af Mohr. Det første, som Mohr har dateret til den 18. juli 1940, er en udførlig gengivelse af samtalen med Ritter tidligere på dagen. Det andet er dateret den 19. juli 1940 og omhandler den samtale, som Mohr skal have haft med Scavenius samme dag om referatet af 18. juli og dennes udstregninger deri. Det tredje, der også er dateret den 19. juli 1940, skal efter Mohrs påstand være det af Scavenius forkortede referat af Mohrs samtale med Ritter. Det første og tredje referat findes gengivet in extenso og side om side i Nissens bog s. 456–463.

Hvorledes forholder det sig nu med disse 3 referaters proveniens og autenticitet? Om det såkaldt forkortede referat af den 19. juli 1940 kan det siges, at det har beroet i Udenrigsministeriet siden denne dato, og at der aldrig i ministeriet har hersket tvivl om dets ægthed. Det er i øverste venstre hjørne forsynet med Mohrs og hans skrivedames initialer, og Mohr har egenhændigt skrevet sine initialer under referatet samt på første side forsynet det med denne overskrift: »Referat af samtale med ambassadør Ritter i det tyske Udenrigsministerium«. Endelig har Mohr i slutningen af referatet personligt tilføjet følgende sætning: »hvad der ville være lettere efter vor samtale med den betydningsfulde fortolkning af »Erklæringen«. Dette referat medbragte Scavenius til ministermødet samme dag og forsynede det med følgende påtegning i øverste venstre hjørne: »Meddelt i ministeriet 19/7 ES.«

»Referatet af 18. juli 1940« blev offentliggjort i 1953, medens referatet af samtalen med Scavenius den 19. juli 1940 var ukendt indtil 1965, da Mohr mødte op i Udenrigsministeriet med forslag om at få dette (og andre referater fra årene 1938–1945) renskrevet og henlagt i Udenrigsministeriets arkiv som en særlig samling. Efter at renskrivningen havde fundet sted, og Mohr havde konfereret afskrifterne med originalerne, *destruerede* han de originale dokumenter. Alene disse kendsgerninger er egnet til at vække opmærksomhed.

Mohrs tøven i 25 år med at fremkomme med sine påstande om tilbivelsen af referatet af samtalen med Ritter er særdeles påfaldende, og det så meget mere som han i 1946 havde en oplagt lejlighed til at gøre det. I dette år beskæftigede den parlamentariske Kommission sig med forhandlingerne om en told- og møntunion, og i forbindelse hermed blev der forelagt Kommissionen en af Mohr udarbejdet beretning, dateret den 25.

juni 1946 (p. K. bd. V s. 391 ff) om hans forhold til denne sag. I denne beretning refereres samtalen med Ritter i overensstemmelse med »18. juli-referatet«. Beretningen er endog delvis ordret identisk med dette referat, *men* den indeholder ingen oplysninger om, at der skulle have eksisteret et sådant dokument, at det skulle have været forelagt Scavenius, at denne skulle have foretaget udstregninger deri etc.

Mohrs beretning blev i 1947 forelagt Scavenius til udtalelse, men heller ikke i sit gensvar til Scavenius' kommentar (P. K. b.d. V s. 399) nævner Mohr noget som helst om et referat af 18. juli og følgelig heller ikke om den behandling, det skulle have fået af Scavenius.

I 1953 blev dokumenterne fra Auswärtiges Amt offentliggjort og deriblandt Ritters referat af 19. juli 1940 om samtalen med Mohr den foregående dag. Dette referat, der stemmer godt overens med Mohrs af samme dato, blev af Kommissionen forelagt Mohr til erklæring, og den 11. marts 1953 sendte han en skrivelse (P. K. bd. XIII s. 294 ff.), hvori han siger: »Om indholdet af denne samtale skrev jeg samme dag følgende meget detaljerede referat«. Derefter citeres i skrivelserne hele »18. juli-referatet«. Det er første gang, Mohr hævdede eksistensen af et sådant aktstykke, men den teori han 12 år senere fremsatte om tilblivelsen af »18. juli-referatet«, forbigår Mohr også i denne skrivelse til Kommissionen i fuldstændig tavshed.

De tre nævnte aktstykker fra Mohrs hånd – beretningen af 1946, gensvaret af 1947 og skrivelserne af 1953 – bærer præg af at være et selvsvær, hvorved han søger at distancere sig fra det positive svar til Ritter, der fremgår af 19. juli-referatet. Såfremt der havde eksisteret et referat af den 18. juli, så havde det været Mohrs pligt at omtale det for Kommissionen i 1946 eller i 1947. Det ville også have været i hans egen interesse at komme frem med det på det tidligst mulige tidspunkt. Det ville også have været rimeligt, om han havde gjort sin påstand om 19. juli-referatets tilblivelse bekendt på et tidspunkt inden Erik Scavenius' død i november 1962.

Går man derefter over til at analysere Mohrs »Nedskæringsteori«, der går ud på, at der kun blev foretaget de ændringer i »18. juli-referatet«, der bestod i udeladelser af de stykker, Scavenius skulle have udstreget, så viser der sig så betydelige modsigelser, at teorien bliver ganske usandsynlig. For det første er der slet ikke tale om, at 19. juli-referatet kan være fremkommet ved en blot og bar nedskæring af et oprindeligt referat. I adskillige tilfælde ville det have været nødvendigt med en *omskrivning* af sætningerne. Enhver kan overbevise sig derom ved omhyggeligt at læse og sammenligne de to tekster, som Nissen har gengivet på siderne 456–462

i sin bog. Her skal blot citeres to sætninger fra side 457. I »18. juli-referatet« hedder det: »Jeg sagde, at motivet til det påtænkte besøg kun havde været gammelt bekendtskab . . .«. I 19. juli-referatet står der: »Jeg motiverede mit besøg med gammelt bekendtskab . . .«. Der findes adskillige sådanne verbale afvigelser.

Hvad nu *indholdet* af »18. juli-referatet« angår, så kan der fremdrages flere urimeligheder, der gør det ganske usandsynligt, at Mohrs forklaring om de to referaters oprindelse kan være rigtig. Nogle eksempler:

Ifølge referatets 5. afsnit (Nissen s. 457) spurgte Ritter, om 8. juli-erklæringen skulle forstås således, at Danmark var rede til med Tyskland at drøfte det fremtidige samarbejde på det økonomiske område allerede forinden fredsslutningen og ikke først efter denne. Det var et afgørende spørgsmål. »Jeg måtte vel kunne hjælpe med fortolkningen«. Til dette skal Mohr have svaret, »at jeg ikke kunne hjælpe ham, da jeg aldrig havde drøftet dette spørgsmål med udenrigsministeren«. Hertil må siges, at selv om dette muligvis var korrekt, så forekommer det højst mærkeligt for ikke at sige usandsynligt, at direktøren for Udenrigsministeriet, en erfaren diplomat, som var rejst til Berlin for at overrække 8. juli-erklæringen til den tyske regering, og som måtte forudsættes at være i stand til at forklare meningen med denne erklæring, over for Ritter skulle have indledt sit svar med den citerede passus og derved røbet en komplet mangel på kontakt med sin chef i dette vigtige spørgsmål. At røbe eller foregive at røbe sin blanke uvidenhed på denne direkte og klodsede måde, måtte have virket på Ritter som en forbløffende desavouering af Danmarks udenrigsminister, og dette kan trods alt ikke have været Mohrs mening.

Men dernæst: hvis Scavenius har strøget så meget i »18. juli-referatet«, hvorfor har han da ikke også strøget disse famøse ord, der var så kompromitterende for samarbejdet mellem minister og direktør?

Til gengæld skal Scavenius så have strøget denne sætning: »at han (Mohr) i alt fald næppe havde tænkt sig, at man i Tyskland udarbejdede planer, der også tog sigte på vore forhold, uden at vi i forvejen havde fået lejlighed til at gøre vore synspunkter gældende« (Nissen s. 458). Derimod skal Scavenius have ladet Mohrs anbefaling af at føre forhandlingerne på regeringsudvalgsplan stå urørt (Nissen s. 459). Nu ved vi fra Mohrs referat af samtalen med Scavenius den 19. juli, at denne anså den førstnævnte udtalelse for klog og den sidstnævnte for uklog. Hvorfor skulle Scavenius så have strøget den første udtalelse og ladet den anden stå? Det vil jo sige, at han har strøget det for ham positive og bibeholdt det negative! Hvor er logikken?

Endelig er der grund til at omtale den vigtigste udtalelse under hele

samtalen med Ritter, nemlig Mohrs svar på Ritters spørgsmål om den danske regerings beredvillighed til at forhandle allerede under krigen. Dette afsnit er helt forskelligt i de to versioner, *skønt* Scavenius på dette punkt ifølge Mohr *ikke* skulle have foretaget nogen udstregning. De to versioner har følgende ordlyd:

»18. juli-referatet«.

Det ville være en nærliggende logisk slutning, at en drøftelse ville være af interesse allerede, så snart man fra tysk side havde . . . etc.

19. juli-referatet.

Danmark ville være stærkt interesseret i en sådan drøftelse, så snart man fra tysk side . . . etc.

18. juli-formuleringen er, som det vil ses, ulden og forbeholden, medens 19. juli-formuleringen er et klart positivt og bekræftende svar på spørgsmålet.

Går man ud fra Mohrs teori om udstregninger, så måtte han være særdeles tilfreds med, at Scavenius på dette vigtige punkt *ikke* havde streget noget ud, men altså havde accepteret Mohrs formulering. Det måtte have været ham magtpåliggende at sørge for, at denne formulering blev bibeholdt i et »forkortet« 19. juli-referat. Alligevel har den pågældende passus i det virkelige 19. juli-referat den omtalte positive bekræftende karakter. Fastholdes Mohrs teori, måtte han, *skønt* der ikke forelå noget ændringskrav fra Scavenius' side, *selv* have foretaget en ændring fra den uldne formulering, som han hævdede at foretrække, til den klare formulering, der var i Scavenius' ånd. Men noget sådant er ifølge hans egne ord umuligt!

Konklusionen bliver herefter, at Mohrs teori om nedskæring af et udførligt »18. juli-referat« til det kortfattede 19. juli-referat falder sammen.

I sin bog s. 465 siger Nissen, at »forfalskningsteorien« også må indeholde en hypotese om, hvornår denne forfalskning har fundet sted. Det mest oplagte tidspunkt ville være i slutningen eller umiddelbart efter krigen, da motivet ville være klart. Det hedder videre: »Det lader sig imidlertid med sikkerhed fastslå, at Mohr på et langt tidligere tidspunkt opponerede mod det billede af indledningen til told- og møntunionsforhandlingerne, som det »officielle« (d. v. s. 19. juli) referat uvægerlig ville give anledning til. Allerede i september 1940 begyndte man i Udenrigsministeriet at udarbejde en fremstilling, der året efter blev trykt som gråbog om forhandlingerne.« Senere tales om »Mohrs protester og rettelser«.

Af disse citater må læserne få det indtryk, at Mohr allerede i 1940/41 havde formuleret en klar protest mod den oprindelige version af »Gråbogen«s fremstilling og dokumenter med det resultat, at 19. juli-referatet

udgik af den endelige version. Men så enkelt forholder det sig ikke. Et par af Nissens beviser for Mohrs »opposition« er følgende: i marginen til en af gråbogsversionerne, hvori det hævdes, at samtalen med Ritter var kommet i stand i »henhold til de direktøren medgivne instruktioner«, findes denne blyantspåtegning: »Nej, O. M.«. Mohrs indvending var korrekt og blev derfor taget til følge. Der står intet i 19. juli-referatet om nogen instruktion, og formuleringen lader forstå, at besøget hos Ritter var Mohrs egen idé.

Endvidere findes der ud for gengivelsen af samtaleindhold to lodrette streger og et spørgsmålstegn. Nissen mener, at det er Mohrs. Men dette er der ingen beviser for, thi Mohrs initialer mangler. Men hvis vi går ud fra, at der er Mohrs, så ved vi intet om tidspunktet for anbringelsen af disse tegn. De kan ligeså godt være blevet anbragt i tiden fra foråret 1945 til foråret 1947, da Mohr midlertidig gjorde tjeneste i Udenrigsministeriet. I dette tidsrum måtte han i forbindelse med afhøringerne i den parlamentariske Kommission gennemlæse mange af Udenrigsministeriets akter om Besættelsestiden.

Nissen har imidlertid ret i, at der er et par forhold som viser, at Mohr allerede i vinteren 1940/41 var ved at lægge afstand mellem sig og 19. juli-referatet. Men når han som bevis fremfører, at der blandt direktør Svenningsens håndakter findes en version af indledningen til »Gråbogen«, hvor Mohrs negative reaktion på Ritters bemærkning om en toldunion er nævnt, så glemmer han at fortælle, at der i samme version også står følgende sætning: »Vedrørende samtalen med ambassadør Ritter næste formiddag har direktør Mohr lidet at føje til det summariske referat, han afgav straks efter sin hjemkomst til København. Referatet vedlægges som bilag 1«. Dette vil sige, at det drejer sig om 19. juli-referatet. Her erkender Mohr jo direkte, at referatet er hans værk! Hvad nu angår det lidet, han har at tilføje, så går det først ud på, at han ikke med udenrigsministeren havde drøftet det specielle spørgsmål om *tidspunktet* for en forhandling med Tyskland, »men at der efter alt det foreliggende for ham ikke kunne være nogen tvivl om Danmarks villighed til en »Besprechung« før fredsslutningen, da det selvsagt lå i Danmarks interesse at blive taget med på råd, inden Tyskland lagde sig fast på bestemte standpunkter«. Som man vil se, er der her tale om en noget bredere formuleret, men klar bekræftelse af tilsagnet i 19. juli-referatet.

Den anden tilføjelse er den, som Nissen omtaler nemlig Mohrs negative reaktion på Ritters ord om en toldunion. Hans reaktion her er ganske rigtig i overensstemmelse med fremstillingen i »18. juli-referatet« eller for at være mere korrekt: det nævnte referat er her i overensstemmelse med

versionen fra 1940/41. Ordet toldunion var i løbet af efteråret og vinteren 1940/41 blevet det uartigste i Danmark. Det havde kun een konkurrent, og det var ordet *møntunion*, der ikke er nævnt i 19. juli-referatet og iøvrigt heller ikke i »18. juli-referatet«. Men ganske interessant findes det netop i denne version af indledningen til Gråbogen, hvor det hedder: »derimod nævnte han (Ritter) ikke møntunion«. Det er ganske øjensynligt, at det allerede på dette tidspunkt har været magtpåliggende for Mohr at prøve på at forklare, at *han* ikke havde nogen andel i fremsættelsen af forslaget om en dansk-tysk told- og møntunion.

Den afgørende forskel på den første version af Gråbogen fra efteråret 1940 og den endelige version, der udkom den 4. juli 1941, ligger deri, at 19. juli-referatet er udeladt. Om årsagen til denne udeladelse kan der ikke herske nogen tvivl: i foråret 1941 kunne det ikke være i den danske regerings interesse at fremstå som en slags med-initiativtager til de mislykkede told- og møntunionsforhandlinger. Denne interesse faldt sammen med Mohrs, og han har utvivlsomt været enig i denne udeladelse.

Til sidst melder det spørgsmål sig, hvornår det famøse referat dateret den 18. juli 1940 er forfattet. Herom kan der kun gisnes. Det er imidlertid en kendsgerning, at første gang det fremlægges er i marts 1953, da Mohr pludselig blev præsenteret for Ritters referat af den 19. juli 1940, der stemte så vel overens med hans eget af samme dato, men afveg fra hans redegørelse til den parlamentariske Kommission i 1946. Det er derfor en nærliggende mulighed, at selve udformningen af referatet, hvis ledende tanker kendes fra 1946, har fundet sted i begyndelsen af marts 1953.

Efter en indgående analyse af alt materiale vedrørende denne sag er jeg derfor kommet til den overbevisning, at Mohrs referat af den 19. juli 1940 er det originale og autentiske referat af, hvad der passede mellem ham og Ritter under deres samtale i det tyske Udenrigsministerium i Berlin den 18. juli 1940.

Viggo Starcke og regeringskrisen 1957

Af Tage Kaarsted

Professor, dr. phil. Tage Kaarsted, Odense Universitet, tager i denne artikel til genmæle mod en række polemiske indlæg af fhv. minister u. p. Viggo Starcke vedrørende Retsforbundet og regeringsdannelsen i 1957.

Indledning

Siden min bog »Regeringskrisen 1957. En studie i regeringsdannelsens proces« udkom i 1964 har fhv. minister Viggo Starcke ført en intens kampagne imod bogens teori¹. Den er foreløbig kulmineret i forskellige afsnit i en bog med den provokerende titel »Triumf eller fiasko?« 243 sider, Stig Vendelkjærs forlag (1972). Jeg har aldrig villet svare Viggo Starcke – bortset fra et par meget lapidariske udtalelser² – dels fordi han ikke stræbte efter nogen sandhedserkendelse, men kun var optaget af eftermælebestræbelser – dels fordi hans kampagne ofte antog en temmelig personlig karakter.

I sit første indlæg (Berl. Tid. 10. 6. 1964) citerer han H. C. Andersen: »Enhver fra gaden [Kaarsted] kan dyppe sin klud i råddent vand og vride den af på hovedet af en hædersmand [Starcke]«. Senere på året blev jeg »grebet i at undertrykke aktstykker«, ligesom jeg udviste mangel på »moralisk autoritet« (Vejen Frem, nr. 26, 1964). Efter nogle år avancerede jeg til en »politisk kommissær« (Morgenposten 23. 2. 1969), og et år senere

1. Ordet kampagne er efter min opfattelse velbegrunnet. Følgende indlæg er mig bekendt:

Berlingske Tidendes kronik 10. 6. 1964, Aalborg Stiftstidende 14. 6. 1964, Information 15. 6. 1964, Vejen Frem, nr. 26, 1964, Information 8. 8. 1964, Information 18. 8. 1964, Berlingske Tidende 20. 2. 1969, Morgenpostens kronik 23. 2. 1969, Vejen Frem 18. 10. 1969, Radioforedrag 23. 10. 1969, Kristeligt Dagblads kronik 13. 12. 1969, Reflex jan. 1970. Afvist læserbrev af 28. 9. 1971 til Politiken, Berlingske Tidende 24. 10. 1971 (læserbrev) og Berlingske Weekendavis 7. 4. 1972 (læserbrev).

Jeg er fuld af beundring for Starckes evne til at få redaktionerne til at tage disse artikler, eftersom der oftest er tale om næsten verbal overensstemmelse og i al fald en fuldstændig ensartethed i substansen.

2. Information 11. 6., 7. og 11. 8. 1964.

sluttede en artikel med følgende salut: »Vi lever i et frit land. Enhver har lov til at sige om den, der fusker med kendsgerningerne: *Den mand kan man ikke stole på.*« (Reflex jan.-febr. 1970). I »Triumf eller fiasko« tales sluttelig om »Kaarsted's karakterbrist«. Det er formentlig på denne baggrund forståeligt, at man ikke kan have nogen større lyst til en diskussion med Starcke.

Imidlertid kan usandfærdige påstande gentages så ofte, at de engang måske vil blive troet – især når der ingen er tilbage, som har en personlig oplevelsesfølelse af myteopbyggeren Viggo Starcke. Derfor mener jeg nu at burde tage til genmæle.

Radikalismen

Starcke mener – for nu at sige det hele i så kort et begreb som muligt – at jeg giver ham for lidt ære for trekantregeringens dannelse. I sin søgen efter at finde mine motiver hertil har han gjort den mageløse opdagelse, at jeg har været aktiv i Radikal Ungdom, ja sågar (1952–54) redigeret bevægelsens blad sammen med senere statsminister Hilmar Baunsgaard, ligesom jeg har udgivet et skrift med titlen »Radikal Ungdoms politiske historie« (1961)³. Det bliver til følgende: »Formentlig for at styrke tilliden til sin politiske upartiskhed, har Kaarsted ganske roligt udeladt denne bog i den fortegnelse over egne værker, som han har offentliggjort i sin bog: »Dansk politik i 1960'erne« (1969)⁴.« Det er korrekt, at jeg har udeladt denne 50 sider store pjece, der er et særtryk af bladet »Tidens Tanker« på samme måde, som jeg har udeladt andre mindre arbejder (eksempelvis: Hammershus (1960), Hedeby og Danevirke (1960), Dybbøl (1961), Øm Kloster (1961) og Orla Lehmanns Nisungesaga (1965)). Jeg har aldrig drømt om at fornægte nogen del af mit forfatterskab, og i det biografiske værk »Danske historikere« (1966), der lagde vægt på fuldstændige bibliografiske oplysninger, har jeg medtaget revl og krat.

Men ganske bortset herfra kan jeg ikke anerkende, at min bog om trekantregeringens dannelse er farvet af radikale sympatier. Tværtimod. De

3. For rigtig at lamme mig citerer han (s. 202 f) fra dette skrift krasse udtalelser om »Statskirkens mødding« og udskejende officerer af RU's formand 1926–28 N. P. Nielsen, med hvilken jeg skal identificeres; men V. S. glemmer den foregående sætning, hvori jeg skriver: »Hans svaghed var måske, at hans liden-skabelige sind kunne løbe af med ham, så at han brugte unødigt stærke udtryk«. (s. 19).

4. Triumf s. 187, ligelydende i Kristeligt Dagblad 14. 12. 1969 og Reflex jan. 1970.

radikale politikere stillede åbent alle oplysninger til min rådighed (lige-
som f. eks. også Viggo Kampmann og Poul Møller) og uden klausuler, og
resultatet er derfor efter min mening, at der kastes et ganske skarpt lys over
den trængte taktiske situation, Det radikale Venstre stod i, og som navnlig
Bertel Dahlgaard febrilsk arbejdede på at frigøre sig fra. Det var et dilem-
ma, som han kun kom ud af ved at acceptere et regeringsfællesskab med
Viggo Starcke, hvem han foragtede. Herom, om Dahlgaards og Jørgen
Jørgensens ret hårdhændede styring af partiet og om meget andet af samme
slags, kan man læse i min bog. Det pudsige er, at Starcke må ty til min bog,
når han (s. 186) skal fremstille Dahlgaards »stygge drømmesyn« 21. maj
1957. Naturligvis oplyser Starcke ikke, hvorfra han har sin viden, da det
kunne svække det helhedsindtryk, han ønsker at opbygge af mig.

Som Store Klaus ikke kunne lide degne, således har Viggo Starcke al-
drig kunnet døje radikale. Det går langt tilbage. »Jeg husker . . . de unge
studenter, der gik til manuduktion i filosofi hos min travlt optagne far, og
mellem dem den unge Peter Munch, kølig og kedelig; og den senere fæng-
selsdirektør Thorkil Fusing, varm og venlig. Han forærede mig mine før-
ste tynde tinsoldater, sødt duftende af glinsende maling i en oval spånæske.
Det gjorde Peter Munch ikke«. (s. 31). Lad nu være, at P. Munch som
student måtte ernære sin mor og sin søster, og derfor ikke følte trang til
at give den lille Viggo tinsoldater, som en fedtsyl skal han altså nu hæn-
ges ud; men det kildekritisk interessante er, at Munch var færdig med
filosofi i 1890, og at Viggo Starcke er født i 1895, det år P. Munch blev
cand. mag. Starcke synes altså at kunne huske år før undfangelsen.

Formentlig har det været mere bestemmende for Viggo Starckes uvilje
mod de radikale, at hans far, politikeren, filosofen og sociologen dr. phil.
C. N. Starcke, som sønnen nærer en næsegrus beundring for, fra 1908
fjernede sig mere og mere fra de radikale for i 1914 at gå ind i Venstre
(som han i 1919 forlod for at være medstifter af Retsforbundet). Lige siden
synes Det radikale Venstre at have været arvefjenden, og det i den grad,
at Starcke uden at blinke karakteriserer radikalismen som »en slags ånds-
svaghed« (s. 95). Det forekommer, som om der er en vis lovmæssighed
i de frasprængtes hadforhold til moderpartiet. De radikales til J. C. Chri-
stensen Venstre, Kommunisternes til Socialdemokratiet, Knud Kristensen
uafhængige til Erik Eriksens Venstre, Liberalt Centrum til Venstre,
VS's til Aksel Larsens SF. Mellem Retsforbundet og Det radikale Venstre
var den fælles grundskyldstanke anstødsstenen, idet Retsforbundet fandt,
at de radikale svigtede på dette punkt.

Hertil kom en gensidig personlig betonet uvilje mellem Bertel Dahl-
gaard og Viggo Starcke, navnlig opbygget efter at Starcke blev medlem af

folketinget⁵. Men da man i 1957 var i bekneb, var grundskyld brugbart som alibi for, at også Retsforbundet kom med i regeringen.

For mig må Starcke gerne hade de radikale; men jeg kan ikke acceptere, at han på denne baggrund klandrer mig som historiker. I øvrigt bør Starcke betænke, at jeg som kilder til Retsforbundets holdning i 1957 ikke bare har min samtale med ham 20. 3. 1962 (med beretning og brevveksling), men også beretninger fra Knud Tholstrup, Oluf Pedersen, Mads Sig Steffensen, Søren Olesen og Niels Andersen, samt Retsforbundets hovedbestyrelses- og gruppeprotokol. Såvel Niels Andersen som Oluf Pedersen og Søren Olesen har erklæret, at min fremstilling af Retsforbundet under regeringskrisen i 1957 er korrekt⁶.

Starcke har siden fejlet Niels Andersen og Oluf Pedersen til side som kilder, idet den første blev venstremand, den anden i sin høje alderdom i 1966 sluttede sig til de radikale. Den fuldstændige nedvurdering, Oluf Pedersen efter sin død er genstand for fra Starckes side, ses ikke i Starckes beretning fra 1962, selv om jeg ikke var i tvivl om, at der var et dårligt forhold imellem dem. Først efter 1966 får det pludselig en stor betydning, at Oluf Pedersen i 1920'erne var næstformand i RU, og først efter Oluf Pedersens død foretages den totale nedrakning.

Det må yderligere anføres, at f. s. v. angår Retsforbundets folk, er alle mine samtaler og beretninger fra 1962–64, altså før Niels Andersens og Oluf Pedersens brud med partiet. Hertil kommer oplysninger fra de øvrige partiers – og i denne sammenhæng særlig Socialdemokratiets – forhandlere om deres opfattelse af magt- og personforholdene i Retsforbundet, en opfattelse, der var af ikke uvæsentlig betydning for begivenhedernes udvikling. Sidst, men ikke mindst foreligger der også til vurdering af Retsforbundet et betydeligt samtidigt, offentligtjort officielt materiale.

Regeringsmulighederne 1945–53

Jeg skal ikke her referere alt, hvad jeg i min bog har skrevet om Retsforbundet, skønt det ellers var fristende, idet det giver et meget mere omfattende og nuanceret billede, end Starcke ved sine polemiske udpluk lader ane. Jeg skal nøjes med at tage Starckes påstande op til vurdering.

Starcke besværer sig (s. 177) over, at han øjensynlig uden resultat har foræret mig sin radiotale forud for valget i 1945 (trykt i pjecen »Nationale

5. Triumf s. 71–83 (»Radikalismen«).

6. Søren Olesen i Ret og Frihed juli–august 1964, Oluf Pedersen i Berl. Tid. 24. 2. 1969 og i breve til forf. 1964, Niels Andersen i breve til forf.

Spørgsmål« 1946). Ifølge Starckes referat af denne tale kunne der på jordpolitikens område blive flertal af RF, S og R, på handelspolitikken af RF, V og R, og til afgrænsning af statsmagten og skatteudskrivningen af RF, V og K. Det er korrekt, at jeg har udeladt denne tale af min fremstilling, dels fordi jeg kun skildrer tiden 1945–57 yderst kortfattet, dels fordi jeg fandt, at der ikke gik nogen lige og ubrudt linje fra den og til Viggo Starckes og Retsforbundets regeringsdeltagelse i 1957. Læser man hele talen, er der ingen invitation til Socialdemokratiet, som slås i hartkorn med kommunisterne. Der tales kun om »et vist samarbejde« med Socialdemokratiet i grundskyldspolitikken, og forinden er det sagt, at S vil misbruge det grundskyldsforslag, det har taget fra Oluf Pedersen, til at øge skatterne med. Socialdemokratiet angribes videre for sin manglende troskab over for frihandelsideen og sin skatteglæde, mens grøften til V, K og R (og især V og R) ikke graves nær så dyb. Efter min mening kan man godt argumentere for, at talen ligger tættere op ad de ikke-socialdemokratiske partier end ad Socialdemokratiet; men den gør det på en så ulden og tvetydig måde, at den ikke har kunnet hindre Starcke i at trække, til hvilken side han ville. Det er ikke noget ringe politisk kunststykke at slippe helskindet fra det; men det kræver et betydeligt mål af frejdighed at postulere, at denne tale peger direkte frem mod trekantregeringen i 1957. Den kunne lige så vel bruges som argumentation for en hvilken som helst anden regeringskonstellation.

De taler, Starcke holdt i 1946, er i al fald i de uddrag, han citerer i sin bog, snarere antisocialdemokratiske ved deres ensidige angreb på den restriktionspolitik, som navnlig Socialdemokratiet anså for nødvendig især a. h. t. de små i samfundet (s. 110 ff).

Om regeringsforhandlingerne i 1947 påstår Starcke, at jeg har udeladt de oplysninger, han har givet herom, nemlig at RF krævede nedsættelse af en grundskyldskommission og afvikling af rationeringer og restriktioner (Starcke s. 177 f.). Enhver kan ved at slå op i min bog (s. 11) se, at Starcke taler usandt. Det er derimod korrekt, at jeg ikke har medtaget Starckes oplysninger om, at såvel S og R som V og K tilbød RF ministerposter. Det er muligvis en fejl, at jeg ikke har nævnt dette; men der var ingen, som tog disse tilbud alvorligt. VK, som Retsforbundet selv havde været med til at bringe i mindretal ved afstemningen 4. 10. 1947, havde i virkeligheden intet at tilbyde, fordi det var aldeles åbenbart, at de ikke kunne danne regering, og S ønskede ikke RF med. Vilhelm Buhl væltede spillet ved at stille sådanne betingelser, at RF måtte sige nej, hvad jeg udtrykkeligt nævner. Da min bog handler om 1957 og ikke om 1947, om hvilket år jeg kun skriver én side (s.10–11), har jeg altså skønnet dette

spilfægteri som så lidt betydningsfuldt for 1957, at jeg har udeladt det. For Starcke som »historiker« er det derimod karakteristisk. Han graver det op fra fortiden, som med lidt behændighed kan tjene til at »bevise« senere handlingers dybe og følgerigtige baggrund, mens andet forties.

I forbindelse med valget i 1950 omtaler Starcke en forsideartikel i *Jyllands-Posten* med følgende overskrift: »Venstre og konservative søger at danne regering. Retsforbundet stillede sit valgprogram som betingelse for at deltage i en »grundskyldsregering« med de radikale og Socialdemokratiet«. Patetisk udråber Starcke: »Har Kaarsted medtaget denne oplysning? Ingenlunde. Enhver kan nemlig se, hvad den indeholder. Sandheden passer ikke ind i Tage Kaarsteds konstruktioner« (s. 179). Hvad skal man dog stille op med en sådan perfidi? Min bog handler som sagt om 1957, og jeg har ikke systematisk gennemgået pressen fra 1950. *Jyllands-Postens* overskrift var mig således ubekendt, og den er end ikke antydet i Starckes beretning til mig. Øjensynlig er den også ny for Starcke. I de nævnte mange artikler, der monomant gentager de samme angreb på mig, er den ikke nævnet. Først i bogen dukker *Jyllands-Postens* overskrift op som et eksempel på min træskhed! Men dette er i øvrigt i sig selv uden betydning, for hvilken beviskraft har overhovedet en overskrift i *Jyllands-Posten*, når det gælder RF's politik? Hverken i Starckes beretning af 20. 3. 1962 eller hans breve til mig forekommer nogen omtale af RF's udtalelser før valget i 1950; men de er til gengæld lette at opspore i for Retsforbundet mere troværdige kilder end *Jyllands-Postens* overskrifter, f. eks. *Vejen Frem*, hvoraf det fremgår, at RF indtog den sædvanlige uigennemskuelige på den ene side/på den anden side holdning, som er almindelig for partier, der af mange grunde ikke vil ud af busken. Det er lovligt; men kan på den anden side dårligt tjene til at »bevise«, at trekantregeringen i 1957 var en logisk følge også af det, man sagde i 1950.

Nogle af Starckes fortielser skal nævnes. »Smørstormen« i 1950, der var Oluf Pedersens med held gennemførte aktion, og som medførte ministeriet Hedtofts afgang, omtaler Starcke ikke i sin bog, skønt det ellers var en aktion, som tjente til at belære de øvrige partier om, at RF's mandater kunne være ligeså betydningsfulde som alle de andre i tinget. Hvorfor under Starcke ikke sin gamle, nu aføde, partifælle den beskedne triumf?

Og hvorfor omtaler Starcke i sin bog slet ikke regeringskrisen i oktober 1950? Det var ved den lejlighed, Starcke hos kongen lige som de konservative pegede på en »Atlantpagt-regering« af VKS; men da den ingen »psykologisk baggrund« havde, måtte man spørge Venstre, sagde Starcke. (Kaarsted s. 12–14). Bagefter forhandlede Erik Eriksen forgæves

med RF om støtte til sin VK-regering. RF ville kun yde »fair trial«. (Kaarsted s. 19).

På samme måde som *Jyllands-Posten* i den givne situation er Starcke tjenlig, er *Venstres Valgavis* brugbar for aprilvalget 1953. Den har 17. 4. bragt en overskrift: »Dr. Starcke truer« med et referat af Starckes radiotale 16. 4. Det stykke, Starcke citerer, siger, at Socialdemokratiet, radikale og Retsforbundet alle går ind for fuld grundskyld, og at andre regeringsdannelser kunne komme under overvejelse, hvis ikke V tog den fulde grundskyld op. Hvorfor må vi ikke høre mere fra den radiotale? I sin helhed er den nemlig ganske som udtalelserne før valget i 1950.

Septembervalget i 1953 forbigår Starcke i dyb tavshed såvel i bogen som i sine mange artikler. Det er forståeligt, for ved den lejlighed gik RF tilbage fra 9 til 6, hvad der var en større tilbagegang, end figura udviser, idet folketingets medlemstal var sat op fra 151 til 179. Starckes tavshed er også forståelig, når man ved, at han i første omgang holdt på VK-regeringens forbliven, skønt Socialdemokratiet havde vundet valget og nu havde 74 (+ 8 fra DKP) bag sig mod VK's 72 mandater; der havde her været lejlighed for Starcke til at tale grundskyldssamarbejde. Først da Erik Eriksen var kørt fast, og man vidste, han skulle gå af, nægtede RF VK-regeringen støtte, og under de følgende forhandlinger pegede RF på »det største parti« Socialdemokratiet, som da også kom til at danne regering (Kaarsted s. 20).

Starcke mener – med henvisning til den citerede udtalelse fra *Venstres Valgavis* – at jeg dermed ikke har ret til at påstå, at Erik Eriksen i 1957 var forbløffet over, at Starcke gik ind i trekantregeringen (Starcke s. 179). Jeg har kun gengivet, hvad Erik Eriksen gav udtryk for både i 1957 og siden i samtaler med mig. Og hændelsesforløbet i 1953 berettigede hverken til pessimisme eller optimisme hos Erik Eriksen, men skulle galt være, dog snarere det sidste end det første.

Ser man altså på RF's holdning til de regeringsmuligheder, der forelå før 1957, er billedet flimrende. Grundskyld kunne bruges til SR-siden, frihandel og restriktionsafvikling til VK-siden. Begge muligheder forelå; men i den almindelige bevidsthed stod grundskyldstanken blegt – den har næppe skaffet RF mere end de 2–3 mandater, det havde i 1930'erne. Hvad der derimod gav RF øget tiltrækningskraft i 1950'erne, var partiets – og da navnlig Starckes (og hans tro våbendrager Knud Tholstrups) – angreb på restriktioner og rationeringer, som især Socialdemokratiet (og R) havde ansvaret for, som de nølede med at ophæve, og som mange også småkårsfolk var lede ved. Det gjorde, at man i den almindelige bevidsthed regnede RF med til VK-siden. Udadtil ranede Starcke (og Tholstrup) så at sige

ilden fra både Oluf Pedersen, der i øvrigt 1945–50 var ude af tinget, og de mere stilfærdige typer som Hans Hansen-Rørby, Søren Olesen, Alfred Jørgensen og Helge Madsen, hvem der til gengæld næredes agtelse for blandt de andre partier på Christiansborg. Til at give Starcke hældning over mod VK-siden tjente også de stærkt nationale ideer bag hans bog »Danmark i verdenshistorien« (1946), hans deciderede pro-holdning til Atlantpagten, som han ene af alle RF's folketingsmedlemmer stemte ja til, hans lige så afgjorte og hyppigt udtalte modstand mod liberalisering af abortlovgivningen, hvorom han allerede i 1932 udgav et skrift med titlen »Fosterdrab«, og endelig hans hele opfattelse af demokrati, som stemte meget lidt med socialdemokratiske og radikale forestillinger, men snarere med »akademisk-aristokratiske« (se Starcke s. 25 f. og 89).

Billedet af RF, som det dannedes i efterkrigstiden, var, at det først og fremmest var et liberalt, anti-socialistisk parti, og æren – skylden – ansvaret – herfor var især Starckes, idet han med en ikke ringe dygtighed og beregning udnyttede datidens formentlig mest effektive stemmefiskermedium: radioen. At Starcke selv skryder umådeholdent heraf er naturligvis givet (se Starcke s. 60–66).

Et andet forhold må dog også nævnes, når man søger at gøre status for RF i midten af 1950'erne. Det var de andre partiers og store dele af offentlighedens overbærende holdning over for RF. Man ville ikke acceptere det som et parti, man tog alvorligt. Jeg nøjes med herom at skrive, at »man i almindelighed ikke betragtede partiet som regeringsdueligt«. (Kaarsted s. 34). Jeg kunne godt have uddybet dette nærmere, men lod være, fordi jeg ikke ønskede, at min fremstilling skulle virke som rettet mod RF, hvad den let kunne komme til, hvis jeg var gået mere i detaljer. RF betragtedes bl. a. som et hus i splid med sig selv. Det var almindelig kendt, at der var en fraktion om Oluf Pedersen og en anden om Starcke-Tholstrup. Tholstrup har berettet for mig, at der f. eks. i 1955 fandt et stormende opgør sted i gruppen, hvorunder han meddelte, at han ikke ville fortsætte længere end til efter næste valg. Han fandt, at man i gruppen brugte al tiden til oprivende diskussioner om petitesser, og når man gik ned i salen, var man trætte, uoplagte og uden linje⁷. Det var hele denne zig-zag kurs og velkendte splid, der kunne få Bertel Dahlgaard til i 1957 at spørge: Kan man forhandle med en bisværmer? (Kaarsted s. 82).

7. K. Tholstrups beretning. I forbindelse med udarbejdelsen af bogen om regeringskrisen i 1957 indsamlede jeg et antal beretninger, som i 1964 blev afleveret til Rigsarkivet.

Valget 1957

Hvad Starckes holdning umiddelbart før valget i 1957 angår, refererer han i sin bog (s. 179 f) et stykke af den tale, han holdt i folketinget 11. april 1957. Han påstår, at han har meddelt mig aktstykket; men at jeg »har skubbet det ind under sædet«. Igen taler Starcke usandt. Dels har jeg aldrig fået aktstykket (som jeg også selv let kunne finde i Folketingstidende), dels gør jeg netop Starckes tale ved denne lejlighed til genstand for en grundig analyse (s. 30–32). Jeg slår fast, at Starcke på trods af H. C. Hansens angreb (»en kedelig karl« om Starcke) dog holdt en mulighed åben for et snævrere samarbejde først og fremmest vel med S, men uden at bryde broerne af til VK. Derimod angreb Starcke hårdt R, og især Dahlgaard. Jeg konkluderer derfor, at Starcke har regnet med at kunne fortrænge R som tungen på vægtskålen, og at RF måske kunne få flertal sammen med Socialdemokratiet (eller evt. VK). Knud Tholstrups ønske var derimod en regering af V, R og RF (s. 35). Starcke har aldrig opponeret mod denne i bogen ret udførlige skildring⁸, i hvilken jeg i øvrigt også mener at kunne slå fast, at debatten forud for valget i 1957 viste, at Socialdemokratiet ikke regnede med muligheden af et efterfølgende regerings-samarbejde med RF. Dette kan bl. a. læses ud af den socialdemokratiske ordførers angreb på RF.

Af sin radiotale 6. maj 1957 citerer Starcke fremdeles et stykke, der skal vise, at han også ved denne lejlighed sigtede mod »en trekantregering med grundskyldspolitik som bindemiddel« (s. 180). Jeg beskyldes for at have udeladt dette aktstykke (og talen af 11. 4. som jeg altså ikke har udeladt) for »at holde denne løgnagtige myte i live, at RF førte sine vælgere bag lyset, da det gik ind i en grundskyldsregering«. Myten vil der senere blive lejlighed til at tage stilling til, og om radiotalen er der kun at sige, at dersom man ser den i sin helhed, kan den ligeså vel bruges til at argumentere for en hvilken som helst anden regeringsdannelse. Når jeg ikke har taget talen op til vurdering, skønt Starcke har givet mig den, er det, fordi jeg anså synspunktet for dækket ved talen i folketinget 11. april. Den rummer de samme ingredienser, og den er, som min bog er lagt an, en bedre kilde, fordi den er holdt i folketinget i en duel med de partier, som Starcke og RF skulle samarbejde med eller modarbejde.

8. Bortset fra udtrykket »en kedelig karl«, som han mener, jeg har løsrevet fra sin sammenhæng. Aldeles ikke. Det var HCH's hjertens mening, og et svar på et angreb fra Starcke, der beskyldte ham for at være en munter fyr, der nød livet ved lystige rejser, for at være overfladisk og for ikke at tage jordspørgsmålet alvorligt, se Starckes egen gengivelse heraf i Berl. Tid. 10. 6. 1964.

Jeg kommer i min bog ikke ind på den i øvrigt interessante problemstilling, om man kan sige, at noget parti førte sine vælgere bag lyset; men jeg skal gerne slå fast, at hverken RF's program eller Starckes udtalelser indicerede støtte til nogen regeringskonstellation – endsige afstandtagen. Vælgerne har derfor ikke nogen formel grund til at føle sig svigtet af RF i 1957. Dette udelukker ikke, at de dog kan have følt sig snydt. Vi ved det ikke, bl. a. fordi vi ikke har nogen videnskabelig sikker metode til måling heraf. Hvad vi derimod ved, er at RF ved valget i maj 1957 fik 123.759 stemmer, i november 1960 kun 52.330. Men dette fald i stemmetallet kan også skyldes skuffelse over den indsats, Starcke og hans ministerkolleger ydede 1957–60. Vi ved det ikke.

Starcke gør (s. 181) et stort nummer ud af, at jeg har kaldt Venstres fremgang på 3 mandater ved valget i 1957 for »valgets strømpil«, men ikke bruger betegnelsen om RF, som dog også gik 3 mandater frem. Kritikken er et yderligere eksempel på den polemiske glidning, Starcke er ekspert i. Ser man nemlig efter i min bog, viser det sig, at jeg distancerer mig fra udtrykket. Jeg karakteriserer således »valgets strømpil« med ordene »dette ikke alt for eksakte begreb« (s. 100), »dette ofte lidt vage begreb er ikke afgørende for en regeringsdannelse, hvor jo det nye folketings totalbillede er den egentlige faktor...« (s. 141), og »man ser, at begrebet »valgets strømpil« ikke nødvendigvis behøver at få parlamentariske konsekvenser« (s. 176). Selv om RF's fremgang fra 6 til 9 mandater procentuelt var en meget større fremgang end Venstres, der kun var fra 42 til 45, så var og er det dog i politik som nævnt de absolutte tal, der tæller, og her var unægtelig 45 V + 30 K en del mere end RF's 9.

Erik Eriksen og Starcke

Valgnatten sagde Starcke, at »vælgernes ønske synes at være en liberal regering« (Kaarsted s. 38). Erik Eriksen bemærkede, at Starcke sagde »liberal regering« og ikke »grundskyldsregering«, og han bad derfor Starcke om en samtale 15. maj. I øvrigt fremkom Starcke efter min opfattelse ikke med noget konkret i sin udtalelse valgnatten, hvilket er forståeligt, eftersom valgresultatet som bekendt havde givet »dødt løb«, en udgang, der gav RF muligheder, det ikke havde haft før, hvis kortene blev spillet med omtanke. Det synes jeg, Starcke (og Oluf Pedersen) gjorde, og det er mig ubegribeligt, at Starcke er blevet så vred på mig, thi denne opfattelse ses i min fremstilling af de følgende dages taktiske spil.

Men nu samtalen 15. maj mellem Starcke og Erik Eriksen. Om denne har Starcke været meget tavs. Det eneste, han ville sige mig, var, at »de

tilsagn om liberalisering, E. E. kunne give, var ikke tilfredsstillende for RF . . . Da samtalen med E. E. var fortrolig, ønsker Starcke ikke at meddele andet, end at den ikke førte til noget ⁹«. Da Erik Eriksen den gang ikke ville give mig tilladelse til at offentliggøre hans referat af samtalen angiveligt »af hensyn til Starcke«, måtte jeg søge at »digte med kilderne«, der foruden Starckes meget nødtørftige udtalelse var det væsentlige, at man i alle politiske kredse (måske bortset fra Bertel Dahlgaard og et par andre radikale ledere) de første dage efter valget i 1957 regnede med, at Erik Eriksen skulle danne en VK-mindretalsregering. Det var derfor meget naturligt og rimeligt for Starcke at søge kontakt med ham, fremfor med H. C. Hansen, og der var intet i Starckes eller partiets politik, der gjorde samtalen unaturlig, selv om det naturligvis havde passet bedre ind i Starckes mytbestræbelser, at han straks havde henvendt sig til de to andre grundskyldspartier. Som følge af de to kilders tavshed er i bogen (s. 47 f) min filosoferen over, hvad de to kan have haft at sige hinanden, hypotetisk. Men jeg vedstår gerne, at jeg i *Information* 10. 8. 1964 tillod mig at gætte på, at Starcke hældede til VK-siden, men opgav det for ikke at sætte sig selv udenfor, da det viste sig, at hans gruppe trak en anden vej. (Her citeret efter Starcke s. 82).

Den samme vurdering anlagde Erik Eriksen, og da Starcke fortsatte sine angreb på mig, fik jeg 25. oktober 1971 Erik Eriksens tilladelse til, hvis Starcke blev ved, da at offentliggøre hans (Erik Eriksens) beretning til mig af 10. marts 1964 ¹⁰. Det sker hermed: »Om samtalen med Starcke sagde EE, at Starcke fik at vide af EE, hvad han skulle sige til kongen – nemlig at han ingenting skulle sige. Og navnlig, at han skulle holde mund over for pressen. Starcke var uhyre positiv over for en VK-regering. EE sagde til ham, at han (Starcke) jo var liberal, når man så bort fra grundskylden, og EE havde spurgt ham, hvad vejer mest for jer: Det liberale eller grundskylden? Starcke havde i den givne situation lagt mest vægt på det liberale, og var helt indstillet på, at det blev en liberal regering. Man havde også drøftet de to problemer, som EE i den givne situation lagde mest vægt på: Nato, udenrigspolitikken og fællesmarkedet. I holdningen hertil var Starcke enig. Det var EE's opfattelse, at Starcke var blevet overmandet af sine egne – især af Oluf Pedersen.«

Erik Eriksen føjede til, at han modtog det bestemte indtryk, at Starcke ville yde Erik Eriksen støtte og ikke under nogen omstændigheder »gå til den anden side ¹¹«.

9. Starckes beretning 20. 3. 1962. Den er skrevet i tredje person.

10. De sidste 2–3 år E. E. levede, blev han stadig mere åben i sine udtalelser om og vurderinger af dansk politik og dets personer.

11. Bekræftes af partisekretær Harald Nielsen 5. 12. 72.

Vil Starcke bestride Erik Eriksens referat?

Dernæst er Starcke fortørnet over, at jeg har sagt, at »det er klart, at jeg har ikke krav på at få oplyst det, som Viggo Starcke heller ikke har fortalt sine gruppefæller¹²«. I RF's gruppeprotokol er intet indført om nogen samtale mellem Erik Eriksen og Viggo Starcke; men det beviser ikke meget, da samtalen godt kan være omtalt uden at blive refereret¹³. Da jeg i marts 1964 spurgte Tholstrup om samtaleens indhold, erklærede han intet at kende til den, hvilket selvfølgelig kan skyldes, enten at han har glemt den, eller at han ikke ønskede at fortælle mig derom – eller at Starcke rent faktisk intet har fortalt ham¹⁴. I brev til mig af jan. 1963, siger Niels Andersen, at han »med sikkerhed« kan sige, at »samtalen mellem E. E. og Starcke er ikke blevet refereret i gruppen«, hvis første møde var 17. 5.¹⁵ Oluf Pedersen hævder i brev til mig af 28. 7. 64, at han var ukendt med Starckes og E. E.'s samtale, indtil jeg skrev om den i min bog¹⁶.

Heroverfor hævder Starcke nu, at han selvfølgelig omgående satte »sine gruppefæller ind i *samtalens resultat*« (s. 182, udhævet her). Jeg er ikke i tvivl om, at Starcke har gjort dette allerede, inden gruppen mødtes første gang, for det var Starcke nødt til, eftersom det var kendt, at han havde haft det pågældende møde med Erik Eriksen. Men hvad jeg efterlyste, var et referat af samtaleens *indhold*, og et sådant har hverken jeg eller RF's gruppe fået af Starcke, hvorimod Erik Eriksen nok senere har ladet antydninger falde både til Niels Andersen og Oluf Pedersen¹⁷. Jeg synes, tiden nu må være inde, til at Starcke løfter sløret for, hvad han husker om sin og Erik Eriksens samtale 15. maj 1957.

Men Starcke var ikke blot i radio og TV valgnatten. Han kommenterede også valgresultatet i Studenterforeningen som skik var dengang, og her åbnede han sig til den anden side. Det refererer jeg omhyggeligt (s. 43) byggende både på Starckes beretning og Kaj Bundvads; men se om jeg får tak for det, tværtimod skriver Starcke i sin tanketunge stræben efter at

12. Information 11. 8. 1964, her cit. efter Triumf s. 181.

13. Den oprindelige side i protokollen er skåret ud, hvorefter man formentlig i juli 1957 har søgt at rekonstruere hændelsesforløbet ved, at et maskinskrevet manuskript har cirkuleret blandt nogle af RF's forhandlingsdeltagere. En version er indført i protokollen af Aage Gøting, der 27. 5. 57 valgtes til sekretær, en anden er Starckes, og en tredje er formentlig Tholstrups. Fremstillingen, der begynder med 15. 5., lægger alene vægt på det, der førte til det endelige resultat.

14. Spørgeskema til K. Tholstrup.

15. N. Andersen til mig, T. K.s arkiv.

16. T. K.s arkiv.

17. Se NA's beretning og O. P.'s brev af 28. 7. 64.

opbygge myter: »I sin tankeløse iver efter at skade Retsforbundet og gavne de radikale, har han glemt at stryge den passus, som findes side 43 i hans egen bog«, og så kommer hele min fremstilling af, at Bundvad af Starckes udtalelser såvel fra talerstolen som privat fik indtryk af, at der måske kunne skabes et samarbejde med RF (s. 183). Jeg kan slet ikke anerkende den stræben, Starcke tillægger mig. Jeg har naturligvis prøvet på at give et helhedsbillede også af Starckes adfærd, og hertil hører, at han i radioen sagde »liberal regering«, hvilket han drøftede med Erik Eriksen dagen efter, og »grundskyldsregering« i Studenterforeningen, som han bag-efter talte med Kaj Bundvad om. Kort sagt, Starcke holdt begge udveje åbne.

Hvem tog initiativet?

I Starckes fremstilling er der nu et tomrum mellem hans resultatløse samtale med Erik Eriksen og hans og Tholstrups samtale med Viggo Kampmann i vandrehallen på Christiansborg torsdag 16. maj¹⁸. Allerede valgnatten var Kampmann og O. E. Einer-Jensen i Socialdemokratiets interne rådslagning inde på et samarbejde med RF. Hvorfor nævner Starcke ikke dette? Ligeledes har Bundvad oplyst, at han *før* valget havde talt regeringssamarbejde med Oluf Pedersen (Kaarsted s. 42). Hvorfor skal det ikke siges? Starcke og Tholstrup var hos kongen torsdag 16., men gav – som anvist af Erik Eriksen – intet råd (Kaarsted s. 56); heller ikke under forhandlingen hos H. C. Hansen senere på dagen bekendte RF kulør (Kaarsted s. 62). Allerede onsdag 15. diskuterede Starckes partifælle Helge Madsen trekantregering med Bundvad. Hvorfor omtaler Starcke ikke det?

Derimod gør Starcke megen støj i anledning af, at Oluf Pedersens valg først var sikret torsdag kl. 13,14, hvad jeg også udtrykkeligt omtaler (Starcke, s. 187, Kaarsted, s. 67). Men hvad rolle spiller det? Oluf Pedersen foretog sig intet, før han var valgt, og det gjorde Starcke heller ikke (ud-over at være hos Erik Eriksen og snakke uden om hos kongen og H. C. Hansen). Oluf Pedersen gik i aktion samtidig med Starcke og Tholstrup. Hvorfor må Oluf Pedersen ikke få andel i trekantregeringens tilblivelse?

Det er påfaldende, at Starckes (og Tholstrups) invitation over for Kampmann først blev foretaget, da det var kendt, at Oluf Pedersen var valgt. Men under alle omstændigheder refererer jeg samtalen i vandrehallen, byggede på alle tre's beretninger (s. 68). Og jeg fremhæver udtrykkeligt dens

18. At der var tale om et tilfældigt møde, fremgår af vendingen »16. 5. kom Tholstrup og jeg gående gennem vandrehallen på Christiansborg, da vi mødte Viggo Kampmann« (s. 184).

betydning, idet jeg skriver, at den viste Socialdemokratiet, at ikke kun den Oluf Pedersenske fløj, men også den Starcke-Tholstrupske måske var samarbejdsvillig¹⁹. I min fremstilling (s. 68) grunder jeg derpå over, hvilke overvejelser der har ligget bag, at Starcke først nu klart gik ind for en grundskyldsregering. Det fremgår tydeligt, at der her er tale om gætterier fra min side. At de så af Starcke er opfattet som krænkende for ham, har han kun sig selv at takke for p. g. a. det røgslør af uklare og tvetydige udtalelser, han – som det fremgår – er fremkommet med lige siden 1945.

Om vandrehalsmødet, Bundvads besøg i RF's partiværelse 16. maj om aftenen, RF's første gruppemøde 17. 5. og Helge Madsens inddragelse i forhandlingerne, skriver Starcke: »Disse vigtige initiativer, kontakter og forhandlinger er både af Tholstrup og mig meddelt T. K. Han har udeladt dem i sin bog. De passede tilsyneladende ikke med hans og Oluf Pedersens fremstilling«. Igen taler Starcke mod bedre vidende. Det er altsammen omhyggeligt fremlagt af mig s. 67–70, s. 74, s. 80, overalt er Starckes beretning lagt til grund, men naturligvis suppleret med andet kildemateriale.

Jeg burde utvivlsomt efter Starckes mening alene have holdt mig til *hans* beretninger. For sagen er, at han ikke under andre end sig selv (og Tholstrup) ære for, at RF kom med i regeringen. Intet sted har jeg påstået, at »det var Oluf Pedersen, der tog initiativet til regeringsdannelsen, ledede forhandlingerne og førte dem frem til et resultat« (Starcke s. 187). Enhver, der læser min bog, vil vide, at der var tale om en række komplementære faktorer; men i RF var Oluf Pedersen den, der svarede bedst til situationen. De naturlige forbindelsestråde mellem Socialdemokratiet og RF gik gennem ham, fordi han talte samme sprog som socialdemokraterne, fordi han var folkelig, og fordi han anskuelsesmæssigt stod dem nærmere²⁰. Derfor havde han også venskabelige kontakter med socialdemokraterne. På den anden side er det givet, at Starcke og Tholstrup havde styrke til at hindre en regeringsdannelse. Det gjorde de ikke, de gik aktivt ind for trekantregeringen, som derved muliggjordes; men det var nyt for

19. Niels Andersen karakteriserede i sin beretning 1962 vandrehalsmødet »som en løs samtale i forbindelse med det, der allerede var i skred«. Han havde ingen erindring om, at Starcke havde refereret samtalen for gruppen. (N. A.'s beretning).

20. Starcke erkender i virkeligheden dette, når han s. 190 i sin bog skriver: »Noget tyder på, at enkelte medlemmer af Det radikale Venstre og Socialdemokratiet følte sig mere på bølgelængde med Oluf Pedersen end med f. eks. Tholstrup og mig, men de vidste, at Oluf Pedersen ikke indtog nogen repræsentativ stilling indenfor folketingsgruppen, og de burde have vidst, at det var RFs ideer og ikke andre partiers interesser, vi var sat til at varetage«. Hertil er kun at sige, at i politik glider man ad de fælles bølgelængder hen, hvor mulighederne for indflydelsen er, og det er ikke altid i den repræsentative stilling. Ofte når man først derhen, når den sidste underskrift er nødvendig.

de andre partier, at også Starcke-fløjen kunne tænkes at gå med Socialdemokratiet og radikale. Jeg kan ikke se, at der går skår i Starckes ære ved at indrømme dette. I stedet latterliggør han Oluf Pedersen. Han ser i øvrigt ikke, at han slår sig selv over munden, når han citerer Oluf Pedersen for en udtalelse fra 1966: »Mit hjerte har i øvrigt hele tiden været hos de radikale« (Starcke s. 187), for hvis udtalelsen var sand, kunne Oluf Pedersen netop være velegnet som bindeled til de kommende regeringspartnere. Men udtalelsen er næppe heller dækkende. I de mange år, Oluf Pedersen var retsstatsmand, var han sit eget partis mand; men ganske vist ikke Starckes.

Om illoyalitet

Hvad angår alle de forhandlinger og overvejelser, der foregik mellem 17. maj og ministrenes udpegning 26. maj, har Starcke ingen kritik imod min redegørelse. Her kæmper han i stedet mod Bertel Dahlgaards fremstilling i »Kamp og Samarbejde« (1964) og Oluf Pedersens i »Fra nimandsudvalg og trekantregering« (1967). Herunder polemiserer Starcke (s. 160 f) mod Dahlgaards fremstilling af den brevveksling, som fandt sted mellem de tre parter derved, at RF og R samtidig skulle skrive til H. C. Hansen og anmode om, at han undersøgte muligheden for en regering af S, R og RF. Starcke hævder, at det var hans påfund for at modvirke, at RF blev snydt af de to andre. Dette stemmer ikke med, hvad jeg har fået oplyst hos de andre regeringsforhandlere. Af deres beretninger fremgår det, at det var socialdemokrater og radikale, som ønskede at sikre sig, at RF ikke sprang fra i sidste minut, og navnlig ønskede man, at Starcke explicite og under ansvar skulle meddele sin tilslutning. Man må her huske, at RF aldrig før havde været involveret i seriøse regeringsforhandlinger, og de to andre parter var noget usikre overfor, om der nu også var den fornødne alvor bag navnlig Starckes invitation. Alle forhold afvejet måtte og må Jørgen Jørgensen, Kampmann, Oluf Pedersen og Skytte tillægges større troværdighed end Starcke, fordi deres argumenter i situationen virker mere overbevisende end hans. Men påstand stod altså mod påstand, og jeg er i min bog (s. 108) gået uden om problemet, selv om jeg kendte baggrunden for brevene til H. C. Hansen.

Ministerambitioner

Starcke er vred over, at jeg tillader mig at *antage*, at han og Oluf Pedersen »personligt attråede en ministerpost« (Kaarsted s. 74), selv om jeg

føjer til, at det var naturligt, fordi de derved bedre kunne arbejde for deres ideer, navnlig grundskyldstanken. Jeg synes, at jeg dermed i høj grad anbringer Starckes og Oluf Pedersens ministeraspirationer i en meningsfyldt sammenhæng. Jeg kan med min bedste vilje ikke se, at der er noget ærekrænkende i for en fremtrædende politiker at ønske en ministerpost. Politik er et spørgsmål om magt, den har ministre i almindelighed mere af end folketingsmedlemmer, og har man ikke vilje til magt, bør man undlade at gå ind i politik²¹. Starcke kan derfor godt spare sig en tirade som denne: »Dog kunne han (T. K.) måske have afstået fra at fremsætte løse formodninger og mistænkeliggørelse af de mennesker, der ofrede deres liv, deres helbred og deres arbejde for en stor sag« (s. 200). Starcke har aldeles intet ofret.

I min fremstilling af ministerposternes fordeling har jeg været hensynsfuld over for Starcke (s. 118–70). Jeg har således undladt fra Starckes beretning at citere hans udsagn om, at ambassadører efter regeringsdannelsen udtalte deres skuffelse over, at han ikke var blevet udenrigsminister. Det havde man ventet i et par betydende ambassader, skriver Stracke med ringe forståelse for diplomatisk uoprigtighed²². Hvis Starcke havde fået denne post tilbudt, havde han nok glemt den coronartrombose, han ellers er så flittig til at drage frem, når den kan tjene som undskyldning.

De mange overvejelser vedrørende Starckes ministerpost må vist siges at være rimeligt klarlagt. I al fald strider Starckes (s. 192 f.) og min fremstilling (s. 169 f) ikke mod hinanden. Det blev altså en »post« som minister uden portefølje – og i sin bog undslår Starcke sig ikke for at jævnføre sig med Orla Lehmann, J. C. Christensen, Th. Stauning, H. P. Hanssen og J. O. Krag, som alle har været ministre u. p. Hvorledes Starcke-myten næres og dyrkes, ses også af, at Tholstrup i *Berlingske Weekendavis* forsvarede Starckes »regeringstid« under overskriften »Skat og priser steg ikke under Starcke« (15. 12. 1972). Under Starcke! Ikke blot er nu Oluf Pedersen og Søren Olesen skubbet over bord, alle øvrige ministre er forsvundet. Alene Starcke førte statsskibet ind i smult vande.

Lige så patetisk er Starckes glæde over at være »vicestatsminister« (s. 193). Viggo Kampmann har for længst punkteret denne myte. Både Kampmann selv og Jørgen Jørgensen gik forud for Starcke, hvis H. C. Hansen var borte, og man sørgede for, at ikke alle tre var borte på engang for at undgå Starcke. Men én gang blev Starcke konstitueret statsminister, »og

21. At Starcke også holdt af sin ministerposts ydre attributter er en anden sag. Det fremgår bl. a. af, at han i al fald i 1962 anvendte brevpapir med krone og betegnelsen »minister uden portefeuille Viggo Starcke«, og så sent som i december 1969 brugte han visitkort med teksten »minister Viggo Starcke«.

22. Jyllands-Posten 27. 6. 71.

han indførte da den nye praksis at sætte sig op i dennes kontor og stol. Det gjorde vi andre aldrig, vi fik sagerne bragt ned på vort kontor til underskrift«, skriver Kampmann ²³.

Starcke som minister

Starcke angriber dernæst punkter i min lille bog »Dansk politik i 1960'erne« (1969), der i øvrigt aldrig har været tænkt som nogen udtømmende fremstilling. Starcke er faldet over, at jeg skriver, at regeringssamarbejdet i alt væsentligt foregik »friktionsfrit, når man set bort fra enkelte mindre tilfælde i regeringens første tid, som fortrinsvis var forårsaget af, at RF's ministre, særlig Viggo Starcke, var begyndere som ministre«. (Da. pol. s. 21). Jeg skal gerne medgive, at denne formulering er sprogligt angribelig, eftersom alle tre ministre var lige nye som ministre. Hvad jeg mener er naturligvis, at mens de to andre RF-ministre relativt hurtigt gled ind i ensemblet, var Starcke med jævne mellemrum en belastning både for ministerium og parti.

Kort efter ministeriets dannelse talte han i Roskilde om den nye situation, der ville foreligge den dag, Dahlgaard og Jørgen Jørgensen trådte ud af politik. Da Starcke sad i regering med de to, er det ikke sært, at de blev vrede over denne udtalelse, som de betragtede som illoyal, og Starcke måtte da også give dem en undskyldning (Starcke s. 81).

På tilsvarende vis gik det i RF's gruppe. Allerede 20. 8. 1957 var Starcke og Oluf Pedersen i hårene på hinanden, idet Starcke anklagede Oluf Pedersen for uoverlagte skrivelser. Helge Madsen formanede til samhold. 18. 10. 1957 gentog Starcke sine anklager. 21. 3. 1958 ligeså – ved denne lejlighed kritiserede han Oluf Pedersen for at have talt om finansudvalgets forhandlinger uden forinden at have konsulteret Viggo Starcke. Denne sag skændtes man atter om 27. 3. 1958. Hvem der har været uromageren i de her nævnte forhold, ved jeg ikke; de forblev i øvrigt vist nok ukendte for offentligheden ²⁴.

Det gjorde derimod ikke problemet med Starckes ministersekretær, Axel Egekvist. Skønt Starcke ikke havde departementale forretninger, udstyredes han dog med en akademisk uddannet ministersekretær, og denne, der var retsstatsmand og hentet ind ude fra, fik lov at overvære RF's gruppemøder ²⁵. Her blev han hurtigt upopulær: »En Starcke er nok« har sekre-

23. V. Kampmann i Aktuelt 9. 12. 1972.

24. RF's gruppeprotokol.

25. Axel Egekvist var sekretær i Statens ligningsdirektorat. Ministersekretærer rekrutteres sædvanligvis fra det pågældende ministerium.

tæren noteret i gruppens protokol 22. 8. 1958. Resultatet blev, at Egekvist udelukkedes fra RF's gruppemøder.

Starcke måtte acceptere denne afgørelse og skrev i den anledning et brev til gruppen, der afspejler de brydninger, som var i RF. I brevet hed det, at det var et betydningsfuldt fremskridt, at der i fremtiden ville blive afholdt ugentlige gruppemøder om de større politiske spørgsmål samt periodiske møder mellem de tre ministre, når vigtige sager var forestående. »Jeg har forstået, at det er min ministersekretærs tone, man ikke har været tilfreds med, og at vedtagelsen ikke er udtryk for mistillid til det saglige arbejde, der er udført i mit ministerium«.

»Mit ministerium«! Det var just dér, problemet lå: Starcke havde aldeles intet ministerium, men derimod nok en ministerpost. Ingen – bortset fra Starckes tilhængere – kunne forstå, hvad han lavede, og ingen kunne få dette forhold til at rime med den sparsommelighed i statshusholdningen, RF ellers altid havde foreholdt de skiftende regeringer nødvendigheden af. Uden at yde noget i ministeriet, blev han en belastning uden for dette. Det er muligt, at han føler det groft uretfærdigt, og det er muligt, at jeg er fejlinformeret af Starckes kolleger; men det rækker ikke ved det forhold, at Starcke fremkaldte skiftevis smil, skiftevis irritation i den offentlige opinion.

Starckes fremstilling (s. 201 f) af Oluf Pedersens dissens i forbindelse med forsvarsforliget har jeg ingen indvendinger imod, da den svarer til min (Da.pol. s. 24 f), og det er mig ubegribeligt, at Starcke angriber mig med påstanden »Alt dette skjuler Kaarsted«. Det eneste, jeg ikke har taget med, er H. C. Hansens udbrud: »Nej, Oluf – den går ikke. I en så vigtig sag kan en minister ikke undlade at stemme«. Når jeg udelod dette udbrud, er årsagen den simple, at Starcke var min eneste kilde, og han mærkede dette sted i sin beretning: FORTROLIGT. Han har da også først offentliggjort det efter Oluf Pedersens død. Det korte af det lange er, at Oluf Pedersen nærrede pacifistiske anskuelser, og så benyttede han sig af statsministerskiftet til at føre sin ret uhørte dissens igennem. Den var generende for R, der følte sig udsat for unfair konkurrence, og den irriterede – med god grund – Starcke meget, så meget, at han søgte at få Oluf Pedersen sat ud af ministeriet, hvilket Skytte, Bundvad og Søren Olesen dog modsatte sig. (Da. pol. s. 24).

Året før – i 1959 – havde Starcke selv ved anden behandling undladt at stemme mod oppositionens ændringsforslag til Søren Olesens forslag om et levnedsmiddelinstitut (Da. pol. s. 25). Hvorfor har Starcke ikke omtalt denne sin egen illoyalitet over for en retsstatsminister, når han bestandig er ude efter Oluf Pedersen?

I sin angrebskampagne har Starcke gjort et stort nummer ud af, at jeg ikke har prist trekantregeringens gode gerninger (f. eks. Starcke s. 201)²⁶. Denne kritik må jeg bestemt afvise. Sigtet med bogen »Dansk politik i 1960'erne« har alene været at behandle »de facetter, som kommer frem ved regeringsdannelser og parlamentariske kriser fortrinsvis set i det christiansborgske perspektiv« (s. 13). Heraf følger, at jeg på forhånd har valgt at se bort fra det almindelige lovgivnings- og reformarbejde, som prægede perioden 1957–60.

Valget i 1960

I RF-folkenes tanker har det lige siden udslettelsens valg i november 1960 spillet en rolle, hvorledes man eventuelt havde kunnet afværge denne katastrofe, som partiet ikke siden er kommet over.

30. marts 1960 fandt en rekonstruktion af ministeriet Kampmann sted. I forbindelse med denne ønskede Kampmann – angiveligt for at styrke RF ved det forestående valg – partiets politiske ordfører, Niels Andersen, som handelsminister mod, at Søren Olesen forlod indenrigsministeriet²⁷. Eventuelt kunne en anden af RF's ministre gå ud. Starcke hævder således, at han tilbød at forlade ministeriet for derved at bane vejen for Niels Andersen, men at han trak tilbuddet tilbage, da det ved en indiskretion sivede ud til pressen. Starcke sigter direkte Niels Andersen herfor, mens denne på sin side benægter at have begået nogen illoyal handling.

Hvordan det nu forholder sig med denne indiskretion, kan der ikke godt være tvivl om, at ingen af de tre retsstatsministre ville af med deres taburet. De kunne – som næsten alle ministre – lide den, og de følte, at hvis en af dem gik af, ville det med Starckes formulering blive udlagt »som en kassation af den pågældende minister«. Ingen havde lyst til at blive kassereret – hvem har det? – og de tre ministre havde altså styrke til at hindre, at gruppen vedtog, at en af dem skulle gå. Niels Andersen var rede til at overtage handelsministeriet, og han er nok tilbøjelig til at mene, at forhandlingerne, der på RF's vegne lededes af I. M. Pedersen, kunne være ført med større pågænhed²⁸. Alle gisninger herom er naturligvis ubeviselige, ligeledes hvorvidt en ny minister havde ændret valgresultatet; hvad der derimod står fast er, at RF kunne have fået handels-

26. Det har været mig umuligt at finde det citat, som Starcke i sin bog s. 201 anfører som stammende fra min bog s. 7. Hvilken?

27. V. Kampmanns beretn., jf. Aktuelt 9. 12. 1972.

28. RF's protokol. Starckes og N. A.'s beretn. Polemik i Jyllands-Posten mellem V. S. og N. A. 28. 6., 30. 6., 3. 7., 6. 7., 13. 7., 16. 7., 20. 7. 1971.

ministeriet til Niels Andersen mod, at en af de tre andre ministre gik af, og at partiet ikke ønskede at modtage tilbuddet, fordi ingen af de tre, når alt kom til alt, ville gå af.

Endelig har det forhold, at Starcke ikke blev genopstillet ved valget i november 1960, spillet en rolle som årsagsforklaring på RF's nederlag. I denne forbindelse drager Starcke selv sit helbred frem. Det interessante er imidlertid, at Starcke ifølge sine egne oplysninger allerede i 1957 havde et vaklende helbred, men dog trods lægernes forbud tog en ministerpost. I december 1959 fik Starcke et anfald af coronartrombose. »Af let forståelige grunde var det nødvendigt at holde disse sygdomsanfald hemmelige. Læger har tavshedspligt«, skriver Starcke (s. 199).

Først 1. 10. 1960 meddelte Starcke, at han ikke ville genopstilles, idet coronartrombosen nu stillede sig hindrende i vejen. Sagen var, at Starcke ikke kunne blive genopstillet. Han havde ganske vist tilbudt sin kreds (Gentofte-Hellerup) at lade sig genopstille; men på den betingelse – påstår han – at han måtte sige til vælgerne, at han ret snart efter valget var nødt til at nedlægge sit mandat, så at hans suppleant indtrådte²⁹. Dette, siger Starcke, »skyldte jeg mine vælgere«; men hans tilbud blev ikke modtaget, hvilket man næppe kan fortænke vælgerforeningen i³⁰. Man kunne måske også vende det om og sige, at dersom Starcke frygtede for valgkampens forløb i Niels Andersens uprøvede hænder (Starcke s. 199), så burde han måske ligesom i 1957 have henholdt sig til »lægernes tavshedspligt« og frelst partiet. Men i 1957 stod ministerophøjelsen for døren, i 1960 et valg, hvis udfald for et parti af Retsforbundets størrelse, struktur og omskiftelige vælgerkorps var højst tvivlsom, når henses til den trommeild om svegne valggløfter, som ⁹/₁₀ af den danske presse rettede mod RF.

Starcke påberåber sig ganske vist trekantregeringens gode resultater; men hvad hjælper det, når man ikke kan overbevise vælgerne derom og i øvrigt skal dele æren med to store brødre, hvoraf den største som i 1930'erne kunne formodes at tage broderparten af en eventuel fremgang? Gallup-tallene før valget lød på 4,2 % for RF, og Starcke påberåber sig dem som bevis på, at Niels Andersen satte RF's chancer over styr. Under alle omstændigheder er dog 4,2 % mindre end de 5,3 %, RF fik i 1957; det var en tilbagegang på næsten en fjerdedel, og yderligere ved enhver, der

29. Jyllands-Posten 20. 7. 71, jf. 27. 7.

30. Starcke synes ikke at være klar over, at han med sin understregning af, at han af moralske grunde måtte meddele vælgerne dette, i virkeligheden rammer Tholstrup, som lod sig genopstille i 1957, skønt han vidste og havde sagt i partigruppen, at han ville nedlægge snart efter valget, hvilket også skete i marts 1958. Mig bekendt sagde T. ikke til sine vælgere: Stem på mig, men jeg går om et år.

beskæftiger sig med sådanne forhold, at selv små udsving kan være livsfarlige for et lille parti. Der kunne således være god grund for Starcke til at distancere sig. Det gjorde han ved at stille et uopfyldeligt krav til vælgerforeningen, nemlig at han ville have lov til at sige, at han snart måtte nedlægge. Med lægeattest i hånden kan han i dag fremstille sig som den eneste retfærdige. Starckes tidligere partifælles dom er derfor hård. Niels Andersen skriver om Starckes forgæves forsøg på at blive opstillet i Gentofte-Hellerup: »Starcke blev ganske simpelt fældet på sine gerninger. Man ønskede ikke at genopstille den mand, der så eftertrykkeligt havde gjort det svært at forsvare Retsforbundets politik«³¹.

Niels Andersens udsagn stemmer med den måde, på hvilken mange i RF reagerede efter regeringsdannelsen i 1957. Det var overvejende mere konservativt indstillede retsstatsvælgere³². De syntes ikke, at der i samarbejdet med Socialdemokratiet og Det radikale Venstre vandtes nok for RF's synspunkter, og i bladet »Vejen Frem« kom utilfredsheden til udtryk³³. Det er derfor forståeligt, at Starcke benyttede sig af de sygdomsanfald, han vitterligt havde været ud for, til at give afkald på at søge genvalg.

Triumf eller fiasko?

Denne tilbagevisning af Starckes angreb på mig kan ikke slutte uden en almindelig karakteristik af Viggo Starcke. Hans bog giver god anledning dertil. Aldrig har han fejlet, altid har han haft ret, og altid har han sejret. Som 18-årig satte han i 1913 oratorisk Georg Brandes til vægs (s. 10). I 1926 var det Harald Høffdings tur, fordi denne ikke havde omtalt Starckes far i en afhandling om nordisk filosofi og i øvrigt forgæves havde søgt at hindre C. N. Starcke i at blive sin efterfølger i 1916. (s. 20 ff.). Han praler af sine eksamenskarakterer (s. 41), i al fald nogle af dem, og ingen har som han kunnet bevise det angribelige i »fosterdrab«, hvilket bl. a. kan ses af, at de danske katolikker har sendt paven i Rom et eksemplar af en artikel i Ugeskrift for Læger af Starcke (s. 49). I Silkeborgskovene gør en ørn reverens for den ridende Starcke, der lader læseren ane den dybere mening dermed (s. 51 f). Vi får at vide, at der er gået en stor scenekunstner tabt i Starcke (s. 52). Han citerer en stribe af udtalelser, der viser, at han var en

31. Jyllands-Posten 24. 7. 71.

32. Gentofte-Hellerup-kredsens ledende personer var lektor Vilh. Heilman (formand), fru Bue Bjørner, Irsf. A. Harremoës, overlæge Georg C. Brun o. a.

33. Se allerede 1. 6. 1957: Ledende artikel om det chok, RF's regeringsdeltagelse fremkaldte blandt partiets vælgere, af hvilke mange protesterede.

taler af et helt usædvanlig format, ja, han nøjes ikke engang med dem, der har været offentliggjort på tryk, også et privat brev fra Poul Reumert må holde for, da det taler om Starckes »klarhed, veltalenhed og åndfuldhed«. Og patetisk spørger Starcke: »Hvad skal man gøre? Skal man forfalde til selvros, eller anlægge tendentiøs beskedenhed?« (s. 63). For Starcke er ingen tvivl mulig. Ja, så vidt går Starcke, at han også citerer et brev fra en rettroende retsstatsmand: »Gud er på Deres side, vær sikker på det« (s. 65).

Om Bertel Dahlgaard som ung taler siger Starcke, at han »stak sin lille næse i sky, og begyndte med sin gnækkende stemme«. Senere bruger Dahlgaard en mikrofon forkert, hvad Starcke ikke gør! »Da jeg fik ordet efter Bertel Dahlgaard, kom det til at lyde som Mozarts Magnificat ovenpå hujende kattedemusik«. (s. 75).

Fremdeles roser Starcke sig af, at han også er historiker, hvilket er ganske morsomt, når man betænker hans forargelse over, at jeg i »Regeringskrisen 1957« om politikerne som berettere har skrevet, at »en vis forståelse for den pågældende psyke og personlighedspræg er nødvendig« (Kaarsted s. 183) og ladet forstå, at dette også gjaldt ham. »Med rette«, siger Starcke, »kan man spørge, hvilke kvalifikationer Kaarsted har til at spille psykolog og dommer over andres personlighedspræg. Han er jo ganske uvidende på dette område. Da det tilfældigvis er mig, der har et lang livs erfaring som overlæge etc.³⁴.« Lad »overlæge« (kurlæge) med det lange liv (20 år) ligge. Jeg kunne med samme ret betragte Starckes »historiebøger«, spørge om hans kvalifikationer og føje til, at det er mig, der er historiker af profession. Jeg afstår gerne. Starcke er som historieskriver ikke »ganske uvidende«; men såvel »Danmark i verdenshistorien« (1946) som »The Viking Danes« (1949) bærer præg af en velskrivende, kultiveret og bizar amatør, der ser næsten alt i et hulspejl, et spejl, som gengiver Starckes politiske drømme om grundskyld og andet godt. At Starcke kan citere rosede anmeldelser af fagfolk (s. 84, 154), bør ikke stige ham til hovedet. C. O. Bøggild-Andersen, Svend Aakjær og Johannes Brøndsted var venlige mennesker, der nødig ville krænke en amatør – og min gamle lærer, professor Bøggild-Andersen, som havde været patient hos Starcke, kunne nu ikke stå for, at Starcke også havde skrevet om Hannibal Sehested (1941).

I USA lægger Starcke State Department for sine fødder og nedarguenterer højesteretsdommer Felix Frankfurter, »en af de fineste hjerner i Amerika« – men altså for intet at regne mod Starckes (s. 140). Ingen kan overgå ham som forelæser og pædagog (s. 143 f.), ja så god er han, at en

34. Reflex jan. 1970.

amerikaner endog – ifølge Starcke – rejste fra Californien til Odense for at høre det samme foredrag én gang til (s. 144).

Et højdepunkt er Starckes »forhandlinger« 1955–56 med NATO's chef, general Gruenther, der naturligvis også måtte kapitulere for Starckes betydelige militærstrategiske evner (s. 167 ff).

Jeg mindes ikke nogen selvbiografi, der er så selvovervurderende samtidig med, at den er ondsksfuld, hånlig, krænkende og uretfærdig over for andre. Bogen er et enestående udtryk for sin forfatters karakter, psyke og personlighed.

Retsforbundets indflydelse var ringe, og Starckes endnu ringere. Tilbage bliver et billede af en lidet respekteret, veltalende, belæst demagog, der evnede at gøre sit parti til en opsamlingsbeholder for restriktionstrætte og af andre grunde protesterende vælgere. Den hårde kerne af overbeviste georgeister var til stede i forvejen; men også i den gik der tæring i 1960. Sjældent har dansk politik kendt større fiasko.

Udgangspunktet for denne redegørelse var Starckes mangeårige angreb på min bog »Regeringskrisen 1957«. Jeg har i denne stræbt efter at være så objektiv og redelig som mulig, og noget politisk formål har jeg aldrig forfulgt med den. Jeg gør mig ingen overdrevne forestillinger om historikernes muligheder for at klarlægge »den historiske sandhed«; men Starckes partifælle, den beskedne og sindige Søren Olesen, tør dog fastslå, idet også jeg må have lov til at citere, at jeg »alt i alt . . . deler sol og vind lige«³⁵.

---

35. Ret og Frihed juli 1964.

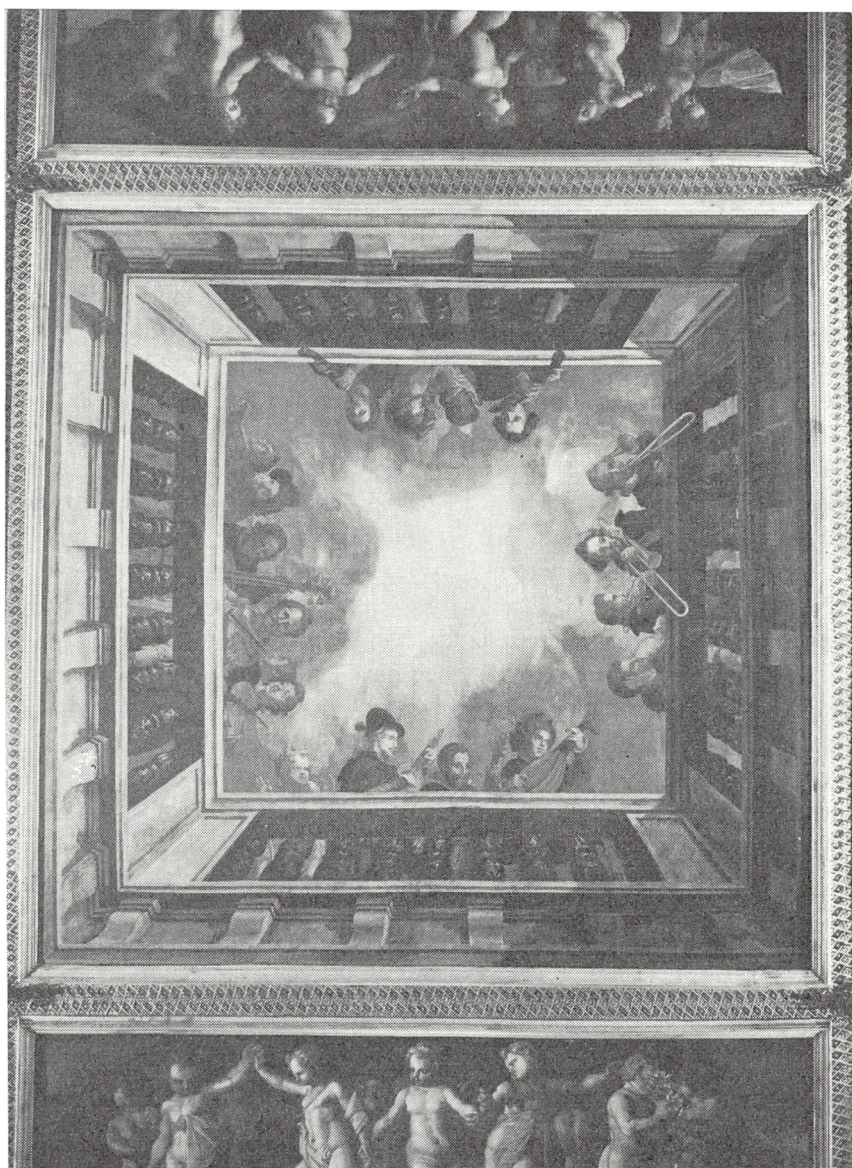
Musikanterbilledet på Rosenborg Slot og forudsætningen for dets illusionisme i ferraresisk loftsmaleri

Af Karen Holst

Musikanterbilledet i Rosenborg Slot er det første illusionistiske loftsmaleri i Danmark. Billedet viser et musikensemble opstillet på en balkon set i perspektivisk forkortning. Det er malet i begyndelsen af 1600-tallet og af Francis Beckett tillagt maleren Frantz Cleyn (virkelig ved Christian IV's hof 1617–24). Mag. art. Karen Holst analyserer billedet, og to udenlandske forbilleder for dets perspektiviske konstruktion påvises, udført i begyndelsen af 1500-tallet af maleren Garofalo i Ferrara. Der gøres også rede for spørgsmålet om billedets placering i slottet, ligesom billedets motiv og stilistiske egenskaber sættes i relation til samtidens danske billedkunst.

I begyndelsen af 1600-tallet udformes for første gang her i landet et illusionistisk loftsmaleri, der foregiver at gennembyrde fladen over beskuerens hovede. Maleriet findes på Rosenborg Slot og benævnes »Musikanterbilledet« efter sit motiv, et musikensemble i funktion opstillet på en balkon. Balkonens fire sider er set i perspektivisk forkortning, og bagved kommer musikanterne til syne med deres instrumenter. Oven over balkonen er et stykke af himlen med dens skyer malet. Billedet er ikke signeret og dateret, men er af Francis Beckett på baggrund af en regnskabspost 11. nov. 1617 tilskrevet Frantz Cleyn (1582–1658), som var en af de udenlandske malere, der kom til Danmark under Christian IV og virkede ved hans hof en årrække¹. Ud fra en almen stilistisk vurdering har man med rette understreget, at den ny illusionisme er italiensk; men hvor i Italien billedets forudsætninger skal søges, kan der være grund til at gå lidt nærmere ind på. Musikanterbilledets stærkeste virkning udgår fra dets rumillusionisme, men også gennem sin kolorit og sit lys såvel som gennem sit maleriske formsprog taler det til os, ligesom kunstneren har lagt en vis psykologisk forståelse for dagen i afbildningen af sine personer. Historisk har billedet en helt umiddelbar interesse på grund af den beskrivelse, kunstneren giver af et musikensemble på Christian IV's tid. En mere speciel interesse får billedet gennem Charles Ogiers dagbogsop-

1. Francis Beckett: *The Painter Frantz Cleyn in Denmark*. (Videnskaberne Selskabs skrifter). 1936. S. 14.

Musikanterbilledet. Dronningens Gemak. Rosenborg Slot. Frantz Cleyn. (Foto: Woldby).

tegnelse fra sommeren 1634, hvori der berettes om en musikfremførelse på Rosenborg Slot, som det er nærliggende at bringe i forbindelse med Musikanterbilledets tema.

Frantz Cleyn (1582–1658)

Vi har dokumentation for, at Cleyn opholdt sig her i landet 1617–24². Derefter rejser han, for at overtage ledelsen af tapetvæverierne i Mortlake, til England, hvor han virker til sin død. Flere væsentlige oplysninger om hans liv og kunst, der også kaster lys over hans virksomhed her i landet, skal derfor søges i to engelske biografier om kunstneren. Ikke mindst må det være af interesse at høre, hvad biograferne kan berette om Cleyn og Italien.

Den engelske skribent George Vertue (1684–1756) oplyser i »note books« at Frantz Cleyn blev født i Rostock 1582 som søn af en guldsmed ved navn Hans Cleyn. Vertue oplyser endvidere, at Cleyn i sin ungdom var i Venedig³. Horace Walpole (1717–97) skriver i »Anecdotes of painting«, at Cleyn opholdt sig fire år i Italien, og at det sandsynligvis var i Rom, han lærte de grotesker at kende, han senere blev en mester i at male. Af Walpoles biografi fremgår det, ligesom hos Vertue, at rejsen er foretaget af Cleyn, efter at han var antaget i Christian IV's tjeneste, og som begrundelse for rejsen angives det her, at Cleyn i kraft af »sit betydelige talent følte sig tilskyndet til at opsøge andre motiver end dem, han fandt under den nordiske himmel⁴.« At Cleyn fik et godt kendskab til italiensk

2. F. R. Friis: *Samlinger til dansk bygnings- og kunsthistorie*. 1872–78. »Bidrag til Rosenborg Slots og Haves Historie«, s. 1–60.

3. »Vertue note books«. Publiceret i »The twentieth Volume of the Walpole society« 1931–32, omt. s. 133–34. George Vertue har nedskrevet denne tekst 1721, men oplysningerne antages at være samlet tidligere i Vertues liv. Vertues indledning lyder således: »Francis Klein painter was born at Hstock(!) in Germany. – but bred in the Court of the King of Denmark to Copenhages to improve his skill he travelled into Italy livd some time at Venice where coming acquainted with Sr Henry Wotton (who was the English Leger there) he was afterwards invited into England by Prince Charles.« Henry Wotton var i Venedig som Englands udsending gennem tre perioder, 1604–12, 1616–19 og 1622–24. I anden periode skal han især have været beskæftiget med at erhverve malerier og anden kunst til den engelske konge.

4. Horace Walpole: *Anecdotes of Painting*. London 1871. Omt. Vol. II, s. 225–30. Publikationen indeholder en tekst, som Walpole første gang lod udkomme 1762–63, delvis baseret på Vertues notater, men altså også tilføjet Walpoles egne oplysninger. Den anførte passage lyder i sin helhed således: »he was born in Rostock and retained in the service of Christian IV, King of Denmark, but the excellence of his genius prompted him to search better models than he found under that northern climate.« Også Walpole nævner mø-

kunst viser sig i hans stil, efter at han er kommet tilbage til Danmark, i udnyttelsen af grottesken i dekorationsmaleriet og den perspektiviske rumillusionisme i figurmaleriet ⁵. Rejsen kan med stor sandsynlighed sættes til engang mellem 1611 og 1617 ⁶. Iflg. en tradition, som går tilbage til Cleyns eget århundrede skal kunstneren nemlig i 1611 have malet kongens portræt efter et billede af Jacob van Doort ⁷.

Frantz Cleyns navn figurerer første gang i tidens dokumenter 2. juli 1617, da han benævnes som »indvåner i København ⁸«. Da hans navn igen dukker op, er det i den regnskabspost, som Musikanterbilledet er identificeret efter. Den 11. november 1617 udbetales der Frantz Cleyn 350 Rdl. for

... nogle historier og ellers endeel adskilligt arbejde han har malet og stafferet i det store huus i Lysthaven saavel som og i et kammer dersammesteds ⁹.

Efter denne regnskabspost har Francis Beckett identificeret skriverstuenes billeder og Musikanterbilledet på Rosenborg Slot som Cleyns værk ¹⁰. Hertil kan man i dag føje en grotteske i et af portbygningens rum ¹¹. Efter 1617 dukker Cleyns navn op i regnskaberne med jævne mellemrum. I alt har han, foruden de nævnte malerier, her i landet efterladt sig fem store billeder, der oprindeligt skal have siddet i den store sal øverst på

---

det mellem Cleyn og Wotton, som han, ligesom Vertue, henlægger til Venedig. Dertil føjer han for egen regning, at Robert Ansruther anbefaler Cleyn til den engelske konge. Også Beckett anfører forbindelsen mellem Cleyn og de to englændere (dog angiver han i publikationen fra 1936 fejlagtigt mødestedet til at være Rom, men retter det året efter i bogen om Kr. IV og malerkunsten til Venedig).

5. Mens Walpole fremhæver Cleyns grottesker straks i begyndelsen, får vi først til sidst noget at vide om kunstnerens billedrum, idet et billede i England med Martha og Maria Magdalene fremhæves på grund af sit perspektiv. *Walpole*, op. cit. s. 230.
6. *Otto Andrup*: *Frantz Cleyn*. Dansk biografisk leksikon. V.
7. *Otto Andrup*: *Frantz Cleyn*. Weilbachs kunstnerleksikon. I, 1934.
8. *Francis Beckett*: *Kristian IV og malerkunsten*. 1937. S. 43. Cleyn fik 2. juli 15 Rdl. for 18 ansigter og to hoveder, malet i olie.
9. *Beckett*, op. cit. s. 53.
10. *Ibid.*
11. *Gudmund Boesen*: *Rosenborg*. I »Danske Slotte og Herregårde«. Under redaktion af Aage Roussel. 1964. B. 2. S. 94. Det er nærliggende at antage at arbejdet fra 11. nov. 1617 i »et kammer over porten« hermed er identificeret. Beckett kendte ikke denne grotteskdekoration, så han antog – fejlagtigt – at kammeret over porten var identisk med skriverstuen. Se *Beckett*, *The Painter*, s. 12. Efter min opfattelse har Beckett imidlertid stadig ret, når han tilskriver Cleyn Musikanterbilledet, idet betegnelsen »nogle historier« jo må dække over et eller andet, som meget vel netop kan være Musikanterbilledet og billederne i skriverstuens loft.

Rosenborg Slot¹². Dertil kommer, at en snes tegninger i kobberstiks-samlingen figurerer under hans navn. To af dem er signerede og daterede; den ene viser en faun, der med en lygte i hånden belurer en sovende kvinde, og den bærer Cleyns italianiserede signatur »Francesco Clein« samt årstallet 1615; den anden viser Apollon og Marsyas og er dateret 1617¹³. Det kan også nævnes, at en af de usignerede tegninger, visende en mand, der står og læner sig op af en balustrade, er tilføjet et længere notat på italiensk¹⁴.

Litteratur

Musikanterbilledet er flere gange blevet berørt i dansk kunsthistorie. Første gang billedet omtales udførligt, sker det i en musikhistorie, fuldt forståeligt, når man ser, med hvilken omhu Cleyn skildrer musikinstrumenterne, og med hvilken omtanke han placerer dem. Angul Hammerich har i sin bog om musikken ved Christian IV's hof identificeret de tolv instrumenter, vi ser, og vist, at musikanterne fordeler sig på balkonens fire sider efter instrumenternes art¹⁵. På de to sider er der strygere, og på de to andre blæsere. Desuden har orkesteret en dirigent og en sanger, hvortil kommer fem tilhørere. Instrumentisterne fordeler sig på følgende måde: på den ene side er der tre blikblæsere, der alle spiller på trækbasun. På den anden side er der tre træblæsere, hvoraf to spiller zinke, den tredje fagot; her står også dirigenten. På den tredje side er der tre strygere, som spiller henholdsvis diskant-, alt- og basviola; til denne gruppe slutter også sangeren sig. På den fjerde side finder vi endelig gribeinstrumenterne, repræsenteret ved to lutspillere, hvortil kommer endnu en stryger, der spiller viola da gamba. Af de fem tilhørere markerer to sig særligt. Det er den unge mand yderst til højre i blikblæsergruppen, som med fingrene trom-

12. Billederne er på Kronborg. Deres emner er 1) »En brudevielse«, sign. 2) »En barnedåb«. 3) »Småbørn går i skole«. sign. 4) »Et fyrværks historie« (sikret gennem regnskabspost). 5) »Drengeskole«. Titlerne varierer noget; de her anførte titler er citeret efter Wanscher. Se Wilhelm Wanscher: *Rosenborgs historie 1606–1634*. S. 48–49 (jvnf. også noterne 62, 63, 64, 66 og 67).

13. Betegnet »Zur freundlichen Gedächtnis gemacht in Copenhagen Frantz Clein 1617.« Afb. Beckett, *The Painter* fig. 1.

14. Notatet er ikke behandlet i litteraturen om Cleyn, og ordlyden er vanskelig at kode; den gengives – med alle forbehold – her, »av. de da fratello hon./cie atto lanostra insieme con /lanista King Sismondo /... ccere e Adormo cum tribudare clamare /cosi diciendo de morir desposta salto deletto /dera bia infiammata / come come dalaro / duora ache a Pietro / amato / com e adredira«.

15. Angul Hammerich: *Musikken ved Christian den fjerdes hof*. 1892. S. 99–100.

mer melodians rytme mod balkonens kant, og det lille barn i lutgruppen, der står og klapper af begejstring. Forfatteren mener, at vi i dirigenten sandsynligvis har lov at se en afbildning af den dygtige kapelmester, Melchior Borchgrewinck, der ledede kongens kapel en årrække.

Hammerich har også som den første stillet spørgsmålet om, hvem der kan have malet billedet. Han peger på to mulige emner, nemlig Reinhold Thimm (virksom 1618–39) og Frantz Cleyn! Så meget mere mærkeligt er det egentlig, at forfatterne til de to monografier, der er skrevet om Rosenborg Slot i vort århundrede, har kunnet modstå fristelsen til at diskutere tilskrivningsproblemet¹⁶. Til gengæld tager de andre vigtige sider af Musikanterbilledet op til behandling.

Musikanterbilledet sidder i dag i stueetagens sydlige endegemak, der går under betegnelsen »Christian V's sal« eller »Dronningens Gemak¹⁷«. Billedet fungerer som midterfelt i en større helhed af billeder. Uden om midterfeltet er der fire puttifriser samt fire kvadratiske felter med svævende putti; alleryderst er der allegoriske figurer i fingerede rammer, set i forkortet perspektiv. Bering Liisberg gør opmærksom på, at de allegoriske billeder yderst er malet i en anden stil end Musikanterbilledet, og Wanscher antager derefter, at loftet i sin nuværende form stammer fra henvend 1700¹⁸. Wanscher har påvist, at Rosenborg Slot, der er påbegyndt 1606, er opført i tre etaper¹⁹. Dronningens Gemak ligger ganske vist inden for rammerne af »det første Rosenborg«, der udgør den sydlige del af det nuværende slot, men musikanterbilledet kan ikke være malet hertil²⁰. Det må være malet til et af de rum, der tilhører »det andet Rosenborg«. I anden periode (1613–24) opførtes den nordlige del af slottet, foruden hele anden etage. Blandt de rum, der kom til, havde »Vinterstuen« i stueetagen og rummet ovenover – der havde samme dimensioner – en sådan størrelse, at det kan berettigg os til at antage, at billedet kan have siddet her. Da loftet i Vinterstuen jo er udstyret med et loft fra Christian IV's tid, malet af Peder Isaacz (1569–1625), skulle man jo ikke umiddelbart tro, at Musikanterbilledet kan have siddet der. Men det er måske alligevel tilfældet. Efter alt at dømme er det nemlig ikke det oprindelige loft, der nu sidder i Vinterstuen; det loft, som nu sidder i Vinterstuen, var der-

16. Bering Liisberg: *Rosenborg og lysthusene i Kongens Have*. 1914. Vilhelm Wanscher: *Rosenborgs historie*. 1930.

17. I denne fremstilling vil rummet blive kaldt »Dronningens Gemak«.

18. Liisberg, op. cit. s. 126–28. Wanscher, op. cit. s. 65.

19. Første periode 1606–1609. Anden periode 1613–24. Tredie periode 1633–34.

20. I det første Rosenborg var Paul Rumler (virksom 1596–1641) lofts-maler. Han forsynede 1609 loftet i »den røde sal« på første etage med malede felter i en let og dekorativ stil. Wanscher, op. cit. s. 22–23.

imod oprindelig udført til stuen ovenover, hvortil Peder Isaacz havde malet det 1619. Argumentationen bygger dels på det faktum, at Peder Isaacz 1619 fik en sum penge for loftet »oven over« Vinterstuen ²¹, dels på den kendsgerning, at der uden om de mytologiske billeder af Isaacz er malet en frise med putti og festons, der, ligesom de yderste billeder i Dronningens Gemak, stammer fra henved 1700. Dette tyder på, at både i Dronningens Gemak og i vinterstuen er noget sket ved denne tid. Det, der iflg. Wanscher er sket, er da, at loftet fra rummet oven over Vinterstuen er blevet flyttet ned i Vinterstuen, samtidig med at loftet herfra er overført til Dronningens Gemak. Det bør nok lige anføres, at gennemgangen af anden periodes bygningshistorie sker, uden at Wanscher berører regnskabsposten på de 350 Rdl. fra 11. nov. 1617, selv om den faktisk var blevet registreret af Friis. Regnskabsposten fremdrages imidlertid atter af glem-selen af Francis Beckett.

I 1936 skriver Beckett sin centrale afhandling om Frantz Cleyns liv og kunst, og i denne stilles spørgsmålet om, hvad der kan dække sig bag den ovennævnte post. Beckett identificerer først og fremmest Skriverstuens billeder efter posten. Et afgørende indicium for, at Cleyn har malet her, er grotteskerne i rummets vinduesnicher. Midterbilledet i Skriverstuens loft viser en hyrdescene, og da hyrdens ansigt genfindes hos den unge violaspiller i Musikanterbilledet tillægger Beckett også Cleyn dette billede. En passant accepterer Beckett også Wanschers hypotese om billedets oprindelige placering i Vinterstuen ²².

Da forfatteren året efter indfører sin artikel om Cleyn i bogen om malerkunsten ved Christian IV's hof, tilføjer han yderligere, at Mantegnas illusionistiske loftsmaleri i Palazzo Ducale i Mantua har været »det fjerne forbillede« for Cleyn, da han malede Musikanterbilledet ²³. Men hvad Beckett øjensynlig ikke har set er, at der i Ferrara findes to loftsmalerier, der ligner Musikanterbilledet meget mere. De to lofter tillægges den ferraresiske maler Garofalo (1481–1559) og findes henholdsvis i Palazzo Costabili og Palazzo Seminario. Lofterne er i de senere år kommet i de italienske kunsthistorikers søgelys; indgående behandlet bliver de af Alberto Neppi i en monografi om Garofalo 1959 ²⁴. Der skal i det følgende foretages en sammenligning mellem Musikanterbilledet og de ferraresiske lofter. Da disse lofter må have været de helt umiddelbare forbilleder for det første loftsmaleri i Danmark, hvori den italienske rumillusionisme realise-

21. Wanscher, op. cit. s. 101, kilde 34.

22. Beckett, *The Painter*, s. 14, note 1.

23. Francis Beckett: *Kristian IV og malerkunsten*. S. 58.

24. Alberto Neppi: *Garofalo*. Milano. 1959. Se også Giuseppe Mazzariol: *Il Garofalo*. Venezia. 1960.

res, men ikke ser ud til at være kendte herhjemme, skal også deres stil og indhold omtales udførligt²⁵. Den kunsthistoriske opgave er imidlertid, set ud fra et bredere synspunkt, ikke løst ved, at man har påvist Cleyns afhængighed af forbilleder. Det hører også med til den, at man påviser de forskydninger, som Cleyn, inden for rammerne af en gentagelse på det formelle plan, foretager i indholdsmæssig henseende, affødt af ændrede krav i en ny tid og et nyt milieu. Påvisningen af disse forskydninger vil blive indpasset i fremstillingen undervejs.

Stilanalyse

Musikanterbilledet er malet i olie på et kvadratisk lærred og sat op under loftet i en kraftig profileret ramme. Overgangen mellem denne og selve balkonen formidles ved en række konsoller, der synes at understøtte den kraftige gesims, balustrene står på. Balkonen lukkes i hjørnerne med to lige balustre, men åbner sig på siderne med runde balustre, forsynet med vulst. En afsluttende kant foroven danner den umiddelbare indramning for musikensemblet. Balkonens fire sider er set under et fælles sigtepunkt, der ligger lige i midten af billedet, hvorfor da også alle fire sider er ens konstrueret.

Balkonen danner en håndgribelig og fast barriere i forgrunden, men over musikanternes hoveder glider blikket ud i himlens sfære. Solen er lyskilde, og dens lys flyder diagonalt ud mod hjørnerne, hvor vi får lidt af den blå himmel at se, mens lyset bag musikanternes hoveder fortrænges af optrækkende skyer. Fra himlen skinner lyset ned på balkonen, således at den ene balkonside beskygges, mens en slagskygge sendes hen over hjørnet af de to tilstødende sider. Den resterende del af disse to sider samt hele den modsatte side er derimod fuldt belyst. Til denne kraftige overordnede lys-skygge kontrast kommer alle de maleriske og plastiske clair-obscur virkninger, rigest facetteret i det plan, hvor figurerne befinder sig. Til dette »mellempian« er også alle større koloristiske udsving bundet gennem musikanternes røde, blå og grønne dragter, mens himlen bagved og balkonen foran er malet med en palet, der fortrinsvis råder over sort, hvidt og gult, samt deraf afledte grålige og gullige toner.

Instrumenternes fordeling i forhold til balkonsidernes lys og kolorit er måske ikke helt tilfældig. Cleyn har nemlig anbragt messinginstrumenterne på den beskyggede side: metal er et koldt og skinnende materiale, derfor henvises basunerne til skyggesiden. Træinstrumenterne findes til

25. Lofterne er dog blevet nævnt i anden forbindelse en enkelt gang. Se P. J o h a n n e s e n: *Kunst og illusion*. 1912. S. 188–89 (fodnoter).

gengæld på de tre oplyste sider, ligesom den varme, røde farve også her slår stærkt igennem. Derved understreges en fornemmelse af varme og fylde. Et eksempel skal også anføres på, hvorledes Cleyn med farve og lys giver sine personer liv. I kraft af sin ranke holdning og løftede hånd udstråler dirigenten koncentration og myndighed. Ved at lade hans skarpe profil aftegne sig mod den røde hat med opsplittet skygge – der kan minde om en hanekam – og ved at iføre ham en rød trøje, opnår kunstneren, at vi oplever dirigenten som temperamentsfuld; dette indtryk understreges, idet lys og skygge brydes særlig stærkt ved partiet om øje og kind.

Det bør nævnes, at den anskuelighed, hvormed kunstneren har skildret sine personer, faktisk er betinget af et brud med den perspektiviske lovmæssighed²⁶. Musikanterne er jo, i forhold til balkonen, næsten ikke set i perspektivisk forkortning – de to anonyme tilhørere i bageste plan på strygersiden da slet ikke! Kunstneren har imidlertid kompenseret for den manglende perspektiviske tilpasning ved at indføre en stærk realisme i form af mange beskrivende detaljer. Derved undgår bruddet vor opmærksomhed, og det er kun ved en formel overvejelse, vi konstaterer, at det er der.

En beskrivelse af Musikanterbilledet bør også omfatte friserne med de legende børn. Liisberg mente, at der ingen forbindelse var mellem midterbilledet og friser, Beckett, at alle friserne var samtidige med midterbilledet. I dag har man fundet frem til, at frisen ud for dirigenten og frisen ud for lutspillerne er malet samtidig med Musikanterbilledet, mens de to andre friser er malet i en senere tid, formentlig samtidig med de allegoriske billeder yderst. Børnene danner en løs kæde, og det er tydeligt, at de danser. Dermed anskueliggøres den bevægelse i sindet, som musikken skaber hos alle, og som hos børnene giver sig direkte udtryk i en bevægelse af hele kroppen i rytme til musikken – svarende til et svagere udtryk hos den voksne, der trommer med fingrene på balkonkanten. Kunstneren har skabt en direkte motivisk forbindelse mellem balkon og børnefrise gennem det lille barn på lutsiden. Iført et let klædningsstykke og med de bare ben vippende ud over balkonkanten har dette barn samme karakter som frisens børn og kan tænkes at være hoppet op til de voksne her nedefra. En anden forbindelse kan også iagttages: Et af børnene spiller på fløjte, og man må antage, at tonerne fra den blander sig med det voksne orkestres musik.

Er det nærliggende at forbinde orkester og børnefrise på det indholdsmæssige plan, er det til gengæld sværere at se en umiddelbar forbindelse på et formelt plan. Man fornemmer det, som om hovedbilledet tilhører

26. Beckett er også opmærksom herpå. Se Beckett, *Malerkunsten*, s. 58.

en anden verden end friserne, fordi det ser ud, som om perspektivet i de to fremstillinger er uden sammenhæng. Det ejendommelige er imidlertid, at man ud fra en formel overvejelse må konstatere, at den synsvinkel, under hvilken børne- og voksenfigurerne er set, næppe er så forskellig endda. Men da der i børnefrisen ikke er nogen skinarkitektur til at udvide billedrummet og give figurerne det afgørende puf opad, oplever vi ikke det radikale brud på billedfladen og kun en relativ lille grad af illusionisme.

Forbilleder

Hvis vi nu vender blikket mod Italien, viser det sig, at nok er der en vis overensstemmelse mellem Musikanterbilledet og Mantegnas loft i Mantua fra 1474, som Beckett henviser til, men ligheden mellem de to lidt senere lofter fra begyndelsen af 1500-tallet i Ferrara og Cleyns billede er ligefrem slående²⁷. Også Garofalo har i Ferrara konstrueret en balkon, der hviler på konsoller; også her er hjørnerne lukket med to lige balustre, mens siderne åbner sig med runde balustre forsynet med vulst; og endelig fordeler et udsnit af samtidens personer sig bag balkonens kant. Det hele er set i perspektivisk forkortning, og sigtepunktet findes i midten af loftet. Loftet i Mantua har derimod en cylinderformet balkon²⁸. Abningen er meget lille i forhold til resten af loftet, som består af et lynettehvælv, der af Mantegna er blevet forsynet med en fin grisailledekoration. Man hæfter sig her ikke mindst ved en række medailloner og småfelter med antikke motiver. Overgangen mellem grisailledekorationen og den lille oculus-åbning formidles ved hjælp af tre antikiserende, dekorative friser foruden en guirlande, der lægger sig i ring om balkonen, som er udført i et ensartet gennembrudt mønster. Bag balkonkanten har nogle af paladsets beboere indfundet sig, bl. a. hertuginde og hendes sorte tjenestepige, men mest iøjnefaldende er dog de i alt tolv putti med vinger, der færdes inden og uden for kanten i diverse attituder. Da Mantegna imidlertid i Mantua leverer det første eksempel på et loft, der på illusionistisk vis åbner sig over hovedet, således at vi synes at se direkte op i himlen, kan man dog med en vis ret fastholde, at dette loft faktisk er det »fjerne forbillede«. Garofalos balkonkonstruktion har så til gengæld været det »nære forbillede«.

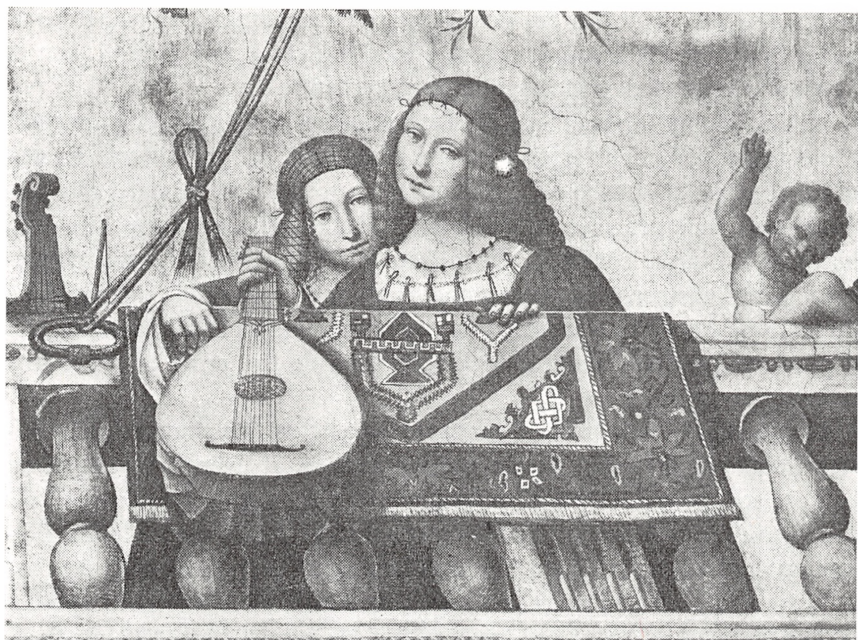
Garofalo bygger i Ferrara videre på det af Mantegna opnåede resultat, men udvikler en større og mere åben balkon, bag hvis kant et ud-

27. Neppi, *Garofalo*, afb. IV, V og VII.

28. Luigi Coletti: *La camera degli Sposi del Mantegna a Mantua*. Milano. 1966.

Loftsdekoration i Sala del Tesoro. Palazzo Costabili (Lodovico il Moro). Garofalo. (Eget foto).

Loftsdekoration i Sala del Tesoro. Palazzo Costabili. Detalje. Garofalo. (Foto: Alinari, Firenze).

snit af samtidens mennesker indfinder sig, idet de fortrænger Mantegnas amoriner. Garofalo udfolder sin konstruktion i to forskellige versioner henholdsvis i Palazzo Costabili og Palazzo Seminario.

Palazzo Costabili. Efter 1502

Palazzo Costabili er opført til Ferraras udsendte ambassadør i Milano, Antonio Costabili – uden dog nogensinde at blive fuldført. »Sala del Tesoro«, som ligger i paladsets stueetage og oprindelig fungerede som sovegemak, har ligesom »Camera degli sposi« i Mantua et meget smukt loft. Loftet er hverken signeret eller dateret og kan ikke eftervises i samtidens kilder, men er af kunsthistorikeren G. Barruffaldi i midten af forrige århundrede blevet tilskrevet Garofalo²⁹. Denne tilskrivning er både Roberto Longhi og Alberto Neppi vendt tilbage til i nyere tid, efter at loftet i mellemtiden har været tilskrevet andre. Det dateres af Longhi til 1510, af

29. G. Barruffaldi: *Vita d' pittori, scultori Ferraresi*. 1844. V. I. S. 322.

Neppi til 1505–08³⁰. Da det dokumentarisk er godtgjort, at paladset var under opførelse 1502 ved den ferraresiske arkitekt Biagio Rosetti, kan et »post quem« angives med nogenlunde sikkerhed³¹.

Arkitekten har forsynet Sala del Tesoro med et svagt hvælvet lynnetloft, i hvis midte der sidder en stor rosette i udskåret og forgyldt træ. Resten af loftet er malet i fresko og består uden om rosetten af en malet pilasterdekoration, der gengiver en baldakin i stærk forkortet perspektiv, ved hjælp af fire arme forankret på midten af de fire sider. Dette arrangement giver kunstneren en gunstig mulighed for at placere det obligatoriske litterære og allegoriske indslag i loftet centralt og samtidig isoleret, idet der hele vejen rundt under baldakinen og på de fire arme er malet små figurscener i grisaille.

Loftets hjørner udgør dog i vor sammenhæng det mest interessante indslag i dekorationen, idet de fire hjørner optages af hver sit stykke af en balkon, som vi må forestille os hænger sammen bag de fire arme³². De fire hjørner er underlagt et fælles sigtepunkt, der findes midt i loftet. Balkonens hjørner lukkes med lige balustre og åbner sig på siderne med balustre forsynet med vulst. Forneden formidles overgangen til lynette- og pendentivarkitekturen ved hjælp af malede konsoller med volut. Imellem volutterne er der forgyldte rosetter. Bag kanten dukker figurerne op, flest mænd på langsiderne, flest kvinder på kortsiderne af den rektangulære balkon. Flere af personerne medbringer et musikinstrument, vi ser en lut, en violin, grebet af en viola og en harpe. To steder holdes et nodeblad eller sangtekst frem. Selve konstruktionen, det genreagtige indhold såvel som musikinstrumenterne bringer tanken direkte hen på Musikanterbilledet. Men der er også visse forskelle. Billedet i Palazzo Costabili virker mere festligt på grund af de brogede tæpper, der er hængt ud over kanten, og guirlanderne, der er spændt ud over de tilstedeværendes hoveder. De ornamentale indslag er mere iøjnefaldende. Figurerne er mere afslappede og grupperer sig tvangfrit efter personlig tilbøjelighed og ikke efter en bestemt orden, og det er betegnende, at ingen spiller på de medbragte instrumenter. Figurerne samles i par og trio og anskueliggør visse almene familiære og selskabelige kombinationer. Vi ser både det unge

30. Roberto Longhi: *Officina ferrarese 1934, seguita dagli ampl. 1940 e dai nuovi ampl. 1940–55*. Firenze 1956. S. 77. Neppi, Garofalo. S. 15.

31. G. Gruyer: *L'art ferrarais a l'epoque des princes d'Este*. Paris 1897. S. 362. V. G. Padovani: *Biagio Rosetti*. Ferrara 1931. S. 97–101. (Efter at Biagio 1503 var blevet tvunget til at overlade byggeriet til andre, ser det ud til, at der kun er udført sekundære partier af arbejdet, idet opførelsen i realiteten gik i stå).

32. Neppi, op. cit. afb. IV, V og 2.

par, to veninder og de tre generationer. Gruppen på den ene kortsider med mor, barn og bedstemor minder meget om de religiøse fremstillinger af »Anna Selvtredie«, et yndet tema netop hos Garofalo. Fremfor alt giver fremstillingen dog et autentisk billede af den italienske adel i almindelighed og den ferraresiske i særdeleshed. Uden at man, som i Mantua, ligefrem kan identificere personerne, skal de jo nok opfattes som medlemmer af ejerfamilien.

Billedets kolorit er rig; himlen danner en smuk ensartet blå baggrund for figurerne klare farver. Alle former i fremstillingen er fast omskrevet og ensartet belyst, og i det ensartede lys beskrives de enkelte dele omhyggeligt og realistisk. Kunstneren har endvidere arbejdet lige så konsekvent med den perspektiviske forkortning i figurerne som i arkitekturen. Nogle af figurerne er gengivet i meget stærk forkortning: Vi ser op på deres arm og skulder, bag hvilken halsen helt forsvinder, mens hovedet dukker op bagved set »di sotto in su«. De figurer, der har trukket sig bagud på balkonen, underlægges også den perspektiviske lovmæssighed, idet de forsvinder længere og længere ned bag balkonkanten, jo længere de har trukket sig ud i baggrunden. Vi kan således konstatere, at mens Cleyn i den arkitektoniske konstruktion har holdt sig forbilledet nøje for øje, så har han i figurfremstillingen fjernet sig fra dette. I stedet for at bruge forkortning og formindskning har han benyttet den atmosfæriske virkning til at give os fornemmelsen af, at der er indbyrdes afstand mellem figurerne i første og andet plan. Oliemaleriets teknik afgiver mulighed for formidling af »visuelle værdier«, og det har Cleyn udnyttet.

Garofalo (1481–1559)

Når der har kunnet opstå tvivl om, hvorvidt Garofalo nu også har malet Palazzo Costabilis loft, så beror det på, at vi først har et sikret værk fra kunstnerens hånd så sent som fra 1512, da han signerer et billede af Pallas Athene og Neptun³³. Garofalos ungdomsværk er således baseret på en rekonstruktion. Fra Vasari ved vi, at Benvenuto Tisi, kaldet Garofalo, er født 1481 og blev indført i malerkunsten af den ferraresiske maler Domenico Panetti, samt at han i Cremona var elev af Boccaccio Boccaccino og opholdt sig en tid hos Lorenzo Costa i Mantua³⁴. Det er også dokumenteret, at Garofalo var en af de lokale ferraresiske malere,

33. Neppi, op. cit. fig. 3 (Galleriet i Dresden).

34. Giorgio Vasari: *Le vita de' piu eccellenti pittori, scultori et architettori*. Milano. 1930. B. III. S. 91. Boccaccio Boccaccino (1465–1524); Lorenzo Costa (1460–1535), siden 1506 virksom i Mantua.

som Lucrezia Borgia lod male for sig i Palazzo Ducale i Ferrara; 1506 leverer han to temperamalerier til loftet i et værelse i »torre marchesana«³⁵. Dette sidste faktum taler især for en tilskrivning, idet Garofalo således på det tidspunkt, da Palazzo Costabilis loft må være malet, udtrykkelig er noteret for loftsmalerier. Desværre er disse billeder gået tabt. Det samme gælder efter alt at dømme også de andre billeder fra den lokale skole, som Lucrezia Borgia, siden 1502 gift med Alfonso d'Este, havde ladet male til Palazzo Ducale (i hvert fald har ingen af billederne hidtil kunnet spores). Hvad der også taler for tilskrivningen er, at vi fra Vasari ved, at der i anden forbindelse har været kontakt mellem kunstneren og ambassadøren, idet Garofalo har malet en altertavle til Antonio Costabili. Endvidere kan det anføres, at balkonkonstruktionen og den kategoriske adskillelse af genre- og idéindhold også er karakteristisk for det senere i Palazzo Seminario malede loft, der med sikkerhed tillægges Garofalo, og som skal omtales i næste afsnit. Endelig lader stilen i Palazzo Costabilis loft sig forklare ud fra den lokale ferraresiske malerskoles stil, dog under forudsætning af at kunstneren har kendt Mantegnas loft i Mantua. Et sådant kendskab har Garofalo kunnet skaffe sig under sit ophold ved Costas skole i byen.

Det skal nævnes, at der i København findes et Madonna-billede, der giver et udmærket indtryk af ferraresisk stil omkring 1500³⁶.

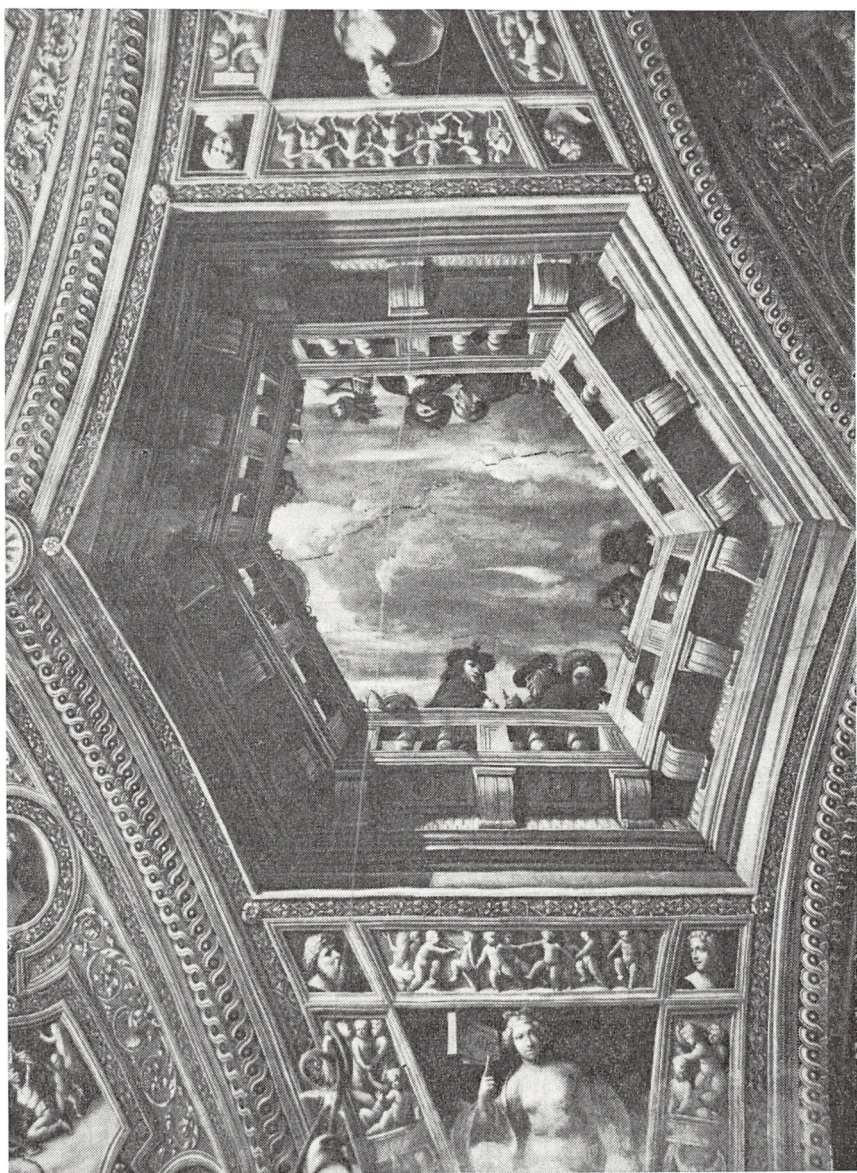
Palazzo Seminario. 1519

I 1519 maler Garofalo derefter loftet i Palazzo Seminario, der dengang blev ejet af familien Sacrati. Det pågældende loft sidder i en sal, som findes i paladsets stueetage; salen er rektangulær i form og forsynet med et forholdsvis markant spejlhvælv. Garofalo har udstyret dette hvælv med en grisailledekoration, der i midten gennembrydes af en illusionistisk malet sekskantet balkon i naturlige farver³⁷. Bag balkonens kant dukker paladsets beboere op, og over deres hoveder hæver den ferraresiske himmel sig. Balkonkonstruktionen er den kendte med konsoller, lukkede hjørner, åbne sider med runde balustre forsynet med vulst, og sigtepunkt midt i loftet.

35. Th i e m e-B e c k e r: *Künstler-Lexikon*. B. 13. Leipzig. 1920. S. 210.

36. Royal Museum of Fine Arts. *Catalogue of Foreign Paintings*. Kbh. 1951 no. 72 (afb. som Boccaccino, men i dag fortrinsvis tillagt Garofalo). Se også H a r a l d O l s e n: *Italian Paintings and Sculptures in Denmark*. 1961. S. 62, Tavle XX b.

37. N e p p i, op. cit. Afb. 6–10 og VII. Alberti Neppi opgiver årstallet for udførelsen til 1519, mens Baruffaldi skriver, at han i sin tid har kunnet læse årstallet 1517 i destruktionen. B a r u f f a l d i, *Vita de pittori* s. 321–23.

Loftsdekoration i Palazzo Seminario. Curia vescovile. Midterfeltet. Garofalo. (Eget foto).

Bortset fra at musikinstrumenterne mangler, må det siges, at fremstillingen på flere punkter nærmer sig Rosenborg-loftet mere end det foregående. For det første er åbningen lagt ind i midten af loftet. For det andet er konsollerne enklere og ikke forsynet med volut, ligesom den forgyldte rosette er forsvundet. For det tredje er der flere skyer på himlen, selv om der er langt til Cleyns nordisk-dramatiske himmel. For det fjerde er indtrykket af fest og rigdom vejet til fordel for en mere jævn og dagligdags beskrivelse af færre, men mere individualistisk skildrede personer, der afløser de smukke og harmoniske ansigter i Palazzo Costabili. For det femte kastes der fra de to balkonsider en slagskygge hen over de to tilstødende sider; dog har Cleyn strammet Garofalos vibrerende skygge ind i en lige diagonal. Sluttelig skal et lille, men afgørende indslag omtales. Garofalos grisailledekoration er sammensat af et sindrigt system af ornamentale friser, der omslutter enkeltfigurer såvel som figurscener, hvis virkning er malerisk og diffus, og hvis indhold er religiøst og mytologisk. Som et led i grisailledekorationen er der, ud for de to af balkonens sider, malet figurfriser. Den ene frise består af kentaurer. Men den anden frise viser en række putti i leg, anført af en fløjtespillende putto yderst til venstre! De legende, eller snarere dansende putti, kan i øvrigt være blevet til, ikke alene under indtryk af Mantegnas, men også Tizians putti. I 1515 malede Tizian »Venus offer«, som viser et mylder af muntre putti, hvoraf de bageste har taget hinanden i hånden og danser. Billedet blev placeret i Alfonso d'Estes »camerino d'alabastro« i Palazzo Ducale i Ferrara ³⁸.

Man kan måske undre sig over, at Cleyn af alt det perspektiviske loftsmaleri, han har oplevet i Italien, netop har valgt at lægge til grund for sit eget to lofter, der ligger så langt tilbage i tid som 100 år før hans egen. Men som det ofte går den rejsende, således er det sandsynligvis også gået ham: han vurderer det som nyt, han ikke kender hjemmefra, uden at graduere indtrykkene efter den kronologiske skala, der gælder for stedet selv. Vi møder i Cleyn den frit vælgende kunstner, som ikke på forhånd har været alt for fikseret af bestemte forestillinger om, hvad han ville se, hvilket har medført, at hans inspirationsfelt delvis var uforudsigeligt. Det må vel vurderes som noget af et tilfælde, at han kom til Ferrara og dermed havde held til at blive konfronteret med illusionistiske loftsmalerier fra 1500-tallet med et genreagtigt indhold, men det er Cleyns personlige fortjeneste

38. E d g a r W i n d: *Bellini's Feast of the Gods. A Study in Venetian Humanism*. Cambridge. Mass. 1948. Se også J o h n W a l k e r: *Bellini and Tizian at Ferrara*. New York. 1956. Billedet blev fjernet fra Alfonsos camerino 1598, så Cleyn kan næppe have set det; men det kan ikke være undgået den lokale ferraresiske kunstners opmærksomhed i 1500-tallet.

at have opfattet deres fornyede aktualitet ved indgangen til 1600-tallet, der skulle blive genremaleriets klassiske århundrede.

Villa Scandiano. 1549

Endnu et genrebillede i illusionistisk udformning, der tilhører samme tradition som Garofalos lofter, har måske været kendt af Cleyn. Det drejer sig om billedet »den musicerende familie«, der fungerer som midterbillede i en større rumdekoration i Villa Scandiano i Reggio. Vi ser familien Bojardo sidde og spille på kanten af en polygon udformet balkon under åben himmel³⁹.

Musiktemaet

Set i lyset af den hjemlige tradition er Musikanterbilledet, foruden at være det første illusionistiske loftsmaleri, også et af de første billeder herhjemme, der er malet med musiktemaet i genreagtig udformning – hvis det ikke ligefrem er det første⁴⁰. De musikbilleder vi har fra 1500-tallet er religiøse⁴¹. Henvend den tid, da Musikanterbilledet er malet, finder vi desuden en mytologisk udformning af temaet, idet Paul Rumler på Rosenborg Slot har malet Apollon og de ni muser spillende på forskellige instrumenter. Fremstillingen findes fordelt på tre felter af det loft, kunstneren udførte til salen på første etage af Christian IV's første Rosenborg⁴². Desuden skal det nævnes, at der på et titelblad fra denne tid, udført til en

39. R. Palluchini: *I dipinti della Galleria Estense*. Modena. Rom 1945. No. 23, s. 50. Freskodekorationen, der bl.a. omfattede en række billeder fra Aeneiden og en tilsvarende række billeder fra Matteo Bojardos liv, sad i villaen indtil 1772. Billederne er udført 1549 af Niccolo dell'Abbate (ca. 1512–1571).

40. Også i Holland dukker i øvrigt den italienske rumillusionisme op på samme tid, og også her manifesterer den sig først i et billede med musiktemaet i en genreagtig udførelse. Gerrit von Honthorst (1590–1656) signerer 1622 et maleri, som antages at have siddet i et »studiolo« i Utrecht. Honthorsts billede viser nogle mænd med strengeinstrumenter og en syngende kvinde, foruden nogle tilhørere på en balkon set i forkortning under den fri himmel. Balkonens konstruktion har visse træk tilfælles med Cleyns balkon og de to kunstnere må være gået ud fra nogenlunde de samme italienske forbilleder. Ejendommeligt nok er Cleyns billede mest hollandsk i sin ånd, idet det indholdsmæssigt ligger på linie med det hollandske gruppeportræt. Honthorsts billede derimod har – som de italienske forbilleder – et mere poetisk og selskabeligt præg. Se Richard Judson: *Gerrit van Honthorst*. Haag. 1959. Afb. 24, s. 106–08; Paul Eller: *Kongelige portrætmalere i Danmark 1630–82*. 1971. S. 59.

41. Mest omfattende er fremstillingen i Hardenbergs gravkapel, Rynkeby kirke (1562–63), hvor 32 engle spiller på forskellige instrumenter.

42. W a n s c h e r, op. cit. 22–23.

madrigalsamling af Melchior Borchgrewinck, er afbildet både en mytologisk og en genreagtig musikfremstilling: nederst på bladet ser vi Apollon sammen med muserne på en bakketop, øverst et musikensemble på en musikertribune i det fri under en pergola⁴³. Endelig findes på Gaunø et billede med fire musikanter, signeret af Reinhold Thimm⁴⁴.

Ogiers dagbogsoptegnelse

Christian IV var jo i det hele taget en ivrig musikdyrker, hvilket der er overleveret adskillige vidnesbyrd om. Et af de mest særprægede udslag af kongens musikinteresse omtales af franskmænden Charles Ogier, der i sin dagbog fortæller om en bemærkelsesværdig musikalsk indretning, netop på Rosenborg Slot. Wanscher antager, at denne indretning har været placeret i Vinterstuen. Har han ret, kaster det unægtelig et specielt lys over Musikanterbilledet, hvilket forfatteren dog kun lige strejfer⁴⁵. Charles Ogier ledsagede som sekretær den franske gesandt Claude Mesmes d.Avaux til Danmark 1634, da Christian IV holdt bryllup for den udvalgte prins. Den 7. september besøger franskmændene kongen på Rosenborg Slot, og Ogier skriver i sin dagbog følgende notat, der gengives med visse uddelelser.

7de september, »Den danske konge lod vor gesandt vide gennem Ulfeld, at han efter middag ville være i sin have, hvis gesandten ville komme did. Klokken 2 begav han sig altså med fire af os ind i haven, hvor Christian og Hans Ulrik modtog ham. Kongen, som spadserede alene, gik lige hen til gesandten, der hilste ham med et dybt buk, hvilket kongen ligeledes gengældte med et buk.« . . . »Vi trak os tilbage, og kongen førte ambassadøren til et lidet lysthus med glasruder, hvor der på et stenbord var serveret konfekt, som kongen bød ham. Derpå førte kongen ham ind i en firkantet med malerier prydet sal, under hvilken han plejede at anbringe sine musikanter. Han indbød os til at komme nærmere, og ved vor indtræden hilste han os atter ved at aftage hatten; thi både han og gesandten havde deres hatte på og stod midt i stuen. I det samme begyndte hele musikken, både instrumental- og vokalmusikken. Med forbavselse lyttede vi til denne overraskende nydelse, thi lyden kom til vore øren fra forskellige lufthuller, – snart var den ganske nær, snart længere borte. Gesandten berømmede i høje ord kongens opfindsomhed, thi denne havde selv udpønset det herlige spil, og vi forsøgte ligeledes med ærbødige miner at tilkendegive vor fornøjelse over for kongen, der flere gange så på os. Når musikken nu og da holdt inde, gik kongen og gesandten

43. H a m m e r i c h, op. cit. fig. 42 (Kassel Landesbibliothek. Mus. 4 69 og 44).

44. O t t o A n d r u p: *Reinhold Thimm*. Weilbachs kunstnerleksikon III. 1952. S. 409–10. Billedet kan teoretisk være malet før Musikanterbilledet.

45. W a n s c h e r, op. cit. s. 33.

op og ned og talte uophørligt sammen, som om de talte deres modersmål, og fra spøg og munterhed gik de over til alvorligere ting, der vedrørte selve gesandtskabet.«

»Da gesandtens samtale havde været i to timer, udtalte han sin frygt for at have faldet kongen til besvær med så lang en underholdning; men kongen forsikrede ham gentagne gange om det modsatte og sagde endelig til ham, da han tog afsked, at han skulle henvende sig til ham, kongen, hvis han skulle støde på vanskeligheder ved forhandlinger med rigets råder. Med disse ord ledsagede han ambassadøren til salens dør og trykkede gentagne gange hans hånd.

Da vi gik bort og steg i vognen under porthvælvingen lød igen – formodentlig på kongens ordre – den underjordiske og usynlige, men søde musik for vore øren ⁴⁶.«

Den »firkantede med malerier prydede sal« er iflg. Wanscher identisk med Vinterstuen. Her står gesandten og kongen iflg. forfatteren midt i rummet ⁴⁷, da de andre kommer ind og musikken begynder at spille. Gæsterne ser ud til at have oplevet musikken på en næsten stereofonisk måde, idet den, som der står, kommer fra forskellige sider og med forskellig styrke. Det er unægtelig fristende at forestille sig, at gæsterne har kunnet stå og kikke op på balkonens orkester, mens musikerne i kælderen, der leverede musikken, har været usynlige for de tilstedeværende. Nu står der jo ikke udtrykkelig, at kongen efter at have givet gesandten konfekt ude i lysthuset fører ham ind i slottet, og denne manglende oplysning har foranlediget Gudmund Boesen til at opstille en alternativ hypotese, som består i, at det er ude i det blå lysthus og ikke inde i slottet, at musikken har lydt. Boesen nævner som støtte for sin hypotese, at der i 1668 skal have været en lignende indretning som den, Ogier beskriver, netop i det blå lysthus ⁴⁸. For Boesens hypotese kan også anføres, at der i »Sparepenge« ved Frederiksberg Slot har været lignende indretning, der med den udpræget underholdende karakter den har, bedst lader sig tænke i et decideret lysthus ⁴⁹.

For Wanschers hypotese lader sig fremføre, at betegnelsen »en firkantet med malerier prydet sal« passer fint på Vinterstuen med de mange hollandske billeder i panelværket. Musikanterne kan også meget vel have siddet under dette rum, hvor der er en rummelig kælder. Da samtalen mellem gesandten og kongen varer to timer og drejer sig om statsanliggender, er det også af den grund nærliggende at tænke sig, at gæsterne har været på

46. Charles Ogier: *Det store bilager i København 1634*. Memoirer og breve, udgivet af Julius Clausen og P. Fr. Rist. Kbh. 1969. S. 40–42. Oversat efter »Ephemerides sive iter Danicum, Svecicum, Polonicum«. Udgivet Paris 1656.

47. Hvor fristende at antage – lige under Musikanterbilledet!

48. Boesen, op. cit. s. 32.

49. Francis Beckett: *Frederiksborg Slot*. 1914. S. 32.

slottet og ikke i et lysthus ude i haven. Det er endvidere karakteristisk for Rosenborgs bygningshistorie, at bygningen oprindeligt var tænkt som et decideret lysthus og først efterhånden kom til at danne ramme om kongens egentlige privatliv og en del af hans pligtudøvelser, hvorfor også underholdende indretninger kan have været placeret her. Endelig tyder slutpassagen på, at det var i selve slottet musikken blev spillet. For det er vanskeligt at forestille sig, at musikken kunne høres helt ud i port-hvælvingen, hvis den kom fra det blå lysthus. Kom den fra kælderens under Vinterstuen, kan den udmærket have fulgt gæsterne helt herud.

Som et mere teoretisk argument kan anføres, at rumvirkningen i musikken, som den beskrives af Ogier, har haft en parallel i billedets rumvirkning. De lydindtryk, som de tilstedeværende modtager, udvider, ligesom de synsindtryk de får, oplevelsen af rummets dimensioner. Endvidere kan man sige, at tonerne fra orkestret på balkonen, ifald der var tale om et rigtigt orkester, ville nå den, der stod midt i rummet fra fire sider, og denne lydeffekt kan kongen have søgt opnået gennem sin opfindelse.

Skriverstuen

Det kunne desuden tale for en kombination af musikbillede og musikfremførelse, at der i rummet ved siden af Vinterstuen, nemlig Skriverstuen, er en loftsdekoration, der svarer til rummets funktion, idet »hyrdescene« indeholder en skildring af en ung mand, der sidder og skriver for sin udvalgte⁵⁰. Hyrdescenen udgør det dominerende midterfelt i en større helhed af billeder. Oven over og neden under hovedscenen er der to grisaillemalerier, der iflg. Beckett viser bortførelsesscener. Det ene viser nu, så vidt jeg kan se, ikke et kvinderov, men forestiller Æneas, der bærer sin gamle far, Anchises, bort fra det brændende Troja⁵¹. I de øvrige loftsfelter er de antikke gudeskikkelser, Amor og Psyke, Juno, Pallas

50. Også dette billede kan med en vis ret siges at have en ferraresisk baggrund, idet hyrdescene i virkeligheden er en illustration til en scene fra »Orlando furioso«, forfattet af den ferraresiske digter Lodovico Ariosto (1474–1533). Scenen er hentet fra XIX sang, vers 36, hvor Ariost skildrer, hvorledes de to elskende, den fornemme prinsesse Angelica og moren Medor efterlader deres navnetræk »1000 steder« omkring den hule, hvori de holder til. L O D O V I C O A R I O S T O: *Orlando furioso*. II. Bari 1928. A cura di Santorre Debenedetti. XIX sang, vers 35–36, s. 92–93.

51. B e c k e t t, *The Painter* s. 12. – Der er da også god sammenhæng i at fremstille et motiv fra Æneas' historie her, for i verset forud for det nævnte har Ariost nævnt Aeneas, idet der drages en sammenligning mellem Medor og Angelicas hule og den, Dido og Æneas i sin tid søgte tilflugt i.

Athene, Saturn og Merkur skildret. Vinduesnicherne optages af en række felter med fantasifulde og samtidig veldisponerede grottesker, hvori indgår de to antikke gudeskikkelser Mars og Venus ⁵².

Meget tyder på, at Musikanterbilledet engang har siddet i Vinterstuen, men et afgørende bevis herfor kan ikke føres. Man kan ikke afvise, at billedet kommer andetsteds fra – ja, man kan end ikke afvise, at billedet altid har siddet, hvor det nu sidder! Men har de omtalte loftsbilleder siddet i de to rum ved siden af hinanden og er det virkelig dem, regnskabsposten på de 350 Rdl. fra 1617 dækker, hvilket i hvert fald ikke er i direkte disharmoni med de øvrige kendte data for de to rum ⁵³, så må det tilføjes, at Musikanterbilledet i så fald har været indfattet i stukkaturlindramning ⁵⁴. Men det ville heller ikke være det eneste sted på slotet, hvor man havde praktiseret en sådan kombination. Også de store oliemalerier i Riddersalen var omgivet af stukkaturlindramning ⁵⁵, og en halv snes år efter, i 1632, blev værelset ved siden af Vinterstuen mod vest, kongens sovekammer, forsynet med Oliemalerier af Issac Isaacz, omgivet af stukkaturlindramning ⁵⁶.

Francis Beckett påpegede i sin tid, at Medor i »hyrdescene« og den unge violaspiller i Musikanterbilledet ligner hinanden ⁵⁷ og det kan tilføjes,

52. I vinduesnichen lige over for indgangsdøren er kongens valgsprog angivet med bogstaverne »R. F. P.« i grottesken til venstre. Overfor i grottesken til højre ses det romerske »S. P. Q. R.«. Under vinduerne er der en række felter med vidt forskellige billeder, hvis udseende og herkomst er meget sparsomt belyst i den kunsthistoriske litteratur. En undtagelse danner cuginaen i Arcimboldis maner, hvis forbillede er påvist af Christian Elling. Se Christian Elling i Årbog for nordisk oldkyndighed. 1945, s. 93–95.
53. Den nordre del af loftet blev opført 1613–14. Vinterstuens panelværk blev udført af hofsnedkeren Gregor Greus fra august 1614 til maj 1615, hvorefter Samuel Claussen arbejder her indtil december. Samuel Claussen modtager endvidere 7. marts 1617 betaling for træværket i skriverstuen. Se W a n s c h e r, op. cit. s. 32, kilde 19 og s. 40, kilde 29.
54. W a n s c h e r, op. cit. kilde 19 samt kilde 46, 12. feb. 1636 skriver kongen fra Haderslev bl. a. dette . . . »Anbelangende M:Stenuynckels Memoriall, Daa Er derpaa myn Erklering, at lofftiid y Wiinterstuen pa Rossenborre Skall dønckis ligesom ded uar først, Ephtersom Sengekammerid derhuos uduysser.«
55. Ibid. s. 45–46.
56. Billederne er mytologiske og symboliserer elementerne jord, ild og vand.
57. Becketts argumentation for at tilskrive Cleyn musikanterbilledet bygger simpelthen på denne kendsgerning. Argumentationen kan måske nok siges at have en brist, eftersom »hyrdescene« igen er identificeret efter den passus i 1617-kilden, som siger, at Cleyn arbejdede i et kammer over porten; og dette kammer er jo nu identificeret som et kammer ude i portbygningen (se s. 4, note 11). Men selv om argumentationen ikke holder, kan selve tilskrivningen jo være god nok, hvad den også efter min mening er. Musikanterbilledet passer i kraft af sine stilistiske egenskaber udmærket ind i Cleyns øvrige værk her i landet.

at de muligvis har et fælles forbillede i »Apollon som violinspiller«, malet af den ferraresiske kunstner Dosso Dossi (1479–1542) ⁵⁸.

De fem store billeder

Om de anførte lån kan det siges, at de bearbejdes og optræder i en ny sammenhæng, hvilket bevirker, at de ikke straks falder i øjnene. Det samme gælder et veneziansk indslag i »Brudevielse« ⁵⁹. »Brudevielse« er hentet direkte fra »St. Katharinas forlovelse«, malet af Veronese ⁶⁰. Billedet er et af de fem monumentale malerier, Cleyn udførte til den store sal øverst i Rosenborg slot, og hvis emner med Charles Ogiers ord viste »menneskets glæder og arbejder i forskellige aldre ⁶¹«. »Brudevielse« er signeret, og det er det billede, hvis perspektiviske konstruktion kommer musikanterbilledet nærmest, idet kunstneren kategorisk har valgt det faldende perspektiv, således at vi ikke ser det plateau, figurerne står på ⁶². I de fire andre store billeder arbejder Cleyn også meget bevidst med perspektivet – som det er hans vane mere ihærdigt i arkitekturen end i menneskeskikkelsen – men det faldende perspektiv administreres med større mådehold. Til gengæld har de to af billederne en stærk anvendelse af balustermotivet tilfælles med musikanterbilledet. I det andet signerede billede, »børn, som skal i skole«, arbejder Cleyn med forskudte niveauer. Fra gruppen til venstre på trappen kikker vi ud over en plads omgivet af forskellig arkitektur, hvoraf bygningen ude i baggrunden er forsynet med en monumental trappe, flankeret af balustre ⁶³. I »fyrværkeri over Castel St. Angelo«, der er sikret gennem en regnskabspost fra 1619 ⁶⁴, ser vi i forgrunden en balusterrække i stærkt forkortet perspektiv, bag hvilken en række mennesker har taget opstilling. Derfra kikker man ud over et

58. Felton Gibbons: *Dosso and Battista Dossi*. Princeton 1968, afb. 47. Overensstemmelsen er efter min mening åbenbar, men det er lidt gådefuldt, hvordan Cleyn kan have fået billedet at se. Det var ganske vist oprindeligt udført til Alfonso d'Este i Ferrara, men Cleyn kan næppe have set det her, da billedet efter alt at dømme overgik i Scipione Borgheses eje 1608.

59. Se note 4.

60. *Mostra di Paolo Veronese*. Venezia. 1939. Se s. 157–9, afb. 67.

61. O g i e r, op. cit. s. 34.

62. Brudevielse.olie på lærred. 182 × 307. Sign. Kronborg Slot. Beckett, *The Painter*, fig. 5.

63. »Børn, som skal i skole«.olie på lærred. 250 × 312. Sign. Kronborg. Også »Allegori på lærdommens vej«, ell. »Børneleg«. Ibid. Fig. 3.

64. 15. maj 1619 får Cleyn betaling for »thuende store støcker Vdj eett fyrwerks historie och børnelegh«. »Børnelegh« er sandsynligvis identisk med »børn, som skal i skole«. Fyrværkeribilledet måler 173 × 300. Kronborg Slot. Beckett, *The Painter*, afb. fig. 2.

kuperet terræn, som krones af kastellets kolos, oplyst af fyrværkeri. Også i baggrunden har Cleyn indført balusterrækker, både til højre og venstre i billedet, der er storartet malet, og i hvilket kunstneren går ud over det prospektagtige og nærmer sig panoramafremstillingen ⁶⁵.

Langt den største del af »Dåben« består, som Beckett har gjort opmærksom på, af en meget tro kopi efter Tintoretto; til højre har Cleyn dertil som sin personlige tilføjelse malet den bibelske dåbsscene med Kristus og Johannes og lade den afspille sig mod et let forhøjet plateau ⁶⁶. Det sidste billede, »Drengeskole«, er af Wanscher tilskrevet Reinhold Thimm, men af Beckett – efter alt at dømme med rette – tillagt Cleyn. Lærere og elever grupperer sig til højre om et bord, mens tunge folianter på hylder bagved giver indtryk af, at her stræber man efter lærdom. Til højre udvider rummet sig i en venlig og lys exedra, og her skildrer Cleyn en ung docerende lærer foran en række urolige smådreng, hvis ubekymrethed understreges af den lille puttifrise i grisaille ovenover ⁶⁷. I det hele taget er det karakteristisk for Cleyn, at han gør sig umage for at skildre sine personer i meningsfulde omgivelser, der omslutter figurerne og understreger handlingens art.

Cleyn og Timm

Dette bliver særlig klart for een, når man sammenligner Cleyn med Reinhold Thimm. Thimm er ligesom Cleyn en kyndig figurmaler ⁶⁸, men han arbejder ikke så bevidst med milieuet, idet han som regel foretrækker en stor klassicerende baggrundskulisse, foran hvilket figursceneriet afspiller sig ⁶⁹. Cleyn er også meget omhyggelig med at beskrive de for handlingen nødvendige rekvisitter, men de integreres i helheden og får ikke lov til at dominere, hvilket man også kan overbevise sig om ved at sammenligne hans billeder med Thimms, idet denne har en vis tilbøjelighed til at ud-

65. Selv om der har været anledning til det, er Musikanterbilledet ikke rigtig blevet omtalt, siden Beckett i sin tid behandlede det, måske fordi man ikke har følt sig sikker på, at Becketts identification og datering var rigtig, men på den anden side ikke har kunnet bevæge sig til at gøre op med den (Jfr. P a u l E l l e r, op. cit. s. 59, note 106). Det forekommer mig imidlertid, at en sammenligning mellem Musikanterbilledet og de tre sikrede billeder må fratage een meget af tvivlen.

66. Dåben. Olie på lærred. 182 × 307. Kronborg Slot. Beckett, op. cit. afb. fig. 5.

67. Drengeskole. Olie på lærred. 236 × 311. Kronborg Slot. W a n s c h e r, op. cit. s. 48, Beckett, op. cit. s. 12, fig. 7.

68. Thimms kendskab til anatomi og kyndighed i at gengive menneskekroppen er faktisk bedre end Cleyns.

69. Jfr. »Billedhuggerens værksted«. Olie på lærred. 242 × 289. Kronborg.

styre rekvisitterne med forsiringer, der falder i øjnene. Endelig gør Cleyn det, i modsætning til Thimm, altid klart, om der er tale om eksterieur eller interieur, f. eks. interieurer for drengene i skolen og brudeparret, eksterieurer for børnene på vej til skole, for Medor og Angelica og for musikanterne på galleriet ⁷⁰.

Vurdering af Cleyn

Cleyn er blevet vurderet både meget negativt og meget positivt. Walpole angiver i sin biografi, at der skulle eksistere en tegning af Cleyn, hvorpå man kunne læse følgende entusiastiske ord: »den særdeles berømte maler, Frantz Cleyn, århundredets mirakel og meget estimeret af Karl af Storbritanien. 1646 ⁷¹«. Denne frimodige udtalelse fra samtiden står i stærk kontrast til det skudsmål, kunstneren får med på vejen i »Danmarks Malerkunst«, hvor det i anledning af en karakteristik af »børn, som skal i skole« og »fyrværkeri over St. Angelo« fremgår, at Cleyn »viser en teknisk dygtighed, men tillige en forvirret opbygning af italienske og vesterlandske motiver ⁷²«.

Selv om vi i dag nok ville forbeholde andre kunstnere i 1600-tallet de førstnævnte superlativer, så er den sidstnævnte karakteristik dog på den anden side for letfærdig. At reducere Cleyn til en »teknisk dygtig« maler er faktisk ikke at yde ham fuld retfærdighed, idet han virkelig formåede at føre noget af den italienske atmosfære såvel som karakteristiske italienske stiltræk til Danmark, hvilket kræver mere end blot teknik, da det forudsætter indlevelsesevne. Registreringen af de italienske stiltræk er pålidelig, og gengivelsen har karakter, jfr. de lette og frie, men samtidig velproportionerede grottesker, og Castel St. Angelo som et stykke romersk topografi med stor rumlig virkning. »Opsugningen« er næppe heller så »forvirret« endda, idet vi kan skelne mellem habile gentagelser efter de italienske originaler, som f. eks. »Dåben« og meningsfyldte varianter over italiensk kunst, hvor Cleyn gør de fremmede motiver til sine egne og ud fra et personligt overskud skaber en fornyelse af dem. Musikanterbilledet som en variant over Garofalos loftsmaleri, kan således nævnes som måske det bedste eksempel på Cleyns evne til – med bibeholdelse af de formelle hovedtræk – at omtyde de italienske forbilleder, så de kunne tjene et formål her i landet.

70. Måske har Cleyn også her kastet et sideblik på musikanterens milieu, nemlig »trompeterstolen«, da han valgte sin arkitektur.

71. Walpole, op. cit. s. 226.

72. Otto Andrup: *Renaissance og tidlig barok*, i *Danmarks Malerkunst*. 1956. Red. Erik Zahle. S. 50.

Litteraturfortegnelse

- Andrup, Otto: *Renaissance og tidlig barok*. I Danmarks Malerkunst. Red. Erik Zahle. 1956.
- Ariosto, Lodovico: *Orlando furioso*. A cura di Santorre Debenedetti. Bari 1928 (første udgave publiceret 1516).
- Baruffaldi, G.: *Vita de' pittori, scultori ferraresi*. 1844. Vol. I, s. 322.
- Beckett, Francis: *Frederiksborg Slot*. 1914.
- *The painter Frantz Cleyn in Denmark*. (Videnskabernes Selskabs Skrifter). 1936.
- *Kristian IV og Malerkunsten*. 1937.
- Boesen, Gudmund: *Rosenborg*. I Danske Slotte og Herregårde. Red. Aage Roussel. 1964. B. 2.
- Coletti, Luigi: *La camera degli Sposi del Mantegna a Mantua*. Milano. 1966.
- Eller, Paul: *Kongelige portrætmalere i Danmark 1630–82*. 1971.
- Friis, F. R.: *Bidrag til Rosenborg Slots og haves historie*. I samlinger til dansk bygnings og kunsthistorie. 1892–78. S. 1–60.
- Gibbons, Felton: *Dosso and Battista Dossi*. Princeton 1968.
- Hammerich, Angul: *Musikken ved Christian den Fjerdes hof*. 1892.
- Johannesen, P.: *Kunst og illusion*. 1912.
- Judson, Richard: *Gerrit van Honthorst*. Haag. 1959.
- Lisberg, Bering: *Rosenborg og Lythusene i Kongens Have*. 1914.
- Longhi, Roberto: *Officina ferrarese*. 1934. Seguita dagli ampl. 1940 e dai nuovi ampl. 1940–55, Firenze. 1956.
- Mazzariol, Giuseppe: *Il Garofalo*. Venezia. 1960.
- Neppi, Alberto: *Garofalo*. Milano. 1959.
- Padovani, V. G.: *Biagio Rosetti*. Ferrara. 1931.
- Palluchini, R.: *I dipinti della Galleria Estense Modena*. Rom. 1945.
- Royal Museum of fine arts, catalogue of foreign paintings*. Kbh. 1951.
- Thieme, Ulrich og Becker, Felix: *Allgemeines Lexikon des bildenden Künstler von Antikke zur Gegenwart*. Leipzig. 1920. B. 13. s. 210.
- Wanscher, Vilhelm: *Rosenborgs historie*. 1930.
- Vasari, Giorgio: *Le vita de' piu eccelenti pittori, scultori et architettori*. Milano. 1930.
- Wind, Edgar: *Bellinis Feast of the Gods*. A study in venezian humanism. Cambridge. Mass. 1949.

Følgende trykte kilder er anvendt:

- Rentemesterregnskaberne i uddrag ved Vilhelm Wanscher i Rosenborgs historie. Kbh. 1930 (nævnt i litteraturlisten). Kildehenvisningerne findes s. 73–125.
- Ogier, Charles: Det store bilager i København 1634. Memoirer og breve udgivet af Julius Clausen og P. Fr. Rist. Kbh. 1969. Oversat efter "Ephemerides sive iter Danicum, Svecicum, Polonicum". Udgivet i Paris 1656.
- Walpole, Horace: *Anecdotes of Painting*. London 1871. Omt. Vol. II, s. 225–30. (efter tekst publiceret 1762–63).
- Vertue Note Books. In the twentieth volume of the Walpole society. 1931–32. S. 133–34. (Efter notater, nedskrevet af George Vertue 1721).

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved universitetsadjunkt, cand. mag. Jørgen Fink, generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, adjunkt, mag. art. Harry Haue, overarkivar, dr. phil. Vello Helk, forskningsbibliotekar, cand. mag. Hans J. Hinrup, professor, dr. phil. Tage Kaarsted, universitetsadjunkt, cand. mag. Johan Peter Noack, universitetslektor, cand. mag. Helge Paludan, landsarkivar, dr. phil. Anne Riising, universitetslektor, dr. phil. Aage Trommer og arkivar cand. mag. Paul G. Ørberg.

Leif Szomlajski: *Yngre sjællandske krønike*. Baggrund, tilblivelse og værdi. (Odense University Press, 1973). 118 s.

I dansk middelalderforskning har man traditionelt næret stor respekt for den »lærde« tradition. Siden Kristian Erslevs dage har man betragtet kildekritikken som historikerens vigtigste arbejdsinstrument, og fagets store navne har ikke mindst anvendt denne til sammenlignende tekstkritik med henblik på kommentering og udgivelse af de overleverede kilder til dansk historie. I dag hersker der nok en udbredt fornemmelse af, at kildekritikken kun er en speciel teknisk side af en historisk arbejdsmetode, bl. a. fordi tyngdepunktet i det historiske arbejde, også når det gælder middelalderen, klart er flyttet fra kildeproblemerne over til en optagethed af det samfund, kilderne stammer fra. Dette forhold hænger naturligvis ikke mindst sammen med, at oprydningsarbejdet med kilderne er på vej mod sin fuldførelse. Man kan nu koncentrere sig om at arbejde med kilderne, hvilket dog naturligvis kun bør være en grund mere for nutidige forskere til at se med respekt og taknemlig-

hed på de generationer, der ofrede et forskerliv på at forsyne os med pålidelige kildetekster og på at skaffe realia omkring kilderne oplyst.

Endnu i dag findes der imidlertid visse pletter i vor viden om de overleverede middelalderkilder (foruden, at man kunne ønske langt flere udgivet). Et af de dunkle punkter har været den såkaldt Yngre Sjællandske Krønike. Denne har spillet en central rolle for historieskrivningen om Valdemar Atterdag, fordi den beretter om en række begivenheder, der ikke kendes fra andre kilder. Man savner imidlertid oplysninger om krønikens herkomst, hvorfor det altid har været en betænkelig sag for historikerne at benytte den.

En af de seneste benyttede har været magister Leif Szomlajski, der i 1969 besvarede en prisopgave om Valdemar Atterdag. I bedømmelsen af prisopgavebesvarelsen kritiseredes forfatteren for ikke at have foretaget nogen kritisk undersøgelse og bedømmelse af krøniken, som han som så mange tidligere forskere havde måttet støtte sig til. Det forekommer særdeles prisværdigt, at Szomlajski har taget denne kritik ad notam og benyttet et senere tildelt kandidat-

stipendium til at gennemføre den efterlyste undersøgelse. Resultatet foreligger i nærværende bog, der kan betragtes som en smuk fortsættelse af Erslev-traditionen for at meddele sine kildekritiske iagttagelser til glæde for alle senere benyttere af Yngre Sjællandske krønike.

Hovedkonklusionen af forfatterens analyser, som er yderst detaljerede, og som virker overbevisende, er, at værket må stamme fra klostermiljøet i Sorø, og at det »med de begrænsninger, der er forårsaget af ophavsmandens milieu og metode, er en pålidelig kilde«. En sådan konklusion er naturligvis af allerstørste betydning for alle fremtidige forskere i 1300-tallets Danmarkshistorie. Til gengæld kan man mene, at en hel bog i stedet for en artikel er en noget pompøs publikationsform.

Helge Paludan

Nasjonale forskningsoversikter. Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1. (I kommission hos Landbohistorisk Selskab, København, 1972). 223 s.

Ved det nordiske historikermøde i Bergen 1964 var et af rapportemnerne »Ødegårde og ny bosættelse i de nordiske lande i senmiddelalderen.« I de for Norge, Sverige, Finland og Danmark udarbejdede rapporter forelå for første gang en sammenfatning af litteraturen omkring den landbrugskrise i middelalderens sidste århundreder, som forskerne havde dannet sig et klarere og klarere billede af. Det stod under diskussionerne på mødet i Bergen klart, at der med dette fænomen, hvis mest iøjnefaldende træk er, at den hidtil dyr-

kede jord i stort omfang gik ud af drift, ikke så meget var tale om en national problematik som om en almeneuropæisk; det var ligeledes iøjnefaldende, at den internordiske udveksling af synspunkter på den i det væsentlige fælles problematik var overordentlig frugtbar. Som en eftervirkning af Bergenmødet organiseredes i 1968–69 et fællesnordisk »ødegårdsprojekt« med økonomisk støtte fra de forskellige landes forskningsråd. Den foreliggende bog udgør dette forskningsprojekts første publikation. Om projektets karakter oplyses blot i den norske professor Andreas Holmsens forord, at det »tar sikte på et samordnet og sammenlignende studium av bosetnings- og jordleiehistorien ca. 1300–1600, gjennom representative punktanalyser i hvert land og en felles sluttbearbeidelse av resultatene.« Derudover må læseren ikke vente at få nærmere oplysning om projektets karakter, hvilke problemstillinger man har taget op, hvilke forskere der er tilknyttet etc. Dette hindrer dog ikke, at bogens indhold er særdeles betydningsfuldt, idet man som forberedelse til undersøgelserne har ladet udarbejde nye forskningshistoriske oversigter og nu med tilskud fra forskningsrådene udgivet disse.

Der er ikke i bogen tale om nogen nordisk koordination, men om individuelle nationale rapporter. Interessen har naturligt samlet sig om at gøre status over, hvad der er udrettet i forskningen siden 1964-rapporten. Endvidere foreligger en rapport for Island og Holsten, der ikke blev behandlet i 1964. Forfatterne er ifølge forordet blevet anmodet om at lægge vægt på metodiske aspekter, men er i øvrigt blevet stillet helt frit over for opgaven. Den måske ikke så overraskende følge heraf er, at rappor-

terne falder i øjnene ved deres uensartethed, som dog nok tillige afspejler ikke uvæsentlige forskelle i forskningstradition fra land til land.

Det synes således karakteristisk for den norske rapport, at dens forfattere tilhører det faglige miljø, der har den mest udviklede tradition for forskningshistorisk behandling af et emne. Halvard Bjørkvik og Audun Dybdahl ridser hovedlinjerne op i en forskningstradition, der har rødder i det 19. århundredes diskussioner om forklaringen på Norges nedgang. For mere end 100 år siden kom de første historikere på den tanke, at landets uselvstændighed i senmiddelalderen kunne have en økonomisk forklaring. Drøftelserne om de metodiske (det vil i ødegårdsprojektets brug af ordet sige kildemæssige) problemer ved ødegårdsforskning og indplaceringen af dens resultater i en større sammenhæng var da for Norges vedkommende i fuld gang før 1964-rapporten. Det kan derfor allerede af denne grund ikke overraske, at den foreliggende rapport efterlader det indtryk, at de norske forskere er nået længst frem. Nøgleordet for deres bestræbelser siden 1964 synes at være bestræbelser på at »kvantificere agrarkrisen«. Forsøgene på at sætte krisen på tal er foregået i form af en lang række agrarhistoriske detailundersøgelser. Det har ved gennemførelsen af disse været et hovedproblem at nå til den størst mulige enighed mellem forskerne om kriterierne for registrering af ødegårde i det diffuse og ikke synderligt formålstjenlige kildemateriale. Den forskergeneration, der har arbejdet i det sidste tiår, har formuleret sin opgave som et oprydningsarbejde med sigte på at finde frem til, hvor vi står. Hvad ved vi, og hvad ved vi ikke? Man har siden 1964 tilstræbt en korrekt de-

skription, men bevidst ikke nye helhedsopfattelser.

En sådan soberhed kan fra mange synsvinkler forekomme tiltalende, ikke mindst i norsk middelalderforskning, hvor det aldrig har skortet på visioner. Imidlertid trænger under læsningen af rapporten den mistanke sig på, at man under de energiske (men måske håbløse?) anstrengelser for at nå til eksakte forestillinger om ødegårdenes antal, mister sansen for de eksplicite og implicite problemstillinger, man arbejder under. Diskussionerne om en præcis definition af ødegårdsbegrebet kan blive futile, medmindre man samtidig fastholder, i hvilken sammenhæng det er, man har brug for begrebet. Det må være vigtigt at fastholde, at ødegårdene er betydningsfulde, fordi de udgør det mest håndgribelige udtryk for en forandringsproces i det datidige samfund. Selve processen kan forskerne blot aldrig iagttage; om den må de danne sig teorier. Mellem forskernes teorier om, hvad der lagde gårdene øde, og deres konstatering af en ødegård i kildematerialet vil der være en uafrystelig sammenhæng. Derfor må en forskning, der vil definere og tælle ødegårde under direkte foragt for helhedsopfattelser og årsagsforklaringer løbe en risiko for at producere værdiløse resultater.

Det er derfor opmuntrende at konstatere, at de norske forfattere efter i rapportens hovedstykke at have bekendt sig til en rent deskriptiv målsætning alligevel i deres afrunding konkluderer, at de metodiske nyvinde i de seneste år giver bedre forudsætninger for at nærme sig spørgsmålet om, *hvornår* krisen indtraf og om dens *årsager*. Netop i kraft af sine velbegrundede differentierede svar på disse spørgsmål forekommer den norske forskning førende. De

sidste års ihærdige indsats har nok trods alt sin største betydning i, at den yderligere kan underbygge Andreas Holmsens allerede før 1964 fremsatte opfattelse af, hvad det var, der skete med det norske middelaldersamfund: De første krisetegn er klart iagttagelige før den sorte døds rasen 1349–50. Men krisen kom dog først med fuld tyngde efter 1350, hvorfor den store mandedød stadig står centralt i spørgsmålet om, hvad der udløste krisen. Andre faktorer må dog drages ind. »Dei marginale jordbruksområda var fullt utnyttat før 1350, og folketrykk resulterte i hardt press på bøndene. Etter 1350 var dette presset borte – den store mandedauden og seinare farsotter kan her dragast fram som forklaringsgrunnar. Her kan så også ei eventuell klimaforverring passast inn.«

Så langt frem som til sådanne konklusioner, der tolker ødelægningsfænomenet som udslag af en proces med mange, nærmere bestemmelige, samspillende faktorer når de øvrige nationalrapporter ikke. Lars-Olof Larsson, der har leveret det ret kortfattede svenske bidrag, renoncerer udtrykkeligt på at beskæftige sig med fænomenets årsagssammenhæng, økonomiske, sociale og politiske konsekvenser. Inden for de afstukne rammer gør han til gengæld overordentlig klart rede for, i hvilken udstrækning forskningen, der har haft et mere begrænset omfang end den norske, er nået til klarhed over forekomsten af henholdsvis ødegods og jordlejesænkning i Sverige. De vigtigste lokalundersøgelser, af hvilke flere forelå allerede før mødet i 1964, peger temmelig entydigt i retning af en ødelægningsproces i 1300- og 1400-tallet; antagelig med højdepunkt i 1300-tallet. Som det måske vigtigste resul-

tat er der rejst yderligere tvivl om holdbarheden af den specielle svenske teori om en også i senmiddelalderen fortsat kolonisationsvirksomhed i nybyggerområderne i Nordsverige. Til det for synet på hele ødelægningsfænomenets karakter særdeles betydningsfulde spørgsmål, om det tog sin begyndelse *før* den sorte døds tid, ses den svenske forskning ikke at kunne yde noget afgørende bidrag. Det nærmeste, den kommer, er en måske betydningsfuld oplysning om, at pollenanalyser synes at vise, at der ikke, som man hidtil har antaget, kan have været tale om en ekspansiv bebyggelsesudvikling frem til første halvdel af 1300-tallet.

Fra Danmark kommer den længste rapport, hvilket nok hænger sammen med karakteren af den danske Bergenrapport i 1964. Den blev udarbejdet af dansk historieforsknings pioner på området C. A. Christensen, der just da med sine studier over Hornsherreds øde jorder kunne føje en ny sten til sit epokegørende livsværk på området og derfor gav sin rapport en afhandlings karakter. Derfor eksisterede der fremdeles et behov for en sammenfatning af hele den hidtidige danske forskningsindsats på området, og man må med allerstørste glæde konstatere, at der hermed foreligger en overordentlig detaljeret rapport fra dr. Svend Gissels hånd.

Den nyere danske forskningstradition begynder på ejendommelig vis med Kristian Erslev, for så vidt som han i 1880–90'erne knæsatte den opfattelse, at Danmark i middelalderens senere århundreder oplevede en jævn fremgang i folketal og økonomi. Erslevs synspunkt kom efter Gissels opfattelse til at fungere som et dogme i dansk middelalderforskning. Der var derfor tale om et oprør mod det

etablerede, da forskere som C. A. Christensen og Aksel E. Christensen i 1930'erne begyndte tværtimod at tale om en senmiddelalderlig økonomisk krise og om nedgang i folketallet. C. A. Christensen har i sine arbejder fra 1931 til o. 1970 udbygget og underbygget sine synpunkter på krisen, som han mener var af katastrofal karakter i hele Danmark. I sine studier fra 1960'erne lægger han tydeligt hovedvægten på de tegn, han finder, på befolkningstallets svigten.

Siden Bergenrapporten er vigtige nye resultater kommet til fra Erik Ulsig og Svend Gissel. Rækkevidden af de seneste års forskning forekommer dog i rapporten noget uafklaret. Først og fremmest vist fordi Svend Gissel, der har gjort sig til talsmand for en moderering af C. A. Christensens opfattelse om krisens helt katastrofale omfang, lægger en sådan vægt på et fyldestgørende og loyalt referat af sin videnskabelige modstander, at han samtidig tilslører betydningen af sine egne resultater. Der er dog næppe heller tvivl om, at når indtrykket af den danske ødegårdsforskning er en smule flimrende, hænger det sammen med, at dens deltagere har udviklet en tradition for at publicere deres resultater som lidet systematiserede data og enkeltteorier. Denne omstændighed synes ikke uden sammenhæng med det forhold, at ødegårdsforskningen (i lighed med mange fremragende danske kildestudier) forekommer teoretisk lidet afklaret. Den danske forskning synes at have berørt fuldt så fundamentale problemer som den norske, men den generelle teori om forandringsprocessen i hele tidens samfund synes ikke at være inden for rækkevidde, måske slet ikke at være tilstræbt. Den danske rapport behandler mere udtømmende end nogen af de øvrige en

række aspekter på krisen; men disse meget givende kapitler er ikke søgt syntetiseret.

Formentlig ville syntetiseringen af de omhyggelige kildestudier også på forskningens nuværende stade være forbundet med adskillige vanskeligheder, fordi forskerne vistnok vælger standpunkt ud fra forskellig teoretisk opfattelse af det samfund, i hvilket ødegårdsprocessen fandt sted. Bl. a. spores en implicit divergens om, i hvilken udstrækning nutidige økonomiske forestillinger har relevans i senmiddelalderen. Ødegårdsprojektet som helhed (og dets læsere) ville tænkeligt have fordel af som arbejdsinstrument eksplicit at udarbejde sin teori om 14.-15. århundredes økonomiske system i Norden med henblik på ikke at forflygtige sine forskningsresultater ved tilfældig, utilsigtet teoretisk modernisme. Dette vil være så meget mere betydningsfuldt, som ødegårdsforskningen synes at arbejde med en problematik, der i sine konsekvenser rækker langt ud over, hvad historisk forskning hyppigst beskæftiger sig med. Thi ødegårdsforskernes teorier, som de i øjeblikket klarest er formuleret fra norsk side og nok inde i en frugtbar fase i Danmark og Sverige, må for undertegnede anmelde at se ikke mindst have interesse ved den måde, hvorpå de peger bagud. Ødegårdsfænomenet, således som projektet kan konstatere og kvantificere det i 1300- og 1400-tallet, sættes jo nemlig i relation til en håbløs situation i tiden forud. Konsekvensen af de norske teorier må være, at det formodede »folketryk« før agrarkrisen er et andet udtryk for en økonomisk og økologisk krise af en noget anden karakter, nemlig en situation, hvor menneskearten ikke med sit indtil da udviklede produktionssystem var i stand til at udnytte den om-

givende natur til sin fortsatte viderek-sistens. Teoriens barske mening må jo være, at de individer, til hvem der hverken synes at have været arbejde eller mad, svækkedes og døde i et sådant antal, at populationen svandt ind til et omfang, der havde eksistensmuligheder. Den sorte død må have ramt en svækket befolkning, der allerede var i færd med at hendø. At undersøge, på hvilken måde dette fænomen kan betragtes som et produkt af en samfundsform, en produktionsmåde, og i hvilket omfang som produkt af mere eller mindre uafvendelige naturkræfter, synes i betragtning af det 20. århundredes be-folknings- og miljøkrise en i høj grad respektabel og dagsaktuel forskningsopgave.

På det rent faglige plan må man allerede nu i konsekvens af ødegårdsforskningen føle sig tvunget til et ændret syn på århundredet efter Valdemarstiden: dette har været tidsrummet for nød og elendighed for de mange i et uhyggeligt omfang, et højdepunkt af menneskelige lidelser i Danmarks og Nordens historie. Det kan i sig selv være grund nok til at vurdere ødegårdsprojektet som noget af det mest betydningsfulde, der i øjeblikket er i gang i nordisk historievidenskab.

Helge Paludan

Georg Galster: *Unionstidens udmøntninger*. (Dansk Numismatisk Forening, 1972). 119 s.

Dansk Numismatisk Forening har længe haft det ønske at supplere Holger Hedes arbejde: Danmarks og Norges mønter 1541–1814–1963 (København 1964) med en møntbeskrivelse og mønthistorie for tiden

før Hedes værk. Nærværende fornemme publikation, som dr. Georg Galster har udarbejdet i sit otium, dækker perioden 1397–1540. Det vil sige det tidsrum af dansk mønthistorie, der ligger mellem ophøret af udmøntning efter gammel nordisk møntregning og det år, fra hvilket Hedes katalog dækker.

Dr. Galster har nedlagt sin omfattende viden om Unionstidens udmøntninger i et uvurderligt hjælpemiddel for alle samlere og historikere, der måtte komme til at fordybe sig i periodens numismatik.

Hver enkelt mønt er smukt gengivet takket være en fremragende teknisk indsats af Nationalmuseets fotograf Lennart Larsen, F. Hendriksens Efterf. Reproduktionsatelier og Andelsbogtrykkeriet i Odense.

Helge Paludan

Knud Rasmussen: *Die livländische Krise 1554–61*. Københavns Universitets slaviske Institut. Studier 1. (Universitetsforlaget i København, 1973). 241 s.

Efter en længere pause har danske historikere genopdaget rigets gamle besiddelser på anden side af Østersøen. Årsagen hertil må søges i den øgede interesse for Danmarks forbindelser med Rusland, og en genstand for disse kontakter var netop de senere russiske Østersøprovinser, med den gamle fællesbetegnelse Livland. Det er det diplomatiske spil om dette område i perioden 1554–61, Knud Rasmussen har behandlet i sin disputats. Forf. opstiller en arbejdshypotese, som går ud på, at både Rusland og Polen-Litauen forsøgte at vinde indflydelse i Livland, evt. opnå en un-

derkastelse, uden at det kom til krig, men at denne politik for en stor del var bestemt af deres forhold til Krimtatarerne, som på denne måde indirekte øvede indflydelse på Danmarks og Sveriges muligheder i dette spil. Efter denne hypotese ville en krig mellem Moskva og Krim muligvis gøre polsk-litauisk fremstød mod Livland, mens en tilsvarende konflikt mellem Polen-Litauen og Krim ville give Moskva frie hænder til samme formål. Forf. interesserer sig først og fremmest for dette trekantsforhold, dernæst berører han også de danske og i mindre grad de svenske forsøg på at gøre sig gældende, men han har besluttet at se bort fra de indrepolitiske faktorer og fra andre magters rolle i spillet om Livland. Dette princip har dog ikke kunnet gennemføres i sin fulde konsekvens, og forf. kommer også ind på både kejserens og visse Hansestæders interesser og kan heller ikke undgå at berøre de indre vanskeligheder i selve Livland, men det bliver desværre kun ved et tilfældigt. Ved behandlingen af et problemkompleks som Livland kan man vanskeligt betragte de enkelte dele isoleret. På denne måde kan slutningerne blive skæve, og det er sommetider svært at skelne mellem årsag og virkning. Dette kommer tydeligst frem, når forf. selv indrømmer, at hans arbejdshypotese om trekantens gensidige påvirkning kun delvis synes at passe på de faktiske forhold. Her ville et bredere grundlag, navnlig en større hensyntagen til de indre livlandske forhold, antagelig give en bedre forståelse af de enkelte interesserede magters handlemåde, og derved ville bogens titel svare bedre til indholdet. På den anden side er det forståeligt, at Krimtatarernes hidtil ret upåagtede rolle har fanget forfatterens opmærksomhed, men des-

være i en sådan grad, at det er gået ud over andre væsentlige sider af problemet. I sin gennemgang af det diplomatiske spil har forf. beriget forskningen med nye iagttagelser, som betyder et fremskridt fra det i forvejen ret aflåste mønster. Efter min mening tager han dog for lidt hensyn til krisens egentlige objekt. At det kom til en krise, som endte med områdets deling mellem forskellige magter, skyldes vel for en stor del den livlandske konføderations egen svaghed, dens forældede form og manglende evne til at stå sammen, også når det gjaldt om at finde forbundsfæller.

Danmark og Sverige er i bogen reduceret til nærmest statister, der mere eller mindre tilfældigt kom ind i billedet og halvvejs tvungent lod sig nøde til at tage et bid. En henholdende taktik er dog ikke altid ensbetydende med, at man ikke ønsker at intervenere. Det gælder somme-tider om at holde en nøddested supplikant hen, indtil man selv kan diktere betingelserne. Hvad Danmark angår, afbrydes behandlingen af hertug Magnus' rolle allerede 1560. I det hele taget savnes en dybere analyse af hertugens situation og handlemåde, og på dette væsentlige punkt indeholder bogen en række løse ender, som fortjener en fortsættelse.

Livland er et besværligt område, ikke mindst på grund af stednavne, som findes i flere sæt: både ældre og nyere tyske, desuden russiske, og dertil kommer navne på landets egne sprog. I et tysksprog værk må vel de normaltyske former foretrækkes, men forf. har ofte brugt de samtidige (f. eks. Wittenstein ∴ Weissenstein, Oberpall ∴ Oberpahlen) og en enkelt gang sågar den russiske form (Torwo ∴ Tarwast). Her havde en konsekvent holdning været på sin plads, og

så kan man i øvrigt strides om, hvorvidt stednavne, i det mindste i registret, burde have fået tilføjet den nuværende form. En anden og væsentligere anke gælder selve sproget, som desværre indeholder så mange danskprægede vendinger, for ikke at tale om sætningsbygningen, at det visse steder ligefrem vanskeliggør læsningen.

Sammenfattende kan siges, at den stærke begrænsning af studieområdet synes at have påvirket resultaterne, men med sin udprægede forståelse for en systematisk behandling af stoffet har forf. udført et godt stykke arbejde, som kan danne et udmærket udgangspunkt for yderligere klarlægning af den udviklede livlandske problematik i denne periode. Forf. har selv gode forudsætninger til at gå videre, og det må yderligere ansætte ham, at der omtrent samtidig er udkommet en tysk undersøgelse af Norbert Angermann om zar Ivan IVs Livlandspolitik.

Vello Helk

A a g e F a s m e r B l o m b e r g:
Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660. (Odense University Press, 1973). 698 s.

Det foreliggende værk er både kronologisk og geografisk klart afgrænset, og dets intention er primært at give en beskrivende redegørelse for, hvad der egentlig skete på Fyn under svenskekrigene, og hvordan det var at leve på øen i den periode. Bogen henhører altså under den gren af historieskrivningen, som søger at genskabe fortiden i bestemte konkrete situationer – til forskel fra den gren, som analyserer enkeltfænomener,

trækker de lange linier osv. Den genskabende historieskrivning er da også ikke alene aldeles legitim, men efter mit skøn højst ønskværdig netop som modvægt til den analyserende gren, som nok har været dominerende i lang tid. Det er da også lykkedes forfatteren så at sige at genskabe fortiden ud fra dens egne forudsætninger, og værket bygger på et imponerende grundigt arbejde med de originale kilder. Med mindre der på helt uventede steder dukker ukendt materiale op, kan der næppe findes flere konkrete oplysninger frem; det vil i hvert fald kun være ganske ubetydelige småting, som ikke på nogen måde kan forstyrre det helhedsbillede, dette digre værk giver. Tilmed er det velgørende for en gangs skyld at læse en bog, som afholder sig fra enhver moraliserende belæring til fortidens mennesker om, hvad de burde have gjort i denne eller hin situation.

Men når hensigten er at skildre Fyns vilkår, må man også være berettiget til at vente, at det hele er med. Det vil naturligvis ikke sige, at endnu flere enkeltheder skulle medtages, men at alle aspekter skulle belyses. Der er imidlertid en vis, måske uundgåelig, skævhed i værket, fordi der står mest om de begivenheder og forhold, som var direkte foranlediget af krigen; men til et helhedsbillede må også høre andre forhold, som var en normal del af den fynske befolknings vilkår i hele det 17. årh. – og så naturligvis også en vurdering af, hvordan krigstilstanden indvirkede på disse så at sige normale aspekter.

I denne forbindelse kan man rejse det spørgsmål, i hvor høj grad Fyn under krigen var isoleret fra omverdenen, især i perioden fra august 1658 til slutningen af 1659? Svaret på det spørgsmål vil være af betydning for i hvert fald tre væsentlige

forhold: Den lokale administration, landsdelens økonomi og kommunikation i videste betydning. (Den svenske besættelsesmagt havde naturligvis sine egne forbindelseslinier, men de kan stort set lades ude af betragtning i denne forbindelse).

For den lokale administration var det udelukkende et spørgsmål om forbindelse med centralregeringen, dvs. med København, og s. 436 bemærkes det i forbigarten, at da krigen var forbi, havde regeringen i København kun meget dunkle forestillinger om, hvordan forholdene var rundt om i landet. Det kan vel tolkes således, at forfatteren uden videre går ud fra, at forbindelsen mellem Fyn og København havde været helt afbrudt i længere tid. Dette kan imidlertid nok dokumenteres, omend med et argumentum e silentio. Både Odensegård lens arkiv og Fyns bispearkiv er velbevaret fra denne tid, og ved at sammenholde disse arkivers indkomne breve med fynske tegnelser og registre og deres indlæg kan man få et nogenlunde holdbart billede af, hvad der har været af korrespondance til og fra henholdsvis Fyn og København. For lensmændenes vedkommende bliver resultatet, at der ikke er afsendt eller modtaget noget brev fra kancelliet mellem 7. august 1658 og 22. november 1659 – med én eneste undtagelse, idet der den 9. august 1659 blev udstedt konfirmation på en bevilling til at drive Odense apotek. Den oprindelige bevilling var af 28. juli 1658. Ingen af disse to breve findes i lensarkivet, hvilket man heller ikke kan forvente, da de formentlig er blevet leveret videre til apotekeren, og det er heller ikke muligt at afgøre, hvornår brevet af 9. august 1659 er nået til Odense, eller hvornår sagen er indgået til kancelliet. Det er dog sandsynligt, at den

kan være indkommet allerede i august 1658, da bevillingen går ud på, at efter apotekerens død måtte hans enke drive apoteket, og apoteker Ram døde faktisk allerede 4 dage efter udstedelsen (1).

Den sidste meddelelse om forholdene på det besatte Fyn, som centralregeringen fik, synes således at være den nærmest private underretning fra fru Hilleborg Krafse af 15. september 1659, som lensmanden på Nykøbing Falster sendte med sin memorial af 22. september 1659 (s. 286).

I den gejstlige administration ser der ud til at have været lidt mere forbindelse mellem Fyn og København. Et kongebrev af 23. oktober 1659 tillod Niels Krag at tiltræde embedet som sognepræst i Vigerslev sogn, skønt han – dog med urette – var udlagt som barnefader til et uægte barn. Dette brev findes både i tegnelserne og i Fyns bispearkiv, og til overflod er det endog noteret i biskop Laurids Jacobsen Hindsholms dagbog, som også giver hele forhistorien, så at man kan danne sig et skøn over, hvor lang tid det tog at få sagen ekspederet: Den 24. april 1658 kom Niels Krag til biskoppen med sit kaldsbrev, den 26. s. m. eksaminerede biskoppen ham, men hørte så om faderskabssagen og afslog at ordinere ham. Den 30. april kom der bud fra Niels Lykke til Elved med forespørgsel om, hvorfor ordinationen ikke kunne foretages, og d. 2. maj kom et brev fra Niels Lykke, lensmanden på Rugård Jørgen Kaas og Bendix Rathlou om samme sag. Niels Krag indgav en udateret ansøgning til kongen, og Jørgen Kaas påtegnede den d. 18. september.

1. De danske Apotekers Historie I. Kbh. 1925 s. 38.

Kongebrevet blev udstedt d. 23. oktober, og ordinationen fandt omsider sted d. 14. december (2).

I dette særlige tilfælde har Fyns biskop altså haft forbindelse med centralregeringen, selv om det muligvis er Jørgen Kaas, der har sørget for forsendelsen. Det kan naturligvis være et særtilfælde, men på den anden side skulle man ikke tro, at hverken lensmanden eller biskoppen ville anse denne sag for at være så vigtig, at man rent ekstraordinært ville trodse næsten uoverstigelige vanskeligheder for at få brevet frem til København.

I øvrigt har biskoppen også haft andre forbindelser med Sjælland. I september og oktober 1659 ordinerede han tre teologiske kandidater, som skulle være sognepræster på Sjælland, og det skete efter skriftlig anmodning fra de pågældende kaldsberettigede godsejere eller fra provsten (3). Det kan desværre ikke konstateres, om de tre præster kom rejssende fra Sjælland, eller hvornår de tiltrådte deres embeder. I øvrigt tyder denne fremgangsmåde på, at man på Sjælland havde vanskeligt ved at få forbindelse med sin egen biskop, men det er en anden historie.

Trods disse undtagelser må det vist være berettiget at hævde, at Fyn med hensyn til både verdslig og gejstlig administration i det store og hele var henvist til sig selv i »det svenske år«. I nogle henseender var det måske en fordel at være fri for den sendrægtige korrespondance med København, men på den anden side betød isolationen blandt andet, at der ikke kunne udnævnes nye embedsmænd. Det ville være af stor interesse at få en oversigt over, hvor mange embeder

der var vakante ved udgangen af 1659, enten fordi indehaveren var død, eller fordi han var flygtet eller af anden grund ikke kunne være til stede. Da godserne i vid udstrækning må anses for selvstændige administrative enheder, skulle dertil føjes en komplet fortegnelse over, hvor mange hovedgårde der stod tomme.

Det næste spørgsmål må så blive, hvor meget administrationen led under, at nogle af de højere embedsmænd manglede. F. eks. faldt landsdommer Vincents Steensen på Langeland i november 1658, og en ny landsdommer blev først udnævnt i februar 1660. I tilfælde af embedsmændenes fravær må det formentlig være det næste led i embedssystemet, som varetog embedsforretningerne. Det er flere steder omtalt, at handlekraftige ridefogeder kunne have stor indflydelse og hjælpe og beskytte bønderne, og det samme må vel i lige så høj grad gælde slotsfogederne og i andre tilfælde måske også skriverne. Men både fogeder og skrivere optræder så at sige som en grå, anonym masse. Vil det eventuelt være muligt at danne sig et skøn over, hvad de har betydet?

Isolationen måtte også betyde, at retssager ikke kunne appelleres til øverste instans, men dette har næppe været nogen alvorlig praktisk gene, fordi det fynske retsmaskineri gik i stå. I hvert fald er der i alle bevarede ting- og rådstueprotokoller intet indført 1658–59, og for de jurisdiktioner hvor protokollerne mangler, ser det heller ikke ud til, at der i årene efter krigen nogen steder henvises til tingsvidner eller andre tinglæste dokumenter, der er udstedt 1658–59. Imidlertid savner man i bogen en forklaring på eller nogle overvejelser over, hvorfor man egentlig standsede tingenes funktion, og hvilke konse-

2. K. S. 5. rk. III s. 726–28.

3. Ibid. s. 726.

kvenser det havde. For landstingets vedkommende såvel som for de fleste landjurisdiktioner kan man nok henvise til praktiske vanskeligheder ved at holde ting, ikke mindst risikoen ved at skulle færdes på landevejene, men dette argument er ikke gyldigt for købstædernes vedkommende, navnlig ikke for Odense, som af alle øens byer vel stort set havde de mest ordnede og trygge forhold. Rent faktisk var der da også ét hjul i retsmaskineriet, der snurrede i Odense, nemlig skifteretten. I tiden fra april til oktober 1659 blev der udstedt 7 skiftebreve i byen, og den lakune, der forekommer i skiftesagerne, fra 2. oktober 1657 til april 1659 med undtagelse af et enkelt skiftebrev udstedt 13. juli 1658, kan næppe sættes i forbindelse med krigen. Den skyldes snarere tilfældigheder, for skifteprotokollen er ikke oprindelig en protokol; den er en samling særskilte skiftebreve, som på et senere tidspunkt er hæftet sammen, og al arkivalisk erfaring siger, at løsblade uendelig meget lettere bortkommer end store protokoller.

I 1660 udstedtes der 40 skiftebreve i Odense, hvilket måske skyldes den større dødelighed, men eventuelt også kan henføres til, at behandlingen af boerne var blevet forsinket. Imidlertid angiver skifterne yderst sjældent, hvornår den pågældende person er død, og meget få af dem kan findes i Brandts uddrag af Odenses kirkebøger. Større skifter har vel måttet vente, fordi man ikke kunne få forbindelse med kreditorer uden for Fyn, men også i fredstid hændte det ofte, at et skifte trak ud i årevis, så forsinkelser i sig selv siger ikke meget. I alle skifterne i Odense indtil 1670 nævnes det kun i ét eneste tilfælde, at behandlingen af et bo er blevet forsinket p. g. a. krigen. Det

drejer sig om skiftet efter slagter Hans Jørgsens enke 13. september 1660, hvor det udtrykkeligt siges, at hun en kort tid efter Hans Jørgsens død havde været gift med Hans Pedersen, der var kommet ind i et uskiftet bo, fordi skiftet efter Hans Jørgsen ikke kunne blive afsluttet på grund af krigen(4). Nogen nærmere forklaring gives ikke på dette tilfælde. Fra andre jurisdiktioner findes overhovedet ikke bevaret skiftesager fra 1659.

Men hvorfor ophørte tingene at fungere? Kan det skyldes, at retsbetjentene ikke var til stede, og i så fald – hvor var de da? Kan der have ligget et demonstrativt element i standsningen, en understregning af at landet er i fjendernes hænder og lov og ret dermed tilsidesat? Kan man have frygtet at blive stillet over for et krav om at tinglæse svenske ordrer, hvorved de vel ville have erhvervet lovkraft på linie med rigets egne love? Hvad årsagen end kan have været, var følgerne næppe til fordel for øens beboere. Ganske vist var der intet behov for at tinglæse nye kongelige forordninger, eftersom der ingen kom, men der var dog stadig behov for den normale civile og kriminelle retspleje, ikke mindst den sidste. Køb og salg og justering af skel kunne til nød vente, men når der ikke blev holdt ting, var den enkelte person helt hjælpeløs over for vold. Blev han bestjålet, kunne han ikke engang gå rettens vej, men var henvist til om muligt med magt at skaffe sig sine ejendele tilbage, og denne omstændighed må have bidraget stærkt til at øge den tiltagende kriminalitet og retsløshed. Muligvis kan en undersøgelse af tingbøgerne

4. Odense byfogeds arkiv. Skifteprotokol 7, 1660–67 f. 154v.

efter fredsslutningen give oplysninger om, i hvor høj grad man efter krigens anerkendte principielt kriminelle handlinger i den retsløse periode som nødværge og berettiget selvtaget.

Det kirkelige apparat synes stort set at have fungeret nogenlunde i hele perioden. Ifølge biskop Hinds-holms dagbog forblev han i Odense i hele året 1659, medens han både i 1658 og 1660 foretog adskillige rejser rundt på Fyn, hovedsagelig for at holde ligprædikener. Men fynske præster kunne øjensynlig uhindret komme til Odense, hvor de blev ordineret, mens ingen lolland-falsterske præster blev ordineret i 1659.

Til trods for at kirker og præstegårde var yndede mål for plyndringer, synes det i forbavsende grad at være lykkedes at holde kirkelivet i gang i den forstand, at de kirkelige handlinger blev udført. Kirkebøgerne omtaler normalt ikke gudstjenester, hvis ikke der har været nogen kirkelig handling i tilknytning dertil, men når en dåb foregår om søndagen i kirken – hvilket ofte udtrykkeligt nævnes – vil det i almindelighed være sket i forbindelse med en normal gudstjeneste. I de fynske kirkebøger, som er bevaret for 1659, og som gør indtryk af at være ført nogenlunde fuldstændigt, er de kirkelige handlinger jævnt fordelt over hele året undtagen i efterårsmånederne. S. 414 nævner forfatteren, at den anden plyndring i november 1659 gik hårdest ud over området Kerteminde-Odense-Nyborg. I dette område findes der kirkebøger for Fraugde, Pårup, Sanderum, Dalum og Stubberup, og i ingen af disse kirkebøger er der nogen indførsel i hele november måned. Derimod er der forbavsende nok indførsler for 28. og 30. november i Vindinge, hvis sognepræst havde måttet flygte til Nyborg,

da svenskerne brændte hans præstegård af. Forklaringen er formentlig den, at han kunne bo i Nyborg og tage de få kilometer til Vindinge. Om sognepræsten i Kullerup, som også flygtede til Nyborg, kunne klare den noget længere afstand til sit sogn, kan ikke konstateres. I selve Nyborg var der kirkelige handlinger d. 13. og 19. november.

På strækningen Odense–Middelfart mangler indførsler for november i Tommerup, Gamborg og Indslev. I Kauslunde nås en enkelt indførsel 3. november, og i Vejlbj, hvor ellers begravelserne ligger meget tæt på hinanden hele året, er der intet noteret mellem 2. november og 3. december. På den anden side har Nr. Åby, som dog ligger meget nær ved landevejen, indførsler for 15., 18. og 22. november.

På vejen Odense–Assens mangler novemberens kirkelige handlinger i Brylle, mens Dreslette har en enkelt handling d. 13. november. På strækningen Nyborg–Fåborg er Ørbæk helt uden indførsler for november, Horne har en enkelt d. 6., og Fåborg for d. 13. november. Derimod synes Nordfyn at være sluppet relativt let. Skamby og Norup har adskillige indførsler for november, og det samme gælder Ejlby-Melby, skønt sognepræsten her måtte flygte fra sin præstegård. Bogen, som havde besøg af de allierede tropper, har en kirkelig handling 6. november, mens indførsler i Lunde ophører helt med d. 16. oktober, og Guldbjerg-Nr. Sandager ligeledes mangler november. Fra Syd-fyn er kun ganske få kirkebøger bevaret, men Kværndrup har dog indførsler fra november.

Til kirkebogsmaterialet kan føjes andre oplysninger om flygtende præster: Jens Bircherod skriver, at i dagene efter 14. november kom præ-

sterne fra Stenløse og Gislev til Odense. Sognepræsten i Ørbæk var borte fra sit sogn i 5 uger i efteråret 1659, hvilket passer nøje med kirkebogens lakune 16. oktober–2. december, og Barløse sognepræst vendte tilbage i december efter 5 ugers ophold i Assens. Trods de store mangler i kildematerialet giver det alligevel et klart billede af, at også det kirkelige apparat i november og delvis i december 1659 for første og eneste gang under krigen var gået i stykker.

Kirkelige handlinger kan ikke foretages uden en præst, men derimod nok uden en kirke, så selv om der f. eks. er tingsvidne på, at der i 3 år, 1658–61, ikke var gudstjenester i den ødelagte Sørup kirke, siger det intet om, at det kirkelige liv også må være gået helt i stå.

I og for sig er det forbavsende, at det kirkelige apparat så hurtigt kom i gang igen, også hvor præstegårdene brændte og sognepræsterne flygtede. Muligvis er maskineriet blevet holdt i gang af kapellanerne, som der efter alt at dømme var mange af. Ligesom for den verdslige administration ville det også for den gejstliges vedkommende være værdifuldt at få en præcis oversigt over, hvor mange sogne der ved udgangen af året 1659 var uden gejstlig betjening.

I øvrigt er det bemærkelsesværdigt, at det netop er på det kirkelige område, svenskerne blandede sig i administrationen, nemlig da de ville tvinge biskoppen til at ordinere en bestemt præst i Skamby sogn, og da de krævede en forandring i kirkebønnen, så Frederik III ikke skulle nævnes ved navn. I begge tilfælde afslog Hindsholm at gøre det, uden at afslaget fik konsekvenser. Svenskerne havde ganske vist truet med at hævne sig på Skovby herreds provst, hvis deres kandidat ikke fik Skamby sogn,

men der synes ikke at være sket provsten noget. Begge begivenheder fandt sted i 1658 og faldt i tråd med Karl Gustavs planer om at forsvenske Danmark (s. 341, 283).

Det andet spørgsmål i forbindelse med Fyns isolation er øens handel og skibsfart, og især handelen er nok blevet noget stedmoderligt behandlet. Den indenfynske handel er selvfølgelig også i fredstid vanskelig at få klarlagt, da den hovedsagelig var et spørgsmål om torvehandel og markeder, men udenfynsk handel forudsatte skibsfart med egne eller andres skibe. Der bringes kun meget få og spredte oplysninger om skibsfart på Fyn, og i hvert fald i den første del af efteråret 1658 må der formentlig være kommet adskillige skibe, som var hjemmehørende på Fyn, men i august 1658 befandt sig andre steder i riget eller i udlandet. Der kendes et enkelt konkret tilfælde: Skipper Laurids Pedersen fra Nyborg var i Amsterdam, hvor han i august 1658 lånte nogle penge af Nyborgs borgmesters faktor til at købe varer for (5) – det er muligvis hans skib, der i oktober kommer til Nyborg fra Amsterdam (s. 290). De forskellige udførselsforbud, som vel næppe blev særlig nøje overholdt, forudsætter også mulighed for udførsel, men det mest afgørende må være tolden, og svenskerne bestemte jo, at de danske toldere fortsat skulle fungere, men naturligvis indbetale pengene til besættelsesmagten (s. 289). Efter krigens afslutning nævnes det (s. 436), at der var 4.000 rdl. i behold hos tolder Laurids Jørgensen i Nyborg, hvilket let kan opfattes som om det drejede sig om toldindtægter. Dr. Blomberg

5. Nyborg byfogeds arkiv. Skifter uden for skifteprotokollen. Skifte efter Laur. Pedersen 1661 ff.

oplyste dog under forsvaret, at disse penge var en del af tolerens lån til kronen.

Skibsrum var desuden af overvældende militær betydning både for transporten og forsyningen af tropperne. Både fra dansk og fra svensk side lagde man umådelig stor vægt på at hindre, at skibe, skuder og både faldt i fjendens hånd, og der mangler i bogen ingenlunde omtale af vigtigheden af skibsrum. Hvis man samler dem sammen, bliver helhedsindtrykket imidlertid lidt kaotisk, som om der manglede nogle led. F. eks. nævnes s. 254, at under den korte fred blev størstedelen af de fynske skibe presset til at transportere svenske tropper. S. 258 oplyses det, at svenskerne havde beholdt de fynske skuder, og det ser ikke ud til, at de nogensinde nåede at aflevere dem. Ikke desto mindre skal de fynske skibe beslaglægges igen i efteråret 1659 (s. 364, 375). Hele afsnittet om de svenske tropper på Fyn omhandler den uafsluttede flytning af regimenterne til og fra Fyn, Jylland og Sjælland, og det var der altså skibe til, så det virker en smule overraskende, at Karl Gustav i oktober-november 1659 ikke har skibsrum nok til at sende tropper til Fyn, når han så sent som i september kunne overføre et rytterregiment til øen (s. 357). Det fremgår ikke klart, om de dertil brugte skibe er dem, der i oktober ligger i Grønsund og Stralsund efter at have overført tropper til Pommern (s. 367 f). Når det drejede sig om troppetransporter, var det egentlige problem vel snarest manglen på specielle transportfartøjer til rytteriet. Fodfolk og til nød let artilleri kunne staves sammen i hvad som helst, der kunne flyde, men det skulle god plads til at overføre heste i større mængder.

Det er formentlig umuligt at finde blot nogenlunde nøjagtige tal for, hvor mange skibe der var disponible på Fyn, men i betragtning af skibenes store militære betydning kunne man ønske en mere samlet behandling af dette spørgsmål. Desuden har det for øens levnedsmiddelforsyning været af betydning, om saltvandsfiskeriet helt ophørte, fordi alle fiskerbåde var beslaglagt.

I opgørelsen 1660 over Kerteminde tab p. g. a. krigen opregnes også skibes, skuders og bådes ruin, både de som fjenden har taget og de, der er fordærvede eller ødelagte. 9 skuder er ruinerede og mangler sejl og redskab, 2 skuder er taget af fjenden. $\frac{1}{8}$ og $\frac{1}{4}$ skibsrum er taget af fjenden, 1 skibsrum er ganske ruineret. 1 kreier er borttaget, 2 store bretzbåde er ruinerede. 1 skibsbåd og 1 stor båd samt 1 bongarnsbåd er taget, og uden nærmere forklaring nævnes 1 skibsbåd og 9 fiskerbåde (6). – Det er naturligt nok, at svenskerne beslaglagde skibe til eget brug eller tilegnede sig sejl eller andre »reservedele«, men det er uklart, om det i alle tilfælde er dem, der har ruineret de øvrige skibe og både. I skiftet efter den førømtalte skipper Laurids Pedersen fra Nyborg omtales, at han i fællesskab med borgmesteren i Nyborg ejede skibet »Fortunen«. En tid sejlede han med det i svensk tjeneste, men ved hans død i februar 1660 lå det »beskudt og forsunken« i Strømmen ved Kerteminde. Borgmesteren lod det reparere, opballe og pumpe, hvilket kostede godt 20 dlr. Skroget blev vurderet til 580 sletdaler, og der fandtes i boet også tov, sejl og andre red-

6. Fyns bispearkiv. Bjerger herreds breve. Vurderingsforretning fra Kerteminde 13. sept. 1660.

skaber, nogenledes fra fjendens ruin salveret.

Fra andre byer findes der øjensynlig ingen opgørelser over ødelagte skibe, men det kunne godt have været medtaget, at da Chr. Urne i november 1659 kom til Svendborg og skulle over til Langeland, anmodede han Schack om at få sendt transportskibe, fordi i Svendborg og på Tåsinge var alle pramme, færger og både ruineret (7). Det er ikke klart, hvad der ligger i ordet ruineret, men det må vel betyde, at skibsskrogene er for hånden, men at skibene i hvert fald ikke er sejldygtige. De ødelagte skibe i Svendborg er muligvis dem, der blev hugget i stykker i vinteren 1658-59, da svenskerne skulle lave landgangsfartøjer til angrebet mod Langeland (s. 299), og skibene ved Kerteminde er måske ved et tilfælde blevet ødelagt ved bombardementet. Men i betragtning af, at begge parter lagde så stor vægt på, at skibe ikke måtte falde i fjendehånd, kan det vel også tænkes, at svenskerne selv har sænket de skibe, der lå ved Kerteminde, så snart de blev klar over, at de måtte trække sig tilbage?

Det samme spørgsmål gør sig gældende m. h. t. skibbroerne, hvis ødelæggelse ville genere både landgang og udskibning af tropper, især af rytteriet. På dette punkt findes der faktisk en konkret oplysning – en af de meget få kilder, som forfatteren har overset. I en memorial fra Rudkøbing 1671 søges der tilladelse til at hugge tømmer i kongens skove, »eftersom skibbroen her for Rudkøbing udi senest forledne feidetid først af vores egen krigsfolk udi consideration at de svenske ikke derover skulle få landgang, siden efter de sig landet

dog bemægtiget, meget ilde blev ruineret« (8). Her er altså et klart tilfælde af, at en skibbro blev ødelagt af militære grunde, og allerede i december 1657 havde Erik Krag også tilrådet, at alle Fyns skibbroer skulle nedrives for at vanskeliggøre en svensk landgang (s. 172).

På lignende vis kan der være grund til at spørge, om andre ødelæggelser har haft militært sigte? Nedbrydningen af Åsum bro kort før slaget ved Nyborg havde et klart taktisk formål (s. 371), og svenskerne nærmede sig også den brændte jords taktik, da de søgte at stikke ild på Kerteminde, eller da de tænkte på at brænde alle landsbyer rundt om Nyborg for at vanskeliggøre en belejring af købstaden (s. 375). Det forholder sig vel sådan, at mens svenskerne i 1658 regnede med at skulle blive og derfor ikke ville ødelægge deres egne værdier, kom der et tidspunkt i løbet af 1659, hvor de på Fyn stationerede tropper regnede med at skulle rømme øen og derfor ikke så nogen grund til at skåne noget?

I forbindelse med både sø- og landtransporten er der i værket talrige eksempler på de endeløse praktiske vanskeligheder, der var forbundet med at bringe ting, personer, breve m. m. fra det ene sted til det andet. Det kommer kun lejlighedsvis frem i kilderne, fordi det var en del af den tids helt selvfølgelig daglige vilkår, men netop derfor er der en særlig grund til at fremhæve disse vanskeligheder stærkere, fordi den slags forhold så let glemmes og overses af nutidens mennesker. På dette punkt er det også legitimt nok at illustrere med eksempler fra tiden

8. Rudkøbing magistrats arkiv: Dok. vedr. bro-, gade- og vejvæsen 1671-1858.

7. Vilh. Lütken: Bidrag t. Langelands Historie. Rudk. 1909 s. 583 ff.

både før og efter krigen, fordi der i hele det 17. årh. ikke skete nogen væsentlig ændring i transportmidlerne. Man var til enhver tid prisgivet vind og vejr. Når det drejer sig om isvanskelighederne, tænker man uvilkårligt mest på, at de tilfrosne bælder dannede en bro for svenskerne, men glemmer let at tage i betragtning, at både mens vandet fryser til, og ikke mindst når isen bryder op igen, kan al sejlads lammes i længere tid. Det kan således nævnes, at i 1667 sad 80 mennesker fast på Sprogø i 3 uger p. g. a. isen (9), og storm og vindstille kunne have samme virkning. Biskop Hindsholm noterer, at han i januar 1661 efter et landemøde i Maribo måtte ligge »børløs« i Sandby i 5 nætter (10).

På landjorden kunne tunge transporter i regnfulde perioder sidde uhjælpelig fast i mudder, og til alle disse ganske normale vanskeligheder kom så de specielle hindringer, som var foranlediget af krigen. I 1659 gik Københavns postforbindelse med udlandet, som ellers gik over Korsør-Nyborg-Assens-Haderslev, ad søvejen, og baron Goes, den kejserlige gesandt i København, har i et brev noteret, at der i december 1659 ingen post kunne afgå i 3 uger; den afsendte postgaliot vendte tilbage, dels p. g. a. dårligt vejr, dels fordi den mødte svenske krigsskibe. Et brev skrevet 10. januar 1660 har en påtegning d. 11. februar, at det ikke har kunnet komme afsted, fordi isen lukkede havet (11).

Alle disse praktiske vanskeligheder

udgjorde baggrunden for både den almindelige nyhedsformidling og for den militære efterretningstjeneste. Den fynske lokaladministration havde formentlig et indarbejdet meddelelsessystem, men det kan næppe klarlægges, hvordan det fungerede. Hvordan fik egentlig den fynske befolkning at vide, at den var i krig med svenskerne? Der er intet spor af, at det har været meddelt på tinge, og den normale fremgangsmåde ville også tage for lang tid. De originale kongebreve i Odensegård lens arkiv er ofte påtegnet, så man kan se, at de har cirkuleret til de ting, der lå under dette len, og det kunne godt være 4-6 uger, inden de var nået raden rundt. Så længe kunne man næppe vente med at meddele krigsudbruddet. Biskop Hindsholms dagbog oplyser, at fredsslutningerne blev bekendtgjort i Odense ved trommeslagning og trompetblæsen. Roskildefreden af 26. februar blev forkyndt i Odense 2. og 6. marts, men først d. 9. marts sendtes et brev fra København til lensmændene om fredens ikrafttræden, og den blev først forkyndt i Svendborg d. 12. marts (s. 204). Freden i København blev forkyndt fra prædikestolene (s. 435), og formentlig har forkyndelse ved kirkestævne og fra prædikestolene været den normale vej. Naturligvis kan almindelig nyhedsspredning gå ad uofficielle kanaler, men også på dette område ser det ud til, at man sjældent magtede virkelig hurtig formidling. De svenske troppers hurtige fremrykning efter overgangen over Lillebælt kom tydeligt nok bag på den fynske befolkning, selv i Odense, som det fremgår af Jens Bircherods malende beskrivelse (s. 183).

De samme vanskeligheder gjorde sig gældende for den militære efterretningstjeneste, og de kommer me-

9. Fr. Olsen: Det danske Postvæsen, dets Historie og Personer I. Kbh. 1889 s. 102.
10. K. S. 5. rk. III s. 734.
11. G. L. Wad: Bemærkninger i Anledning af Fr. Olsen: Det danske Postvæsen. H. t. 6. rk. II s. 18.

get klart frem netop i beskrivelsen af begivenhederne først i november 1659, som er ret så indviklede at følge med i. Kort efter landgangen ved Kerteminde sendte Schack en kaper med bud til Eberstein, og det er muligvis dette brev, som først nåede Eberstein d. 10. november (s. 377). Man savner dog en definition af forskellen mellem et rygte og en efterretning, når der f. eks. s. 368 skrives, at Schack hører rygter om Ebersteins landgang på Fyn, s. 369 får Sulzbach efterretning om, at Eberstein rykker frem med hele sin styrke, men derefter en melding om, at denne efterretning er forkert!

Den langsomme og besværlige efterretningstjeneste har været af stor betydning for kommandoforholdene og troppernes placering, bl. a. i de dage, da Karl Gustav sad i Korsør og så at sige ville kommandere slagets gang på Fyn (s. 372). Schacks vanskeligheder ved at komme i forbindelse med Eberstein var af samme art. Disse vanskeligheder er forklaringen på, at efterretningstjenesten kun kunne fungere inden for korte afstande. Da den dansk-nederlandske flåde ankom til Fyn, havde man tydeligt nok på dette tidspunkt ingen viden om de svenske troppers placering, men hvis man fra Kiel havde sendt en spion til Fyn, ville hans rejse tilbage let tage så lang tid, at efterretningerne ville være helt forældede, når flåden nåede Fyn.

En stor del af de aspekter, som her er blevet efterlyst, findes faktisk i bogen, men så spredt, at det er højst indviklet at stykke dem sammen. Det er i det hele taget et væsentligt savn, at der ikke i det afsluttende kapitel er trukket flere linier op ad systematiske baner. De afsluttende overvejelser tager mest sigte på at vise, hvilken rigshistorisk betydning det

foreliggende værk har, og der ankes bl. a. mod J. A. Fridericias vurdering af krigens årsager. Denne kritik kunne med god grund være blevet udstrakt til Fridericias syn på den danske adel og dens totale mangel på »almensind« (12). Dr. Blomberg giver selv et helt andet indtryk af den fynske adel, som både udviste stor offervilje m. h. t. forsvaret og gjorde en stor indsats for at mildne kårene for deres bønder.

Først og fremmest savner man dog en sammenfatning af resultaterne netop for Fyns vedkommende og dermed for lignende regionale undersøgelser både for denne og andre perioder. Dem må læseren selv stykke sammen, og det kræver en vis energi at komme gennem dette omfangsrige værk. Men det lønner sig, for det er oven i købet morsomt! I særdeleshed er skildringen af stændermødet i Odense ganske uforlignelig, og siden »Gøngehøvdningen« og »Dronningens vagtmester« har i hvert fald undertegnede ikke læst noget om svenskekrigene så underholdende som denne bog.

Anne Riising

Fridlev Skrubbeltrang:
M. H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-97. (BOL OG BY 7. Landbohøistorisk Selskab 1973). 117 sider.

Hoveriet var op til landboreformerne det tungeste åg, der hvilede på bønderne. Det var ikke blot arbejdet på herregårdsmarken (avlingshoveriet), men mange andre former for arbejdsydelser. Hovedproblemet lå i,

12. J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage. Kb. 1894 s. 41-49, 185.

at ydelserne mange steder var skruet urimelig højt op og var af ubestemt karakter. Allerede i 1769 udkom den første hoveriforordning; men først omkr. 30 år senere nåede man så vidt til vejs ende, at bøndernes (ikke husmændenes) hoveri overalt var nøje bestemt. Det var tanken, at det skulle være sket ved frivillige overenskomster mellem godsejer og bønder; men hvor det ikke lykkedes i første omgang, blev det pålagt hoverikommissioner, som arbejdede i årene 1795–97, at mægle og eventuelt at skære igennem, idet 1789 skulle betragtes som normalår. Hoverikommissionernes arkiver ligger i rentekammerarkivet i Rigsarkivet. Det, der her er udgivet, er derimod en privat dagbog ført på rejserne rundt til godserne af et af den sjællandsk-fynske kommissions medlemmer, baron M. H. Løvenskiold til Løvenholm. Løvenskiold var udpræget bondeven, og han giver en kras karakteristisk af mange af sine standsfæller, men måtte på den anden side nok også revidere en for positiv vurdering af bønderne, der til egen skade kunne udvise megen stivsindethed, når det gjaldt at nå frem til en frivillig overenskomst, ofte i en naiv tillid til, at med den endelige stavnsbåndsløsning i året 1800 ville hoveriet blive afløst, og lyse tider op-rinde.

Vi får ikke at vide, hvor dagbogen findes; men man har da lov at gætte på, at den ligger i Løvenholm godsarkiv i det sjællandske landsarkiv. Det er til gengæld også den eneste mangel ved dette udgiverarbejde, som i enhver henseende er mønstergyldigt. Gennem en meget fyldig og instruktiv indledning lægges der en i alle måder fyldestgørende ramme omkring den udgivne tekst, noget, der ikke gælder alle udgiversarbej-

der. Den, der fremover vil vide besked med, hvad dansk landbohistorisk videnskab i dag kan sige om hoveri, må ty til denne bog. De første 20 sider kunne i omtrent uændret skikkelse gå lige ind som del af en dansk landbohistorie, der skulle gøre status over forskningens resultater, og som Skrubbeltrang var den rette mand til at give os.

Paul G. Ørberg

Svend Orhammer Andersen: *Spaniolerne*. (Thaning & Appel, 1973). 205 s.

I 1901 udgav Karl Schmidt »Meddelelser om de begivenheder, som knyttede sig til de fremmede troppers ophold i Danmark i 1808«. Denne bog har hidtil været den eneste behandling af de franske og specielt de spanske tropper, der opholdt sig i Danmark under Napoleonskrigene. Nu har Svend Orhammer Andersen specielt bearbejdet stoffet, der vedrører de spanske hjælpetropper.

Bogen er bygget op som en slags spændingsroman, hvad stoffet jo også lægger op til. Efter et hurtigt rids af den politiske situation i Europa og Danmark introduceres dramaets helte og skurke, og ikke at forglemme, dets narre, hvoriblandt den danske kronprins, senere Frederik VI, indtager en fremtrædende rolle. Derefter ruller handlingen frem fra første til fjerde akt(ion) og slutter af med et efterspil og en slags morale.

Forfatteren har ikke føjet noget nyt til Karl Schmidts behandling, men har anlagt et lidt bredere syn, hvor han kæder hændelserne i Danmark sammen med de europæiske. Han beretter her glimrende om Napoleons evne til at koordinere sine

bestræbelser, og fremhæver stærkt eet punkt, som Napoleon i det lange løb kæmpede forgæves imod, tid og rum. Det introduceres således: »For så vidt som Napoleons magtområde var blevet skabt i sin overstørrelse af hans armeers (og hans egen) bevægelighed i hidtil uset fart hen over landkortet, nærmer hans rige under fortsat udvidelse sig nu sin uoverstigelige grænse på det samme plan: samfærdslen i tid og rum. Ganske naturligt kommer denne grænse først til syne i efterretningsvæsenet hos hans modstandere hinsides havet. Til England er afstandene nu for store til, at nyhederne fra krigsskuepladsen kan indløbe tilstrækkelig friske. Endnu skal der hengå for mange år, før Napoleon selv trænger frem til den samme uoverstigelige grænse for udstrækningen af hans egne forbindelser og deraf tilintetgøres; men efter tur skal begge parterne erfare, at trods alle galopperende kuréer ligger magten til syvende og sidst i hænderne på kommunikationens general Langsom« (s. 29).

Et andet punkt forfatteren fremhæver gentagne gange er, hvorledes Napoleon kun var fastlandets feltherre, og hvorledes han gentagne gange veg tilbage for eventyr over vand. Denne skræk udvides til også at gælde chefen for korpset i Danmark, Bernadotte. Det var måske rettere at anskue det således, at begge kun betragtede flåden som et redskab til transport, da alle endelige sejre måtte vindes på landjorden, som også England i sidste instans måtte gøre det.

Som en følge af begivenhederne i Spanien, hvor Napoleons broder Joseph blev indsat som konge, måtte de spanske tropper aflægge en trokabsed. Dette skete under store uroligheder, der endog på Sjælland ud-

vikledes til regulært mytteri. Orhammer Andersen følger omhyggeligt alle edsaflæggelserne, f. eks. også i Randers, men hans citat herfra er ganske fyldt med omskrivninger og udeladelser, så man udmærket forstår, at der hverken her eller andre steder i bogen forekommer kildehenvisninger.

Samme unøjagtighed, som findes ved citater, gør sig også gældende ved taloppgivelser. Særlig markant er det ved opregningen af de enkelte regiments styrketal, hvor forfatteren uden videre overtager Karl Schmidts angivelser (dog med to trykfejl, idet Barcelona skal være 1222 ikke 1232, og Zamora 1835 ikke 1885). Disse tal kan ikke angives så bastant. Det nærmeste, man kan komme det rigtige, er formentlig angivelserne i de breve, der blev udsendt fra feltkommisariatet til brug ved indkvarteringen, og som kan findes i f. eks. Aarhus Amtsarkiv (B6-828 læg 51) og Randers Rådstuearkiv (D21-1079).

Efter at størstedelen af de spanske tropper var blevet udskibet ved engelsk hjælp, rejser Orhammer Andersen spørgsmålet om, hvad der blev af de fangne spaniere fra Sjælland (s. 150), og besvarer det selv senere (s. 198) med en henvisning til, at de blev ført over bæltene i fire transporter. Dette er formentlig taget fra Karl Schmidt, men er kun delvis sandt, idet vi i et brev beliggende i Horsens Rådstuearkiv (D 13-158) kan se, at en del af regimentet Asturien, 165 mand samt regimentschefen, er blevet overført via Århus. I Århus fik de en slet behandling, derved at deres forplejning var under al kritik. Dette står i skarp modsætning til den almindelige opfattelse, at det alene var franskmændene, der behandlede dem dårligt. Desuden kan det belyse den gængse overlevering,

at de danske holdt meget af spaniolerne, medens de franske tropper ikke var vellidte. Denne holdning tager forfatteren ganske vist lidt afstand fra, men lægger alligevel hele sympatien hos de spanske. I virkeligheden er der en mængde arkivalier fra tiden, der helt klart viser, at følelserne ikke var på spanier contra franskmand, men regiment contra regiment, således var f. eks. regimentet Algarbe en stor pestilens for indbyggerne i Horsens.

På trods af bogens mangler er det glædeligt, at Orhammer Andersen har taget dette emne op, og ikke mindst at det er sket så sprogligt levende og engagerende.

Hans J. Hinrup

Gunhild Nissen: *Bønder, skole og demokrati*. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880–1910. (Institut for dansk skolehistorie, 1973). 367 s.

I foråret 1973 forsvarede Gunhild Nissen på Danmarks Lærerhøjskole sin afhandling om forholdet mellem landbefolkningen og den offentlige skole i tidsrummet ca. 1880–1910 og blev dermed landets første dr. pæd.

For den skolehistoriske forskning er der med den foreliggende undersøgelse gjort en solid landvinding på et område, hvor forskerne kun i ringe udstrækning tidligere har søgt deres problemstillinger. Siden oprettelsen af Institut for dansk skolehistorie i 1965 har Gunhild Nissen været tilknyttet dette som stipendiat og medarbejder, hvilket både bevillingsmæssigt og m. h. t. forskermiljø uden tvivl har været en væsentlig støtte under arbejdet med afhandlingen.

I modsætning til Joakim Larsen, der omkr. 1900 beskrev den danske folkeskoles udvikling fra reformationen til hans egen tid, hovedsagelig ud fra centraladministrationens synsvinkel, går Gunhild Nissen den modsatte vej og tager sit udgangspunkt i en detailanalyse af skoleforholdene inden for en snæver afgrænset lokalitet.

En undersøgelse af skolen nedefra og udefra, som Gunhild Nissen udtrykker det, er tidligere blevet gennemført – ligeledes i en skolehistorisk disputats. Det var i Gottlieb Japsens afhandling fra 1968: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, hvor en række minutøse lokalstudier klarlagde drivkræfterne bag skolevæsenets udvikling. Gunhild Nissen burde i sit metodeafsnit have nævnt Japsens arbejde; men hun har i stedet valgt at lade den tidligere skolehistoriske forskning uomtalt.

Problemstillingen i Gunhild Nissens afhandling er, dels i hvilket omfang den offentlige landsbyskoles position og trivsel i tiden ca. 1880–1910 »kom an på læreren«, dels at finde frem til, hvilke faktorer der i landbefolkningen kunne blive bestemmede for holdninger og adfærd over for den offentlige skole. Blandt relevante faktorer ud over lærerens person nævnes økonomiske forhold, erhvervsforhold og politiske og kulturelle forhold i det landbomiljø, hvor skolen skulle virke. Den praktiske konsekvens heraf bliver, at Gunhild Nissen, efter at have behandlet lærerens rolle i systemet, undersøger privatundervisningens omfang, skolegangsordninger, udviklingen i for sømmelsernes omfang og udskrivning af 13-årige skolebørn.

Udgangspunktet for analysen af de nævnte emner tages som før nævnt i en snæverafgrænset lokalitet, Sndr.

Jernløse-Søstrup kommune, forfatterens hjemkommune. Valget begrundes med det hensigtsmæssige i at udnytte det lokalkendskab, som forfatteren sidder inde med, hvorimod udvælgelsen af en typisk kommune i henseende til de i problemstillingen nævnte faktorer derved kommer i anden række.

For at give undersøgelsen det mere generelle perspektiv, som forfatterens hjemkommune ikke kan danne basis for, er der i undersøgelsen inddraget materiale fra fire provstier, hvortil kommer centralmyndighedernes foranstaltninger vdr. landsbyskolen. I en oprindelig arbejdsplan var det forfatterens hensigt at udvælge én kommune i hvert af de fire provstier, men på grund af den betydelige arbejdsindsats, det ville kræve, blev denne metodisk hensigtsmæssige del af projektet skrinlagt.

Gunhild Nissen arbejder således på tre planer, nemlig først den detaljerede lokalstudie, dernæst bredere via de fire provstier og endelig centralmyndighedernes udspil vdr. landsbyskolen. Med en sådan fremgangsmåde mener forfatteren at kunne optræde som tusindfoldig lokalhistoriker, netop ved at konfrontere masse-data med de iagttagelser, der er blevet gjort i detailanalysen.

Forfatteren har valgt fire provstier og ikke amter af overkommeligheds-hensyn og søgt at tilgodese repræsentativiteten i udvælgelsen ved at vælge ud fra eksistensen af specielle skoleformer. Merløse-Tuse provsti ved Holbæk er dog forlods blevet udvalgt på grund af forfatterens ophavslokalitet, da Sndr. Jernløse-Søstrup kommune, der er genstand for detailanalysen, er beliggende i dette provsti.

Det andet provsti er valgt ud fra omfanget af friskoleaktiviteten og

faldt på Bjerge-Åsum ved Odense. Det tredje provsti skulle vælges i et område, hvor den vestjyske vinter-skoleordning var særlig fremtrædende, og derfor blev Hind, Bølling, Nr. Horne provsti omkring Ringkøbing Fjord inddraget. Det fjerde provsti blev udvalgt med henblik på at få repræsenteret et område, der ikke særligt markerede sig på skoleområdet eller i politisk og religiøs henseende. Valget faldt på Middelsom-Sønderlyng provsti mellem Randers og Viborg.

Det kildemateriale, der ligger til grund for undersøgelsen, er især provsternes årlige indberetninger til ministeriet og korrespondancen mellem dette og skoledirektion, amt, skolekommission og sogneråd. Hertil kommer de enkelte skolars protokoller og interviews med gamle elever samt lovstof, cirkulærer og den officielle statistik.

En væsentlig del af detailanalysen vdr. skoleforholdene i Sndr. Jernløse-Søstrup kommune drejer sig om lærerens betydning for befolkningens holdning til skolen, altså »om det kom an på læreren«. Selv om Gunhild Nissen fastslår, at det kun er på baggrund af kendskab til den enkelte lærer og hans virke, at man kan gøre sig håb om mere præcist at karakterisere motiverne bag befolkningens holdning til skole og undervisning, er dette ikke sket i den bredere undersøgelse i de fire provstier.

I tiden 1880-1910 fungerede i alt 7 lærere i forfatterens hjemkommune, og på henved 50 sider søger Gunhild Nissen at komme så tæt ind på de enkelte personer som muligt. Det ville naturligvis have været uoverkommeligt at foretage en tilsvarende analyse af lærerne i de fire provstier, men det må have ligget inden for mulighedernes grænse at skitsere visse

hovedlinier vdr. deres uddannelse, løn, funktionstid, tjenstlig vandel og om muligt at placere dem politisk. Derved ville der også på dette område have været mulighed for at konfrontere enkeltsager med massedata. Men vi må nøjes med de 7 læreres situation, og det er da disse få, måske noget specielle lærere, der danner grundlaget for disputatsens konklusioner om lærerens rolle i forholdet mellem skole og samfund.

I en sammenfatning søger forfatteren at beskrive den ideelle lærer. Han skal være selvstændig og stærk, have lederevne, være overlegen i kundskaber, besindig og moralsk uangribelig – men han må ikke vise, at han på noget punkt regner sig befolkningen overlegen. Han skal derimod vise stor respekt for den – højst være en faderlig støtte, når han gennem årene har vokset sig stærk og afholdt i sin stilling.

Det er utvivlsomt velovervejede tale, men for at løfte vurderingen af den ideelle lærer ud af sin lokale begrænsning, må der foretages supplerende undersøgelser i andre egne af landet. Gunhild Nissens lokale undersøgelse må dog karakteriseres som et indsigtfuldt pionerarbejde.

For befolkningens holdning til det officielle skolesystem fremhæver Gunhild Nissen i sin problemformulering landbrugserhvervets betydning, især landboernes opfattelse af det rette omfang af undervisningen og tidspunkterne for dens afholdelse. Efter i en detailanalyse at have undersøgt udformningen af skolegangsordningen i Sndr. Jernløse kommune giver forfatteren i en meget overskuelig tabelform en oversigt over udviklingen i hvert af de fire provstier. Da samtlige skolegangsordninger i 1901 skulle revideres som en følge af 1899-loven, søgte de fleste skole-

direktioner med provsten i spidsen at udjævne elevernes skolegang over hele året, hvilket i de fleste tilfælde, oftest dog i beskedent omfang, blev accepteret af sogneråd og befolkning. I nogle kommuner skete dette ikke, og det fremgår af forældreadresser, at det navnlig var en udvidelse af sommerskolegangen for ældste klasse, der vakte mishag.

Det var navnlig gårdmænd, der skrev under på de utilfredses adresser; men der var også småkårsfolk iblandt, og i et enkelt tilfælde synes den sidste kategori også at have været initiativtagerne til adressen. Det var især de ældste drenges arbejdskraft, der blev efterspurgt om sommeren. Gårdmændene ønskede dels at kunne disponere over deres eget afkom, dels til små penge at kunne fæste husmænds og jordløses børn, som dermed både blev forsørget og med lønnen kunne støtte forældrene.

Med udgangspunkt i de relativt mange gårdmandsunderskrifter stiller Gunhild Nissen sig noget tvivlende over for eksistensen af et interessefællesskab mellem over- og underklassen på landet. At gårdmændene var de hyppigste underskrivere, hænger måske sammen med, at de var sognets mest artikulerede. I denne forbindelse burde forfatteren i højere grad end sket er have fremhævet, hvad man kunne kalde arbejdsmoral og -ideal i datidens landbosamfund. Hvad skulle arbejderes, indsidderes og til dels husmænds børn foretage sig, når de havde nået den arbejdsduelige alder omkr. 10 år, hvis en forlænget sommerskolegang gjorde bønderne uinteresserede i at fæste dem? Hvis den af øvrigheden ønskede hverandendagsskoleordning hele året blev en realitet, betød det fire dages lediggang om ugen også for underklassens ældste drenge, og hvis ledig-

gang var roden til alt ondt, var dette ikke noget tillokkende perspektiv. Hertil kommer, at størstedelen af den jordløse landbefolknings børn i denne periode skulle beskæftiges ved landbruget efter konfirmationen, og da var det ikke skolekunderskaber, der blev spurgt efter, men håndslag og arbejdsvillighed.

I de mange tilfælde, hvor udjævningen skete uden protest, må der være sket en erhvervsmæssig eller politisk-kulturel ændring i landboernes holdning til især de ældste børns skolegang. Ændringerne i udnyttelsen af børns arbejdskraft i skoletiden søger Gunhild Nissen at kortlægge i en undersøgelse af udviklingen i forsømmelseshyppigheden, hvilket fylder 117 ud af afhandlingens godt 350 sider. Både for dette og for afsnittet om skolegangsordninger savnes der i disputatsen økonomiske og sociale oplysninger om det landbosamfund, hvor ændringerne på de to områder kunne iagttages, navnlig når der i problemformuleringen peges på erhvervsforholds og økonomiske forholds indflydelse på landsbyskolens udvikling og trivsel. Der er nok tal fra Trap og henvisninger til kriser og klasser, men bortset fra beskedne tilfælde i detailanalysen er man henvist til specialværker på dette område. Vi får ingen diskussion af afvandringen fra landet, lønudviklingen og produktionsomlægningen. Forfatteren gør nok opmærksom på, at hun har forbigået nogle af de her nævnte forhold, men en behandling heraf, evt. i summarisk form, savnes ikke desto mindre.

De resultater, der nås i afhandlingen, er overvejende produkter af et pionerarbejde, som mere opfordrer til yderligere forskning end til at fremsætte definitive konklusioner. Forsømmelsesstatistikken kan læses

med den bedste kildekritik og behandles med den mest avancerede matematik, alligevel er forskeren afhængig af sin egen erfaring, når materialet skal vurderes. Gunhild Nissen når da heller ikke meget længere end til at konstatere forsømmelsesproblematikkens kompleksitet. Det er bl. a. her, den kommende skolehistoriske forskning må fortsætte og søge at udfylde de skitser, som Gunhild Nissen med heldig hånd har tegnet af fænomenet den danske folkeskole.

Institut for dansk skolehistorie vil forhåbentlig også fremover danne rammen om ligeså væsentlige projekter som Gunhild Nissens arbejde.

Harry Haue

Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius. I-II. Danmarks udenrigsminister under to verdenskrige. Statsminister 1942-45.* (Gyldendal 1973). 332, 368 sider.

Dette århundredes mest forkætrede politiker er uden al tvivl stats- og udenrigsminister Erik Scavenius. Enhver lødig biografi om ham vil blive modtaget med interesse. Dette gælder også den nu foreliggende, som er den første, og hvis forfatter er overarkivar, dr. phil. Viggo Sjøqvist. Han har de bedste forudsætninger for at løse den betydningsfulde opgave, han har sat sig. I snart en menneskealder har han været ansat i udenrigsministeriet, hvis liv han kender bedre end nogen anden, han har skrevet gedigne værker om bl. a. Peter Vedel – dansk udenrigspolitikens grå eminence i forrige århundrede – og om dansk udenrigspolitik 1933-40. Han er dertil en rolig og fornuftig bedømmer af mennesker og forhold.

Erik Scavenius er ud af en af de mest konservative godsejerslægter, vi har. Hans farbror var Estrups kulturminister Jacob Scavenius, en behård modstander af folketingsparlamentarismen, og Estrup selv var fætter til Erik Scavenius' far. Det er med rette sagt, at Estrup var mere en Scavenius end en Estrup, og det er ikke vanskeligt at påvise ligheder mellem Estrup og Erik Scavenius såvel i personlighedspræg som i politisk grundholdning. Erik voksede altså op i et landadeligt miljø på Klintholm og i København. Nænsomt skildrer forfatteren Erik Scavenius' barndom, der næppe var særlig lykkelig på grund af et modsætningsforhold til den excentriske far. Alleerede i barndommen trådte Erik Scavenius' karakteregenskaber frem: hans heftighed, stædighed og beslutsomhed. Da han i skolen fik en lusing, nægtede han simpelt hen at gå i den skole længere. Ukendt for de fleste er det nok, at han så i tre år (1891–94) var lærling i marinen med henblik på at blive kadet og senere søofficer.

Han klarede sig i begyndelsen godt, men mente selv, at lærerne til sidst »fik sig på ham« og fandt ham uegnet. Rent galt gik det, da chefen på det sidste togt beordrede lærlingene i vandet for at se, om de nu også kunne svømme. Det kunne Erik ikke, men han sprang alligevel! En kammerat hoppede ud og reddede ham. Det kræver ikke megen fantasi at forestille sig en 17-årigs beskæmelse og bitterhed over en sådan situation. Han dumpede altså og nærrede siden uvenlige følelser over for søværnet, skønt hans antimilitarisme ikke alene lader sig forklare ved bemeldte vandgang.

I stedet læste han til student og tog bagefter, hvad man kaldte den kon-

geligt privilegerede godsejereksamen, dvs. han blev cand. polit., dengang den lettest opnåelige akademiske grad. Samme år blev han ansat i udenrigsministeriet, og dermed blev hans skæbne lænket sammen med dansk udenrigspolitik. Nu gik det nemlig rask. Han blev 1906 legationssekretær i Berlin – dengang vort vigtigste gesandtskab, hvis chef var kammerherre Hegermann-Lindencrone. Han protegerede sin dygtige legationssekretær, der til gengæld tilegnede sig sin chefs opfattelse af Danmarks totale afhængighed af Tyskland. De impulser, Erik Scavenius fik i Berlin 1906–09, forlod ham aldrig. I 1909 kom han hjem for at blive kontorchef, og samme år sprang han endnu længere, og blev – 32 år gammel – udenrigsminister i den første radikale regering. Forfatteren godtgør, at det med grund kan antages, at det var de to radikale historikere Erik Arup og Aage Friis, som fik skubbet Scavenius frem for Zahles åsyn i det rigtige øjeblik.

Scavenius var i øvrigt næppe radikal i andet end i sit syn på forsvars- og udenrigspolitikken. Det radikale Venstres politik på dette felt svarede til den opfattelse, han havde tilegnet sig i Berlin. De indenrigspolitiske fænomener interesserede ham knap nok, og han var uden forbindelse med det folkelige-politiske liv. Hertil kom, at han også følte sig tiltalt af Zahles, Munchs og Rodes åndsform. Med Zahle sluttede han venskab, og det skaffede ham udenrigsministerposten for anden gang – naturligvis i forbindelse med, at han trods sin ungdom havde klaret udenrigsministerposten stiftfærdigt og udmærket.

Hele fremstillingen af den unge Scavenius er fortrinlig. Her er meget nyt, det er velafrundet, og væsent-

lige præmisser for hans senere udvikling og virke fremdrages.

Efter at være lagt på is et par år af Venstre-regeringen, blev han i 1912 gesandt i Wien og Rom; men allerede i 1913 pressede Zahle Scavenius til at træde ind i sin regering, og denne gang varede det syv år. Året efter udbrød verdenskrigen, og nu kom den stadig unge minister virkelig på prøve. Skildringen af den første verdenskrig er højligt interessant. Forfatteren har kunnet bygge på både det danske, det britiske og ikke mindst det tyske udenrigsministeriums akter. Scavenius' opfattelse af situationen var efter min mening enkel indtil det primitive: Den eneste fare, der lurede, kom fra Tyskland. Den var til gengæld betydelig, og den eneste måde, vi kunne forsikre os på, var ved en så at sige total tilpasning til de tyske krav og forventninger. Denne politik muliggjordes ved det usædvanlige samarbejde, der udvikledes mellem den tyske gesandt i København, Brockdorff-Rantzau og Scavenius.

Da krigen brød ud, begik Rantzau et diplomatisk fejltrin ved at aflevere et ultimatum, der var beregnet til en senere lejlighed. Med en eminent udnyttelse heraf bandt Scavenius kongen, rigsdagen og de militære myndigheder til det, der blev kaldt »tysker-kursen«, et forhold forfatteren efter min mening burde have understreget. Scavenius bandt også Rantzau til sig i et venskabsforhold ved at modvirke den desavouering, Rantzau blev mødt med af sit eget ministerium. For Scavenius var Rantzau garanten for tysk tillid, thi det var over for ham, at han havde givet alle indrømmelserne, og for Rantzau var Scavenius over for regeringen i Berlin pantet på, at Danmark var pålideligt.

Et veldokumenteret højdepunkt i skildringen af Scavenius under første verdenskrig er behandlingen af de tyske besættelsesplaner i 1917. Tyskerne – og specielt flådeledelsen – frygtede for et britisk angreb gennem de danske stræder subsidiært for baseanlæg i Norge. Begge dele var forkerte. De allerede havde ikke sådanne planer, hvad Scavenius havde en meget korrekt opfattelse af. Men tyskerne var nervøse, Rantzau var i Berlin og kom tilbage med noteudkast, som han drøftede med Scavenius. De gik med variationer på melodien: Er I med os eller mod os?

For at berolige tyskerne gik Scavenius så vidt, at han i største hemmelighed lovede at rådslå med tyskerne om de nødvendige afværgeforanstaltninger mod et britisk angreb, derunder eventuelt at stille nogle Kattegat-øer til rådighed for tyskerne. Når Scavenius hertil føjede, at den danske flåde med alle til rådighed stående midler i givet fald ville kæmpe mod briterne og videre sagde, at det var forståeligt, om Tyskland ikke kunne respektere dansk territorium, så var det i realiteten at stille sig på tysk side.

Scavenius' motiver er åbenbare: Han ville afværge en tysk besættelse i tilfælde af britisk landgang i Norge. Som bekendt skete der ingenting, først og fremmest fordi Norge ikke blev inddraget i krigen; men Scavenius' vidtgående indrømmelser beroligede tyskerne.

Spørgsmålet er så, om Scavenius gik for vidt. Han informerede øjensynligt ikke en eneste i Danmark, og alt gik som nævnt godt for landet. Det gik også godt for Scavenius, fordi sagen først kommer frem nu. I et glimt viser den de omstændigheder, under hvilke Scavenius' politik kunne lykkes: I et ubesat Dan-

mark, hvor han ikke skulle stå til regnskab over for nogen.

Folkestemningen var pacificeret, fordi vi var uden for krigen, og på det politiske plan var der endnu tradition for, at udenrigspolitik kun var et regeringsanliggende. For Scavenius var befolkningen til for at applaudere hans udenrigspolitik, ikke for at blande sig i den. Han var i så henseende lige så udemokratisk som sin ældre slægtning Estrup.

Inden for den således afstukne ramme viste Scavenius stor dygtighed til at opnå forskellige indrømmelser ikke blot fra tyskerne, men også fra briterne. Det var især på det handelsmæssige område, hvor man i virkeligheden indgik handelsaftaler mellem England og Tyskland med Danmark som bindeled.

Men i den sønderjyske sag viser Scavenius' stærke begrænsning sig. »Sønderjyderi« vrængede han over for genforeningsønsker. Der kunne gives mange gode grunde for at gå stille med dørene i denne sag og også at være forsigtig, når genforeningsmuligheden forelå. Men den tanke at søge at forstå befolkningens følelser og kanalisere dem ind i den politik, han fandt nødvendig, var ham fremmed. Han var ikke og blev aldrig politiker.

Efter afskedigelsen i 1920 var der ikke noget, der duede for Scavenius. Han forsøgte sig som godsejer, men det gik ikke rigtigt, han var landstingsmand et par år; men det kedede ham og var også besværligt, da han hævdede retten til samtidig at være gesandt i Stockholm, hvor han også kedede sig, fordi posten var ham for ubetydelig. Så blev han nogle år i 1930'erne folkeforbundsdelegeret, hvad der – forståeligt nok – hurtigt bød ham imod. Om alt dette får vi god besked. Forfatteren lægger brik

på brik frem og søger ikke at undgå det ubehagelige.

Til sidstnævnte kategori hører efter min mening Scavenius' formandstid på *Politiken* (1932–40). Han søgte nemlig ganske håndfast at blande sig i bladets redaktion bl. a. ved regelmæssige møder med den redaktionelle ledelse. Det kan naturligvis diskuteres, om ikke en bladformand i et vist omfang som ejernes talsmand må influere på en avis, men ved at læse dr. Sjøqvists fremstilling får man en fornemmelse af, at der fra Scavenius især de sidste år udgik en gold og destruktiv indflydelse, som så at sige havde afskrevet demokratiet. Politik var at indordne sig under den stærke. Einar Skov blev Scavenius' talerør som udenrigspolitisk leder-skribent.

I 1940 kom så krigen til Danmark. I 1914 havde J. C. Christensen siddet med værdifuld viden om tyskeres planer med os, som han til regeringens vrede fortav, skønt meget tyder på, at i alt fald Scavenius kendte dem. I april 1940, da Scavenius blev inddraget i regeringens overvejelser om truslerne fra syd, fortav han sin viden om tyskeres planer fra 1917, der ellers viste, at en eventuel besættelse af Norge kunne drage Danmark med. Utvivlsomt har han anset det for ganske formålsløst at sige eller gøre noget. Man måtte underkaste sig de øjeblikkelige magtforhold.

Det var, hvad han gjorde, da han i juni 1940 på ny blev udenrigsminister. Men hans store begrænsning viser sig ved, at han mente, at han nu bare kunne fortsætte, hvad han slap i 1918, skønt demokratiet havde udviklet sig i de forløbne 20 år, hvor udenrigspolitik i højere grad var blevet et folkeligt anliggende. Det er vel hævet over al tvivl, at den danske

befolkning de første tre besættelsesår var tilhænger af forhandlingspolitikken, selv om denne indebar et samarbejde med besættelsesmagten. Men Scavenius gav denne samarbejds politik en sådan stødende form, at han fik befolkningen imod sig i stedet for at søge at vinde den. Det er efter min mening en fundamental brist i Scavenius' intellekt, at han ikke klart så forskellen på 1914 og 1940, men troede, at han kunne genoptage den indrømmelsespolitik, han havde ført 1914–18, nu ledsaget af ydmygende offentlige udtalelser (som 8. juli-erklæringen) med fjenden stående i landet.

Scavenius blev i virkeligheden ved sin manglende folkelige forståelse og ikke-demokratiske sindelag sin egen politiks værste fjende. Jeg er derfor mere enig med P. Munch end med forfatteren, når Munch hævdede, at Scavenius ved 8. juli-erklæringen opgav vor »åndelige neutralitet«. For Scavenius var ord – og også en del handlinger – uden betydning, hvis han kunne opnå en praktisk og materiel fordel for Danmark derved. Nogen form for krypto-nazisme lå der ikke i det. Men Scavenius så altså ikke, at han stødte befolkningen fra sig – især efterhånden som krigslykken begyndte at vende.

Jeg kan derfor ikke være enig med forfatteren, når hans konklusion er, at Scavenius »var den eneste danske statsmand, der havde det format, der skulle til for at føre landet gennem to verdenskriges ragnarok. Den eneste, der kunne sætte sig i respekt over for tyskerne og sikre en udvikling under såvel den første som den anden krig, der blev til landets gavn«. Det er for det første ubeviseligt, for der var ikke andre, som fik muligheden, og for det andet kan man ikke bære betegnelsen stats-

mand, hvis man i et demokrati er helt uden forståelse for folkesjælen og i øvrigt anlægger en snæver europæisk vurdering af en global krig.

Det betyder ikke, at Scavenius skal hensættes blandt de uværdige eller ligegyldige i vor historie. Tværtimod. Hans mod og konsekvens kalder på respekt. Han søgte heller aldrig sit eget, men blev nærmest presset til at påtage sig de byrdefulde opgaver, han løb aldrig fra sit ansvar, og han var med til at redde befolkningen fra vanskeligheder, som den 1940–43 ikke var rede til at tage.

Æren og ansvaret herfor må han dele med politikerne, og noget af det mest pinlige ved læsningen af dr. Sjøqvists bog er redegørelsen for visse politikeres ynkelige forsøg på efter krigen at læsse hele ansvaret over på Scavenius. De havde bøjet sig for ham under krigen, fordi de ikke turde tage ansvaret for et brud. Nu gemte de sig og så passivt på, at Knudtzen, Thune Jakobsen, Gunnar Larsen, Højberg Christensen og andre, der havde forhandlet i forståelse med politikerne, måtte gå planken ud – for nogles vedkommende under tragiske former. Men som en fremtrædende samarbejdspolitikere engang sagde til mig: – »Ja, det er et mørkt kapitel, men vi politikere havde i 1945 kun styrke til at forsvare os selv«. Scavenius trådte derimod frem og forsvarede dem.

Min kritik betyder heller ikke, at jeg finder dr. Sjøqvists bog forfejlet. Tværtimod. Der er tale om uenighed i vurderingen. Sjøqvist er pålidelig og redelig, og selv hvor man kan mærke, at det skærer ham i hjertet, lægger han materialet frem, så enhver kan drage sin konklusion. Ingen betydningsfulde præmisser mangler, og de passes ind i den historiske sammenhæng. Når jeg vurderer Sca-

venius mere behersket end forfatteren, skyldes det nok, at Sjøqvist mere nærmer sig emnet fra en udenrigstjenstlig tradition, mens jeg mener, at Scavenius navnlig bør vurderes som politiker, thi han var første aktør på den politiske skueplads, mens et drama udspillede.

Dr. Sjøqvists værk er altså en betydningsfuld berigtigelse af vor historiske litteratur. Den er behagelig at læse, dels fordi den er dr. Sjøqvists mest levende skrevne bog, dels fordi den er et nyt bevis på, at fremstillinger af besættelsestidens historie kan anlægge andre synspunkter end dem, der var gængse i de første efterkrigsår.

Tage Kårsted

Henrik S. Nissen: 1940. *Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken.* (Gyldendal, 1973). 607 sider.

Henrik Nissens disputats handler om de tre fjerdedele af året 1940, der ligger efter 9. april. Det er ikke hans hensigt at skildre Danmarks historie i denne periode; forfatteren meddeler en række studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken.

Efterhånden som anmelderen arbejdede sig gennem disse studier, dannede der sig for hans indre øje billedet af en stor byggeplads med en række adskilte bygningsdele, som i og for sig godt kunne være forenede til en imponerende helhed; men det var ikke bygmesterens hensigt; hvert afsnit skulle til en vis grad betragtes og vurderes hver for sig, men dog med en klar rækkefølge. Nogle af bygningerne var rigt

forsirede, der var buer og hvælvinger af mange arter; men det mærkeligste var, at hjælpekonstruktionerne adskillige steder var bevaret, ja, et enkelt sted var stilladset endnu ikke pillet ned. Det havde den fordel, at man nøje kunne danne sig en forestilling om arbejdsgangen, og ved at studere konstruktionerne nærmere kunne man så se, om bygningsdelene nu også kunne holde, når de tilbageblevne hjælpekonstruktioner blev taget væk. Både planlægning og konstruktion kunne nok give anledning til overvejelser og nærmere undersøgelser.

Nu er det ikke meningen her at føre billedtale; men det lige sagte kan måske give en fornemmelse af styrke og svagheder ved den afhandling, der her skal anmeldes. Styrken ligger i det brede indsamlingsmateriale og den detaljerede sigtning deraf. Der er mange fine detailløsninger; men man savner en helhedsplan, og en del af hjælpekonstruktionerne kan ikke stå for en nærmere prøvelse.

De meddelte studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken følger kronologisk efter hinanden; men der er ikke lagt vægt på at integrere undersøgelserne til en helhed. Det er enhver forfatters gode ret at afgrænse sit emne, som han vil; men det er også læsernes ret at konstatere, at en behandling af en tese havde været nok så spændende, f. eks. Erik Scavenius' rolle som katalysator for de politiske partiers og erhvervsorganisationers forening i en national front i løbet af 1940. Henrik Nissen har imidlertid valgt den bredt fortællende pragmatiske fremgangsmåde, der stiller store krav til læsernes egne kombinationsevner.

Det er, som det fremgår af bogens undertitel, især forfatterens for-

mål at undersøge forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken. Ved forhandlingspolitikken forstås den politik, som den danske regering førte over for den tyske besættelsesmagt, medens samarbejdspolitikken er betegnelsen på det indbyrdes samarbejde mellem folketingets fem demokratiske partier; det må imidlertid understreges, at det er forhandlingspolitikken, set fra dansk side, der har forfatterens interesse, den anden part, besættelsesmagten og dens organer skildres kun, for så vidt disse organers holdning havde relevans til den af den danske regering førte politik. Problemerne er anskuet fra Christiansborg, der som bekendt er hjemsted både for folketing og udenrigsministerium. Det bliver en opgave for en kommende historiker at skildre politikken i sin brede sammenhæng og med lige hensyntagen til både den danske og den tyske part; anlæggelse af dette dobbelte synspunkt ville skabe fornyelse i megen besættelsestidshistorie, ikke mindst hvis man kunne få både den økonomiske og den militære faktor lidt mere med ind i billedet; det ville heller ikke skade med et bedre kendskab til det nazistiske organisationsapparat.

Henrik Nissens studier omfatter følgende emner:

1) forhandlingspolitikken start, 2) de folkeretslige overvejelser omkring begreber som suveræniteten og jurisdiktion, 3) samarbejdspolitikken vanskeligheder i maj 1940, da de indre modsætninger mellem de demokratiske partier endnu var ladede med sprængstof. (Staunings og Munchs partier måtte gøre store indrømmelser især til venstre, der stillede krav om reduktion på det sociale område). 4) ministerkrisen i sommeren 1940 og dannelsen af samlingsregeringen af 8. juli

med deltagelse af tre ikke parlamentariske ministre, hvorved Erik Scavenius fik en central politisk placering, 5) forhandlingerne om en mønt- og toldunion i august 1940.

Hertil følger sig så en oversigt over udviklingen i efteråret 1940 især koncentreret om den tyske gesandt Renthe-Finks politik. I forlængelse heraf kan man læse om den såkaldte nytårskrise 1941, da Renthe-Fink gjorde et mislykket forsøg på at få fjernet Stauning som statsminister. Endelig er der til allersidst nogle spredte afsluttende bemærkninger og en mere sammenfattende skildring af samarbejdspolitik og forhandlingspolitik i disse begrebers gensidige afhængighed.

Alle hovedafsnit er kendetegnet ved en overvældende detailrigdom, hver flig er foldet ud, hvor forhandling er refereret og vurderet. Henrik Nissen kombinerer referat og ræsonnement, en indirekte metode, der ligesom lægger hans egne ord i forlængelse af de handlendes tankegang. Blot et par eksempler: på s. 131 identificerer forfatteren sig tilsyneladende med justitsminister Unmack-Larsen, der forelagde den såkaldte lex Ørum. Præses skriver: »Behandlingen i Folketinget gav Hartel fra Bondepartiet og Aage Henriksen fra nazisterne anledning til nogle malplacerede bemærkninger«. Her identificerer forfatteren sig med Unmack-Larsen, der sikkert har følt bemærkningerne malplacerede; men Hartel og Aage Henriksen har nok ment, at de var særdeles velplacerede, og hvis det er Henrik Nissens personlige opfattelse, at de var malplacerede, kræves en nærmere forklaring.

Yderligere et eksempel findes s. 199, hvorfra citeres: »Med optagelsen af repræsentanter for de to tidligere oppositionspartier i den for-

hadte regering blev deres oppositionelle holdning frustreret«. Her identificerer forfatteren sig med oppositionen mod den socialdemokratiske-radikale regering inden for Venstre og det konservative parti. Der kan nævnes en lang række eksempler på denne indlevelselsesmetode eller sammenblanding af referat og ræsonnement. Det er i anmelderens øjne en uheldig fremstillingsmåde.

Mange steder bruger forfatteren rammende og gode billeder, der illustrerer situationen fortræffeligt; men så kan der komme helt uforståelige passager. F. eks. s. 206, hvor der står: »Det mangelfulde sammenhold mellem de fire store partier var tidligere blevet opvejet af risikoen for tysk indblanding, nu må Staunings overvejelser have ført til det resultat, at vægten af den førstnævnte faktor var forøget og risikoen for tysk indblanding under alle omstændigheder til stede«. Det kan forstås således, at samarbejdet mellem de fire store partier rent faktisk var blevet mere mangelfuldt; men teksten kan godt bære den modsatte fortolkning.

Det er særlig i indledning til og afslutning på et kapitel, at forfatteren fristes til sådanne dunkle sætninger. Den lige citerede var fra en indledning; den kan suppleres med en fra en afslutning: »Trykket udefra mod det danske parlamentariske regerings-system var både stort nok til at omforme det, sådan som det skete bl. a. med oprettelsen af 9-mandsudvalget, og til nogle få gange senere under besættelsen at afsløre omformningens risikable tendenser«. Det er gådefuldt, hvad der menes. Hvad er »omformningens risikable tendenser«? Det forklares ikke nærmere.

Det mest værdifulde afsnit i Henrik Nissens afhandling er stykket om mønt- og toldunionen, der naturligt

begynder med Erik Scavenius' indtræden på arenaen i juli 1940. Perioden juli-august 1940 kan godt karakteriseres som Scavenius-æraen, dvs. den periode, da han kunne føre en aktiv samarbejdspolitik; denne periode afsluttedes, da mønt- og toldunionsforhandlingerne blev opgivet. Den autoritet, som Scavenius havde i begyndelsen af juli, var stærkt reduceret i september; hans udspil havde fået erhvervslivets organisationer til at danne front imod den aktive forhandlingspolitik, og partierne styrkedes i deres modstand ved erhvervslivets klare standpunkt og ved det forhold, at forhandlingernes afbrydelse ikke havde uheldige følger, sådan som Erik Scavenius forventede det.

Henrik Nissen drager ikke explicit denne konklusion. Han følger indgående og jordnært, ja, næsten udtømmende spillet gang begyndende med regeringsomdannelsen i juni-juli 1940, da foruden Erik Scavenius også Harald Petersen og Gunnar Larsen blev ministre, og vel at mærke af den kategori, der blev kaldt upolitiske. Stauning havde ved disse udnævnelser givet efter for et vældigt pres fra ikke-parlamentariske kredse om nu at få, som man sagde, »handlekraftige« ministre. Det er et af de bedste stykker i afhandlingen, hvor forfatteren modstiller den opfattelse, som de nye ministre havde af situationen, med den opfattelse, som de gamle politikere nærede. Opfattelsen blev senere forskudt for begge parters vedkommende; men der vedblev at bestå en gruppeopfattelse, og den var for begge parters vedkommende karakteriseret derved, at ingen af de to grupper ville have noget ansvar for at have fortrængt P. Munch fra posten som udenrigsminister. Dette udredes på overbevisende måde, ligesom det godtgøres, at situationen ef-

ter Frankrigs nederlag i juni fik de fem demokratiske parter til at indlede et intimt samarbejde inden for den ramme, som senere blev kendt under betegnelsen »nimandsudvalget«.

Det blev Erik Scavenius, der kom til at tegne ministeriet med erklæringen af 8. juli. Den rystede de fleste danske ved de i manges øjne helt overflødige ord: »Ved de store tyske sejre, der har slået verden med forbavelse og beundring, er en ny tid oprunden i Europa«; men erklæringens formål var at bringe den nye danske regering i en forhandlingsposition i forhold til Tyskland for at hindre, at de nazistiske og halvnazistiske kredse ved direkte kontakter med magthaverne i Tyskland kunne udmanøvrere det hævdundne danske politiske system. Det skulle gøres klart for tyskerne, at den siddende regering var den eneste brugbare forhandlingspartner, således at en nazistisk marionetregering kunne blive undgået. Denne hensigt blev opnået; det lykkedes Scavenius at få knyttet en forhandlingstråd til tyskerne, dvs. til »Auswärtiges Amt«. Det kunne måske være fremhævet noget stærkere, at den ansvarlige danske regering kun stod over for dette ene tyske regeringsorgan; det påpeges godt nok, at »Auswärtiges Amt« rivaliserede med den såkaldte Vierjahresplan-organisation under Göring, hvad angik udformningen af de vage forestillinger, der gik under betegnelsen »Neuropa«. Det var nøgleordet for ideerne om en nyordning af Europa under tysk dominans; men der kunne godt være gjort rede for, at en regering, et kabinet, et ministerium i almindelig forstand ikke længere fandtes i Tyskland. Hvert organ var mere eller mindre underordnet Hitler, og den, der havde Hit-

lers øre, kunne få sin linje gennemført. Det var desuden værd at fremhæve et andet karakteristikum for den nazistiske stat, nemlig det forhold, at Hitler ikke gerne lagde sig for fast på en bestemt linje; han holdt gerne flere muligheder åbne. Det forstod Stauning bedre end Scavenius. S. 381 citeres Stauning for bemærkningen, »det er ikke logik, der råder i Tyskland«. Scavenius har nok set rigtigt med hensyn til det hensigtsmæssige i et dansk initiativ; men han havde ingen reel forestilling om sin modpart. Han troede således, at A. Rosenbergs taler havde politisk betydning, medens han fuldstændig undervurderede økonomiminister og nationalbankdirektør Funk; der kunne på dette grundlag drages konklusioner om den forældede opfattelse, der var grundlaget for Erik Scavenius' vurdering af sin tyske modpart; han ventede mere logik end Stauning.

De forhandlinger, der indledtes i juli 1940, og som konkretiserede sig i et tysk forslag om en mønt- og toldunion, minder meget om den gamle leg blindbuk; men således at den ene part var udstyret med grydeskeer, medens den anden for rundt med knive. Det er helt rigtigt, når forfatteren side 272 bemærker, at intet i de samtidige kilder tyder på, at man i København har været klar over en kompetencestrid i Berlin; men spørgsmålet kan med rimelighed formuleres anderledes: kunne man i København have opdaget en kompetencestrid? Da må svaret være: ja. Den 25. juli 1940 holdt økonomiminister Funk, der med større autoritet end »Auswärtiges Amt« forberedte det såkaldte Neuropa, en pressekonference, hvori han principielt tog afstand fra mønt- og toldunioner. Forfatteren omtaler denne udtalelse i en an-

den sammenhæng; men det havde efter anmelderens opfattelse været en relevant problemstilling for bedømmelse af Scavenius at undersøge, hvilke forudsætninger han byggede på i sin vurdering af Tyskland, altså både de subjektive og de objektive. Man kunne med et moderne ord have undersøgt hans informationsniveau. Flere gange i ministermøderne i august 1940 bagatelliserede Scavenius rivaliseringen i den tyske top. »Han forstod ikke« ... »at man lægger vægt på Funk« (s. 352, 12. august) og senere afviste han andre indvendinger med bemærkningen, »at det jo er det tyske udenrigsministerium, der er alt bestemmende« (s. 376). Det var en alvorlig fejlsvurdering.

Det lykkedes for Scavenius gennem den højtidelige notificering af 8. juli-erklæringen i Berlin at komme i en forhandlingssituation i forhold til Tyskland; men det lykkedes ham ikke at fastholde en forhandlingstråd, fordi tyskerne ikke for alvor ønskede forhandlinger. Denne fejlbedømmelse af den tyske part fik følger for den stilling, Erik Scavenius havde erhvervet sig i dansk politik. Hans modstandere kunne konstatere, at der ikke havde været nogen risiko ved at afbryde forhandlingerne om mønt- og toldunionen. Formelt var det danskerne, der afbrød disse; men rent faktisk passede det godt for de afgørende kræfter i tysk politik, der ønskede udenrigsministeriet holdt uden for, hvad angik planerne om nyordninger i Europa. For Scavenius betød forhandlingernes afbrydelse, at det var forbi med den særlige autoritet, som han havde nydt – glorien forsvandt, troldmanden fra 1. verdenskrig kunne ikke gentage sit store nummer fra dengang; de dominerende partier og alle erhvervsorganisationerne var nu forenede imod den

aktive forhandlingspolitik. Det var resultatet.

Forfatteren anfører, at de andre ministre nærede mistillid til Scavenius (s. 377), og at forholdet mellem Stauning og Scavenius blev forværret i disse dage (midten af august). Efter forfatterens opfattelse behøvede dette ikke at betyde andet, end at Stauning tillod de øvrige ministre – også de socialdemokratiske – at opponere mod Scavenius; men det er en alt for svag formulering. Det var simpelt hen et sammenbrud for den aktive forhandlingspolitik, denne specielle Scavenius-æra varede kun i seks uger; den følgende periode kunne man karakterisere som en henholdende forhandlingspolitik, hvor regeringen lod sig presse fra indrømmelser til indrømmelser under ledelse af Scavenius.

Erhvervslivets modstand imod Scavenius gør forfatteren ikke ret meget ud af. Han siger s. 365, at man ikke i de afgørende beslutningstagede organer i midten af august kunne spore noget stemningsskred, som kunne være forårsaget af erhvervenes holdning. Det er et besynderligt udsagn, for lige forinden har forfatteren refereret Christmas Møllers forstærkede modstand, og lige efter siger han, at modstanden påvirkede regeringen både direkte og indirekte, og det er det rigtige; men en nærmere udredning havde været ønskelig.

Når det i anmelderens øjne centrale problem er forsømt, skyldes det muligvis, at forfatteren har viet en detalje alt for stor opmærksomhed, hvorved en biperson er blevet rykket for meget frem i rampelyset; bipersonen var udenrigsministeriets direktør O. C. Mohr. Når præses er faldet for fristelsen til at beskæftige sig så indgående med forholdet mellem

udenrigsministeren og udenrigsministeriets direktør i juli 1940, hænger det nok sammen med, at der her foreligger et kildekritisk problem, idet der findes flere beretninger fra O. C. Mohrs hånd om hans rejse til Berlin den 17.–18. juli 1940, og om den tyske udenrigsministerielle embedsmand Karl Ritter*. Det var denne samtale, der gav stødet til det tyske forslag om hurtige forhandlinger om afslutning af en dansk-tysk mønt- og toldunion. Ritter havde en lidt udefinerbar stilling; men han var i al fald den mand i »Auswärtiges Amt«, der især beskæftigede sig med Neuroproblematikken. Foruden det officielle referat af denne samtale, der blev forelagt af Scavenius i et ministermøde den 19. juli, findes der et andet referat om senere forhandlinger. I 1946 har Mohr udtalt sig afvigende i forhold til referatet af 19. juli 1940 ved en afhøring i den parlamentariske kommission; en endnu mere udførlig redegørelse har han givet i 1950, da han kunne kommentere de fremdragne tyske aktstykker; men det besynderlige er, at han i 1964 til udenrigsministeriet afleverede et referat dateret 18. juli 1940, som han angav at være den oprindelige optegnelse. Den blev afskrevet, og derefter tilintetgjorde Mohr originalen; men forinden fik Henrik Nissen lov til at affotografere dokumentet. Mohr opfattede dette referat af 18. juli 1940 som det reelle referat. Der er i referatet udstreget væsentlige dele, sammenlignet med det officielle referat, som Scavenius forelagde i ministermødet 19. juli. Dette sidste indeholdt, hvad der set fra Scavenius' synspunkt var politisk opportunt. Mohr ville nu hævde, at Sca-

venius havde streget de dele af hans oprindelige referat, som ikke passede i udenrigsministerens kram. Det besynderlige er, at Mohr både i 1946 og i 1950 havde haft lejlighed til at fremlægge dette referat; det kom først i 1964, da Scavenius var død og ikke kunne tage stilling til påstanden om, at han havde streget i Mohrs referat.

Det hele er meget mystisk. Henrik Nissen følger helt og fuldt Mohrs senest fremkomne referat, altså det, der er dateret 18. juli 1940, og det forekommer anmelderen at være en meget alvorlig anke imod hans videnskabelighed, at han ikke i teksten gør opmærksom på, hvor svagt det foreliggende kildemateriale er. Det fremgår derimod af noterne og et anhang, hvor forfatteren nærmere argumenterer til fordel for Mohrs påstand; men der fremlægges ikke bevis for dens rigtighed. Anmelderen har set fotokopien af det tilintetgjorte dokument og må drage den konklusion, at det kan være enhver som helst, der har streget i det nu brændte papir. Her er ingen antydning af spor af Scavenius' hånd, så der er således ingen beviskraft i fotokopien. Tilbage bliver gåden – hvorfor brændte Mohr det efter hans påstand oprindelige referat. Her ligger sådan set det kildekritiske problem. Præses nærer den opfattelse, at Mohr straks fra første færd spillede på den modsætning, der bestod mellem Scavenius og de politiske ministre, at han ville give disse ministre mulighed for at vælte den politik, Scavenius indledte med erklæringen af 8. juli 1940. Der er ingen tvivl om, at Mohr var imod den aktive forhandlingspolitik, men der er intet bevis for, at han har fronderet mod Scavenius i juli 1940. Mohr var embedsmand, og han måtte følge sin ministers anvisninger.

* Om denne episode se også foran side 426 ff. (Red.s anm.).

Man kan se, at han (i al fald senere) ønskede, at notificeringen af 8. juli-erklæringen ikke måtte se ud som et dansk initiativ (s. 287); men det er hævet over enhver tvivl, at Scavenius ved notificeringen ønskede at understrege, at der lå et dansk initiativ i 8. juli-erklæringen. Anderledes kan man ikke forstå sætningen: »Det vil være Danmarks opgave at finde sin plads i et nødvendigt og gensidigt aktivt samarbejde med Stortyskland«.

Henrik Nissen vil hævde, at det, Scavenius opererede bort i Mohrs referat, var de bemærkninger, som de andre ministre kunne benytte til at komme ud af den forhandlingssituation, som Scavenius tilstræbte. Det forekommer anmelderen, at Henrik Nissen her på Mohrs vegne foretager en efterrationalisering. Når man kan hævde dette, skyldes det især, at Mohrs samtalepartner Martin Ritter ikke bemærkede de forbehold, som Mohr påstod at have taget. Der er altså to forskellige kilder, der stemmer overens, Ritters referat og det referat, Scavenius benyttede i ministermødet. Mohrs opfattelse ville kun have haft politisk betydning, hvis han havde sat sin stilling ind i en protest mod Scavenius; men han nøjedes med, ifølge sine senere redegørelser, at få et tilsagn af Scavenius om, at det i ministermødet skulle oplyses, at han i sine svar til Ritter »udtrykkeligt havde pointeret over for denne, at svarene udelukkende var baseret på min (Mohrs) personlige opfattelse af udenrigsministerens indstilling«. På en sådan udtalelse kan der ikke opbygges et politisk alternativ til den politik, Scavenius ønskede ført; de andre ministre fulgte endnu Scavenius, og de kunne af bemærkningen kun slutte, at Mohrs personlige opfattelse af udenrigsministerens ind-

stilling dækkede, hvad udenrigsministeren faktisk mente.

I redegørelsen for situationen i juli 1940 ser forfatteren problemet ud fra Mohrs synsvinkel, og han når til den konklusion, at det havde været en »ydmygelse« for Mohr af signere det lemlæstede referat til forelæggelse i ministermødet. Der gøres alt for meget ud af Mohrs person i denne sag. Hovedpersonen er og bliver Scavenius. Da denne i ministermødet den 19. havde fået sine kolleger med på at foretage et videre skridt på den aktive forhandlingspolitiks vej, skete det i form af et brev fra Mohr til Ritter den 21. juli, hvori det bekræftes, at dansk-tyske drøftelser om fremtidens økonomiske spørgsmål skulle føres på et ret højt plan. Henrik Nissen finder det »maliciøst«, at man i udenrigsministeriet valgte denne form. Der var intet maliciøst i dette, hvordan skulle man ellers spinde tråden videre? Ritter var den naturlige kontaktmand i »Auswärtiges Amt«, og Mohr var den, der havde talt med ham. »Som jeg under vor samtale bekræftede for Dem, er den danske regering beredt til at indlede disse drøftelser, så snart det måtte forekomme den tyske regering at være praktisk formålstjenligt,« hedder det i brevet. På s. 293 læser man: »Brevets sidste sætninger har Mohr næppe underskrevet med glæde, mens Ritter har læst dem med tungen i kinden«. Det er ganske underordnet, om Mohr har underskrevet brevet med glæde eller ej; brevet var simpelt hen et instrument for den ansvarlige ministers politik.

For at begrunde tilliden til Mohrs i 1964 fremdragne referat om samtalen med Ritter i Berlin den 18. juli 1940 henviser forfatteren til, at Mohr allerede i september 1940 op-
ponerede mod det billede af begyn-

delsen til mønt- og toldunionsforhandlingerne, som man dannede sig i udenrigsministeriet. Man var her i september 1940 begyndt på at samle stof til en blåbog om de lige afbrudte forhandlinger. Her har Mohr opponeret imod en påstand om, at samtalen med Ritter var kommet i stand i »henhold til de direktøren medgivne instruktioner«; men Mohr berigtiger her simpelt hen en fejl. Mohr havde ikke haft instruktioner med. Desuden fik han ændret en sætning, der oprindeligt lød: »Der er spørgsmål om, hvilken politisk og økonomisk tankegang, der lå bag den af direktøren fremsatte udtalelse om, at man fra dansk side var beredt til at drøfte det økonomiske forhold i fremtiden mellem Danmark og Tyskland på et tidspunkt, hvor krigen endnu ikke var ophørt«. Det blev ændret til: »Det afgørende spørgsmål i hele den her omhandlede sag er hvilken politisk og hvilken hermed forbundet økonomisk tankegang, der lå til grund herfor, at man fra dansk side på dette tidspunkt kunne udtale, at man var beredt til at drøfte . . .«. Forskellen er altså, at Mohrs person er gledet ud af billedet, hvad der er fuldt korrekt, da det var Scavenius, der tegnede politikken. Sætningen gled for øvrigt helt ud i blåbogens endelige redaktion. Der kan af disse bagateller intet sluttes om, at Mohr i september 1940 og de følgende måneder søgte at ændre det indtryk, som det officielle referat af 19. juli efterlod. Den afgørende forskel på det private referat af samtalen og det officielle referat kommer først frem efter krigen.

Dermed være ikke sagt, at Mohr ikke kan have ønsket allerede i september 1940 at distancere sig fra Scavenius. Det har han sandsynligvis gerne villet gøre. Han har også

haft anledning til det; for nu var Scavenius isoleret. Den autoritet, hvormed han havde begyndt sin virksomhed den 8. juli, var, som tidligere anført, brudt med mønt- og toldunionsforhandlingens ophør. Mohr kunne have en rimelig interesse i at distancere sig fra sin minister. Men det var unægtelig små skridt, han tog.

I de afsluttende bemærkninger sammenfatter forfatteren sin opfattelse således: »Told- og møntunionsforhandlingerne og de tyske forsøg på at få ændret det danske politiske system var situationer, hvor forhandlingspolitikens nødvendige margin var truet. Det var udsving fra ligevægten mellem tyske forventninger og Danmarks villighed til indrømmelser. Efter nytårskrisen var balancen for en tid atter etableret.«.

Det havde, som det er fremgået af det foregående, efter anmelderens opfattelse været mere frugtbar at sondre mellem aktiv forhandlingspolitik og passiv forhandlingspolitik med et skel i august 1940. Når overgangen fra aktiv til passiv politik lykkedes, hænger det nok sammen med, at der var en fælles interesse for den danske regering og det tyske udenrigsministerium i, at kontakter til Tyskland skulle gå gennem »Auswärtiges Amt«, som gav Danmark relativt tålelige kår i besættelsens første fase. Det er uden dybere mening at tale om udsving fra ligevægten mellem tyske forventninger og Danmarks villighed til indrømmelser. Begrebet »tyske forventninger« er ikke entydigt. Der må sondres mellem A. A.'s forventninger, Himmlers forventninger, partiorganisationens forventninger og så Hitlers ønske om at holde alle muligheder åbne til den dag, da krigen var endt med tysk sejr. Forholdet til Danmark var en lille detalje i et stort spil, hvor beg-

ge parter handlede pragmatisk ud fra vidt forskellige forudsætninger, vel vidende at krigens endelige afgørelser var alt afgørende.

Henrik Nissens afhandling er lang og bred; den er svagt struktureret, men der er mange gode iagttagelser, den vidner om en flid og udholdenhed, som må beundres. Der er nu lagt en solid bund; men der er endnu meget at gøre for at trænge til bunds i den tids problematik, og det vil lette forståelsen, hvis man ikke kun anskuer tingene fra Christiansborg.

Troels Fink

Jørgen Sehested: Broholm-mødet – og andre erindringer fra besættelsestiden. (I komm. hos Stig Vendelkær, 1973). 252 sider.

Jørgen Sehested, Broholm, har skrevet en erindringsbog for at skildre en række politiske begivenheder, som han har medvirket i, og for at vurdere sin indflydelse på disse begivenheder (s. 23, 203). Ind imellem foretager han mange strejftog lige fra Frikorps Danmarks indsats på Østfronten til udenrigsminister P. Munchs noksom påståede besøg i Rostock i marts 1940, der nu postuleres at have fundet sted som et besøg af helt privat karakter.

Hovedpunkterne midt i alle side-springene er imidlertid påstanden om, at Sehested ved at skrive til kongen i midten af maj 1940 og ved at skabe en fællesfront af tyskvenlige grupper gennem LS-erklæringen af 17. juni 1940 afværgede tyske planer om at overtage styret herhjemme og skabe et rigskommissærstyre som i Norge. Dertil fremhæver han, at det var gennem hans indsats, at eksportpriserne til Tyskland blev betydeligt forhøjet,

og at det var takket være Frits Clausen, at Sønderjylland i sommeren 1940 undgik at blive indlemmet i Tyskland.

Sehested skriver s. 203, at han havde overvejet at få enkelte af sine kapitler optaget i et historisk tidsskrift, men at han opgav det på grund af sit spændte forhold til Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie med deraf følgende risiko for censur. Bortset fra, at også Sehested har fået DNH i den gale hals og fremfører nogle betragtninger over bagmænd og håndlangere, der er galimatias i renkultur (interesserede henvises til s. 12 f. og s. 23 f.), tror jeg at turde sige, at Sehested ikke kunne få et eneste kapitel optaget som selvstændig afhandling i noget historisk tidsskrift. Ikke på grund af DNH eller risiko for censur; men fordi han som historieskriver ikke holder det faglige mål for kvalitet. Det kan løbende konstateres, at hans præmisser ikke kan bære de konklusioner, han når frem til. Han lader sig nøje med tvivlsomme anden- og trediehåndsudsagn. Han citerer sjusket og unøjagtigt. Og han læser sådanne sammenhænge og meninger ind i kilderne, som de overhovedet ikke giver grundlag for.

Sehested skriver s. 63 med henvisning til Werner Best, at »der forelå den aftale, at de personer, om hvem man vidste, at de var socialdemokrater, ikke måtte likvideres, og Bovensiepen fik instruktion fra Best«. Det må, som det står, forstås derhen, at aftalen var truffet mellem Best og socialdemokraterne, og at Bovensiepen på grundlag deraf fik den nødvendige instruktion. Men i Bests redegørelse, som Sehested bringer som bilag, skriver denne entydigt, at det var en aftale, som Best havde truffet med Bovensiepen, at socialdemokra-

ter ikke skulle clearingmyrdes, og at Best derpå havde ladet de socialdemokratiske ledere dette meddele (s. 231). Dette er noget ganske andet, men dermed falder også den tråd ud af det mønster, som Sehested søger at skabe for at vise »venskabet mellem socialdemokraterne og tyskerne«.

Et hovedanliggende for Sehested er at påvise, at tyskerne i foråret 1940 havde planer om indgreb i landets styreform. Han skriver s. 88: »Også fra tysk side var regeringen ilde set. Renthe-Fink skriver i et brev af 10. maj: »Disse ministre, der stadig står os fjernt i deres anskuelse, er i grunden alle opportuniste, de vil i sidste instans vende sig derhen, hvor fordelene vinker, og magten står«. Denne plan at lade regeringen sejle sig selv i sæk, findes omtalt i adskillige tyske notater«.

Men dette Renthe-Fink-citat duer ikke som belæg for nogen plan om at lade regeringen sejle sig selv i sæk. Det stammer fra et memorandum, gesandten affattede under et ophold i Berlin til brug for Auswärtiges Amt. Dets pointe er, at nok vil Frits Clausen gerne til magten; men at det ville være forkert, om Tyskland på indeværende tidspunkt blandede sig i Danmarks indre forhold. Tysklands umiddelbare interesse var at få så meget ud af Danmark som økonomisk muligt, og på dette punkt kunne en tyskorienteret regering nemt lide skibbrud. De danske nazisters time var i hvert fald endnu pr. 10. maj ikke kommet. Så vidt Renthe-Fink. Men i Sehesteds fortolkning bliver denne vurdering af den danske regering, hvis pointe er, at den ikke skal røres, til en snedig tysk plan om at lade den sejle sig selv i sæk.

Sehested tænker så at sige i afslukkede rum. Han gennemfører ét sæt ræsonnementer uden at sætte

dem i relation til de ræsonnementer, han gennemfører i en anden sammenhæng. På den måde kan han s. 57 lade Stauning allerede fra 30'ernes slutning arbejde på en plan om »at tilpasse sig og sit parti til at indtage en lederstilling i det nye Europa«, uden at det forklares, hvordan det så kan gå til, at kronprinsen Hedtoft får lov til at modarbejde ham ved sin antinazistiske politik. Og s. 96, hvor ikke Staunings tyske kurs, men kongens lederskab og Sehesteds egen indgriben er sagen, er Staunings plan glemt, og han er ikke i stand til at slå i bordet, men må have brev fra kongen om, at der måtte ske en regeringsændring, hvis vi skulle bevare adgangen til at styre vore egne anliggender.

Sehested vil have et brev, han skrev til kongen den 16. maj 1940, opfattet som et ord i rette tid, der forhindrede »en dag, der var værre end 9. april« (s. 91). Men dette brev fik ingen indflydelse på Amalienborg, og Sehested glemmer, at han selv umiddelbart bagefter måtte erkende, at »ingen påvirkninger eller forestillinger vil kunne overbevise Hans Majestæt om nødvendigheden af at fjerne regeringen«. Den, der vil vide noget om det politiske forløb i sommeren og efteråret 1940, må henvises til Henning Poulsens og Henrik S. Nissens undersøgelser og ikke til Sehesteds i enhver henseende overflødige bog. Som det gælder brevet af 16. maj, gælder det LS-erklæringen, Broholm-mødet og vore eksportpriser i oktober.

Sehesteds egentlige formål med bogen er nok det forslag, han fremfører s. 132 om at få »slået en handel af på det grundlag«, at »ingen landsmænd i fremtiden må kalde hinanden landsforrædere, når man har handlet efter sin overbevisning, og slet

ikke, hvis der føres bevis for, at man har gavnet vort land«. Ind i den handel vil han lade gå P. Munch, Frits Clausen, de samarbejdende politikere og frikorpsfolkene – og formentlig også sig selv. Han henvender sig med denne opfordring til historieskrivningen, men adressen er gal. Skulle nogen handel være slået af, skulle det snarere have været i 1940; men dengang var der vist ingen landsmænd, der kunne optræde så afslappet midt i de politiske storme over for deres ideologiske modstandere. Havde Jørgen Sehested selv tanke derfor?

Aage Trommer

Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940–45. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 7. (Odense University Press, 1973). 515 s.

Modstandsbevægelsens historie har længe optaget Aage Trommer. I 1971 disputerede han på en afhandling om den danske jernbanesabotages militære betydning. Disputatsen er imidlertid, sit væsentlige emne til trods, at betragte som et biprodukt af arbejdet på den her foreliggende bog. Tilskyndelsen til at skildre det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland blev givet allerede i 1960 af Jørgen Hæstrup.

Når værket først foreligger nu, skyldes det imidlertid ikke blot, at Trommer undervejs lod sig fængsle af problemet om jernbanesabotagens militære betydning. Det har blandt andet også sin grund i det meget store arbejde, det har krævet at fremskaffe det fornødne kildemateriale,

Her tænkes ikke i første række på det anvendte arkivalske materiale af offentlig eller privat proveniens. Hvad der har krævet en særlig langvarig indsats, er tilvejebringelsen af interviews og beretninger. Forfatteren har kontaktet og udspurgt en lang række modstandsfolk. Sammen med det materiale, som tidligere er indsamlet af andre, foreligger der dermed beretninger fra ikke færre end o. 430 personer.

Kontakten med de tidligere modstandsfolk har imidlertid givet andre og måske ikke mindre vigtige resultater end beretninger og samtaleretninger. Forfatteren har på denne måde fremdraget en række nye privatarkiver til supplerung af de tidligere af Jørgen Hæstrup indsamlede. Ganske vist er de fleste af beskedent omfang; men betydningen af dem kan næppe undervurderes.

Et særligt problem ved skildringen af de mange illegale kontakter og problemer har det nemlig været, at beretningsmaterialet spiller så overordentlig stor en rolle. Havde det derfor ikke været for det arkivalske materiale, måtte rekonstruktionerne have været baseret på et endog særdeles skrøbeligt fundament. Som det nu er, har beretningerne ikke så ofte behøvet stå alene. Gennem det faste skelet, der har kunnet hentes ud af ikke blot de offentlige arkiver, anklagemyndighedens, politiets, domstolernes og DSB's arkiver, men altså også fra tidligere modstandsfolks fragmentariske privatarkiver, har det været muligt at underkaste beretningsmaterialet en mere præcis vurdering. Deres værdi for undersøgelsen ligger i, anfører forfatteren, »at de kan bidrage til udfyldelsen af de mange lakuner i arkivstoffet, og i, at de kan give svaret på »hvem« i de mange tilfælde, hvor arkivstoffet enten slet

ikke eller kun delvis giver oplysninger derom« (s. 403).

Netop spørgsmålet »hvem« udgør imidlertid en af de centrale problemstillinger i afhandlingen. Forsøget på at karakterisere de illegale kredses partipolitiske tilhørsforhold er en gennemgående linie i hele bogen. Trommers materiale bekræfter her det indtryk, der har været besættelsestidens eget, men som i den politiske udsonings interesse meget hurtigt efter befrielsen blev skubbet i baggrunden, at, som Hal Koch polemisk formulerede det i begyndelsen af 1946, »den aktivistiske modstandsbevægelse blev til i direkte opposition til den politik, som partierne og Rigsdagen med tilhørende presse gik ind for«. Det er derfor med god grund, at forfatteren indleder sin fremstilling med en skildring af de oppositionelle miljøer på det partipolitiske spektrums højre og venstre fløj, af på den ene side Dansk Samling, KU og Sct. Georgsgilderne og forskellige kredse med tilknytning hertil, og på den anden side af kommunisterne og Frit Danmark. Han er i stand til på det lokale plan at vise, hvordan det overvejende var disse før krigen eksisterende oppositionelle grupper, modstandsbevægelsen rekrutteredes fra.

Forfatteren kommer dermed også til at gøre op med Jørgen Hæstrups forklaring på modstandsbevægelsens oprindelse. »Det var en kamp, der fødtes ude i geleddformationerne i en hær, der endnu ikke vidste, at den var ved at formeres.« Sådan lyder i en kort vending Hæstrups karakteristik. Heroverfor anfører Trommer, at ikke blot blev modstandsbevægelsens kadre indtil det allersidste krigsår i det store og hele til inden for ovennævnte organiserede grupper, men også at initiativet til rekrutteringen af modstandsfolk inden for

disse kredse kom udefra og oppefra, dvs. fra folk i organisationernes centrale ledelser i København.

Selv om disse konklusioner måske for en stor del bygger netop på oplysninger fra beretningsmaterialet, er der næppe grund til at drage dem i tvivl. Det er vel rimeligt at antage, at forfatteren i sin jagt på tidligere modstandsfolk også ville være stødt på folk fra det politiske spektrums midterpositioner, hvis sådanne overhovedet i større udstrækning havde gjort sig illegalt gældende.

Mens denne linie mere eller mindre klart løber gennem hele bogen, grupperer fremstillingen i øvrigt sig om især to forskellige temaer, nemlig dels om de politiske protest- og sympatistrejker, som fandt sted i sommeren 1943 og i foråret, sommeren og efteråret 1944, dels om den egentlige modstandsbevægelses militære organisation og aktivitet, altså den såkaldte region III's historie i egentlig forstand.

Nu kan det imidlertid diskuteres, hvor heldigt det er at bringe disse to temaer under samme hat. Modstandsbevægelsens militære kommando i det sydlige Jylland havde sine opgaver inden for et forholdsvis præcist defineret territorium, selv om grænsen mod det tilstødende region II i nord flere gange blev reguleret. Strejkebevægelserne med den politiske modstandsbevægelses forsøg på at gribe styrende ind var naturligvis ikke begrænset til en i forvejen fastlagt geografisk ramme. Det fremgår klart af folkestrejkernes forløb i august 1943. Strejken bredte sig ikke umiddelbart fra det sydvestjyske arnested i Esbjerg til de sydjyske østkystbyer. Den sprang direkte over til Odense, der så igen gav stødet til strejkerne og andre uroligheder i Fredericia, Kolding og Haderslev. Det er

et forhold, som forfatteren udmærket er klar over. Læseren bliver på ingen måde vildledt ved, at kun strejkerne i det sydjyske område er behandlet. Men nogen samlet og endelig konklusion om strejkebevægelsens forløb er der med den valgte afgrænsning ikke mulighed for at give, selv om en sådan på baggrund af de mange punktstudier, der nu foreligger, efterhånden føles som et savn.

Med et sådant punktstudium af folkestrejken i Esbjerg har forfatteren tidligere bevidnet sin interesse for strejkebevægelsen. Den har han nu i den foreliggende bog suppleret med tilsvarende undersøgelser af uroligheders og strejkers forløb i Vejle, Fredericia, Kolding og Haderslev. Der findes i begivenhederne her, konstaterer forfatteren, flere træk, som svarer til billedet af begivenhedernes udvikling i Esbjerg. De lokale kommunister spillede eller forsøgte at spille en vigtig rolle som katalysatorer. Politiet forsøgte med betydeligt held at mægle og forøgede derigennem sin popularitet. De lokale tyske kommandanter optrådte i situationen med et overraskende mål af moderation og smidighed. Men på et særdeles væsentligt punkt adskilte begivenhedsforløbet i østkystbyerne sig fra udviklingen i Esbjerg. De lokale socialdemokratiske ledere i parti og fagforening var i Fredericia og Kolding i stand til at koble sig ind på forløbet og blive herrer over situationen. Forklaringen herpå finder forfatteren i det sviende nederlag, socialdemokraterne i mellemtiden havde lidt i den odenseanske strejke. Netop dette viser det i denne sammenhæng mindre frugtbare i den valgte geografiske afgrænsning. Men det understreger måske også vanskelighederne ved at finde en samlende formel for hele bevægelsens forløb i

august 1943, idet erfaringer fra den ene by kom til at danne grundlag for organisationernes ageren i de følgende.

Det andet tema er beskrivelsen af selve den militære organisationsdannelse og den dertil hørende aktivitet i det sydlige Jylland, region III. Det er som anført til dette emne, den geografiske afgrænsning er valgt, og det var vel nok i udgangssituationen det egentlige emne for bogen.

Initiativet til opdelingen af modstandsorganisationerne i regioner kom fra den hemmelige britiske militærorganisation SOE. Chefen for SOE-officererne i Danmark, Flemming B. Muus havde de nye direktiver med, da han i december 1943 vendte tilbage til København efter konference i London. Ifølge dem skulle der til indsættelse som støttetropper for allierede enheders kamp på dansk territorium oprettes militære ventegrupper, fordelt på seks regioner, hvoraf de tre i Jylland.

Etableringen af en religionsledelse og dennes arbejde med opbygningen af militære grupper skildrer forfatteren ret indgående. Vanskelighederne var i region III meget store. To gange, i maj-juni 1944, som en udløber af den såkaldte politimesteraktion, og i oktober 1944, blev regionsledelsen revet op af Gestapo. Det sinkede naturligvis den militære opbygning væsentligt. Først med etableringen af en ny regionsledelse under kaptajn Aage Højland Christensen tog dannelsen af militære ventegrupper fart. Gennem de sidste måneder af 1944 frem til befrielsen blev der under store vanskeligheder rekrutteret en større styrke, hvorved antallet af modstandsfolk øgedes fra under 400 til mere end 4.000. Af disse udgjorde folkene i ventegrupperne så langt hovedparten, mens de egentlige sa-

botagegrupperes medlemmer efter de foreliggende oplysninger kun har andraget i alt ca. 250 mand. I tilslutning til denne militære opbygning skildres også den i regionen gennemførte sabotage, især naturligvis jernbanesabotagen, hvor forfatteren har kunnet støtte sig til de undersøgelser, han har foretaget under arbejdet med sin disputats.

I denne sammenhæng kommer forfatteren også ind på de nationale forholds betydning. De særlige vanskeligheder for modstandsarbejdet i det sydlige Jylland skyldtes imidlertid ikke tilstedeværelsen af et betydeligt tysksindet befolkningselement. Det synes blot at have skærpet kravene til sikkerhedsforanstaltninger. Vanskelighederne opstod som en følge af Gestapos effektive og i flere situationer meget heldige virksomhed. I den udstrækning, man overhovedet kan sige, situationen i Nordslesvig adskilte sig fra forholdene nord for Kongeåen, har det været ved et om muligt endnu mere markeret modsætningsforhold mellem modstandsfolkene og repræsentanterne for partierne bag forhandlingspolitikken. De ledende nationalpolitiske kredse i Nordslesvig var præget af en tradition, hvor passiv modstand mod prøjssiske fortyskningsforanstaltninger var kombineret med en slags forhandlingspolitik. Der var her ingen plads til forståelse for den væbnede modstands betydning.

Det vel nok mest interessante i hele skildringen af den militære opbygning er billedet af tovtrækkeriet mellem Jyllandsledelsen og regionsledelsen om centraliseringsgraden i kommandostrukturen. Jyllandsledelsen udgjordes først og fremmest af oberstløjtnant Vagn Bennike. Han stilede målbevidst mod i størst mulig udstrækning at samle ledelsen af

modstandsarbejdet i Jylland i sin hånd. I praksis forsøgte han derfor i nogen grad at omgå det allierede direktiv om oprettelse af regionsledelser. Da det ikke lod sig gøre, prøvede han med held at hindre, at regionerne som befaleet fik direkte radiokontakt med England.

Problemet bliver da, hvorfor Bennike førte denne centraliseringspolitik. På grundlag af først og fremmest korrespondancen i Bennikes arkiv mellem denne og den lille generalstab argumenterer forfatteren for, at det afgørende moment var hensynet til hærens kontrol med modstandsbevægelsen. Kaptajn Højland Christensen havde nemlig i den lille generalstabs øjne kompromitteret sig ved at gøre sig til talsmand for, at officerskorpset uden særlige betingelser skulle stille sig til modstandsbevægelsens rådighed.

Hvis synspunktet kan opretholdes, er det særdeles interessant. Det vil da i forlængelse heraf være rimeligt også at tage striden mellem Bennike og Anton Toldstrup op til revision, en strid som Hæstrup har søgt at forklare ud fra forskelle i temperament. Over for Bennikes kurs, der udsprang af den etablerede militære elites forestillinger om ordnede kommandoforhold, stod partisanen Toldstrups aktivistiske holdning, der var begrundet i modstandskampens umiddelbare krav. Spørgsmålet er, om denne forklaring nu må kompletteres med den nok så tungtvejende henvisning til de politiske brydninger mellem officerskorpset og den oprindelige modstandsbevægelse.

Selv om imidlertid Trommers forklaring forekommer rimelig, kunne man nok have ønsket sig en mere udførlig argumentation. Det var jo ikke blot den lille generalstab, der gik ind for en central ledelse af modstands-

styrkerne på danske hænder. Problemet vakte gennem hele første halvdel af 1944 vanskeligheder i forholdet mellem Frihedsrådet og SOE. Det kunne derfor med en vis føje antages, at ikke blot den lille generalstab, men også Frihedsrådets K-udvalg stod bag den af Bennike førte centraliseringspolitik. Det er muligt, at Trommer har ret i, at det ikke var tilfældet, men man kunne nok have ønsket sig en mere eksplicit drøftelse af problemet.

Det er, som man kan se, især gennem de problemer, som rækker ud over det snævert lokale plan, bogen først og fremmest vækker interesse. Det gælder problemet om modstandsbevægelsens politisk-sociale struktur, det gælder folkestrejkernes forløb, og det gælder centraliseringsproblemet i forbindelse med den militære opbygning. Det havde derfor også gjort fremstillingen mere lettilgængelig, om den i højere grad var blevet koncentreret om just disse problemer. Sammenholdt med den ofte overdrevent detaljerede redegørelse for en lang række mindre centrale forhold, synes disse hovedspørgsmåls vægt i den samlede fremstilling mindre, end den fortjener at være.

En højere grad af koncentration om disse problemer kunne også let have været forbundet med en diskussion af spørgsmålet om de lokale iagttagelsers gyldighed på landsplan. Forfatteren går ud fra, at hans resultater har en vis repræsentativitet for hele modstandsbevægelsen. Men i det store og hele har vi kun hans ord for, at det forholder sig sådan.

Johan Peter Noack

Klaus Jørgensen: *Atomvåb-
nenes rolle i dansk politik. Med
særligt henblik på Kampagnen
mod Atomvåben 1960-1968.*
(Odense University Press, 1973).
173 s.

Efter at ungdomsoprøret har fået status som historisk fænomen, er man gået på jagt efter dets rødder tilbage i tiden, og man peger da normalt på Kampagnen mod Atomvåben som en af barnets fædre. Selve paterniteten kan være vanskelig at påvise, og Klaus Jørgensen afstår da også fra forsøget. I stedet har han sat sig for at skildre Kampagnen i dens samspil med andre politiske faktorer for at belyse »den offentlige debat og det politiske liv vedrørende atomvåbenproblemerne« (s. 9). Fremstillingen er en revideret udgave af en specialeafhandling og gør derfor ikke krav på at være udtømmende, men den er en nyttig orientering om og introduktion til et emne, som i lyset af den senere udvikling med fordel kan tages op igen til grundigere behandling.

Der er især to problemer, der er gennemgående i bogen, og det vil nok være hensigtsmæssigt i en uddybende behandling at dele stoffet i to. Det ene problem er forholdet mellem de etablerede politiske partier og de ikke-traditionelle politiske manifestationer (demonstrationer, kampagner etc.). En systematisk undersøgelse af det emne vil give en bedre og mere nuanceret fremstilling af Kampagnens betydning ved at sammenholde den med flere af de relevante politiske faktorer. Ikke mindst militærnægterbevægelsen byder sig til i denne sammenhæng; den nævnes kun i forbifarten (s. 66). Bogen lægger hovedvægten på forholdet mellem Kampagnen mod Atomvåben på den ene

side og de politiske partier på den anden. Det giver automatisk bogen en vis slagside.

Fremstillingen af forholdet til de politiske partier er også mindre tilfredsstillende af en anden grund, nemlig den at de danske partiers forsvarspolitiske stillingtagen ikke undersøges systematisk i såvel den udenrigs- som den indenrigspolitiske sammenhæng. Det er især den udenrigspolitiske side, der forsømmes, og her ligger det andet problem, der kunne tages op til yderligere behandling: Dansk atompolitik under Den kolde Krig. Bogen rummer ganske vist en kort oversigt over den internationale udvikling, men den er ikke sat tilstrækkeligt i relation til redegørelsen for udviklingen i Danmark. Det resulterer i usikkerhed i fremstillingen. Således karakteriseres stormagtsrelationerne i efteråret 1960 som afspændte (s. 17) i forbindelse med omtalen af det engelske Labourpartis kongres, mens de selv samme relationer karakteriseres som forværrede (s. 33) i forbindelse med omtalen af den danske udvikling. Hvis man systematisk inddrager de udenrigspolitiske overvejelser, vil det blive muligt at kvalificere fremstillingen af partiernes holdning til

spørgsmålet, ikke mindst af Socialdemokratiets, hvis uldenhed over for spørgsmålet om dansk atombevæbning i bogen opfattes som udslag af en grundlæggende træskhed. Det er naturligvis en mulig forklaring, men den er ikke underbygget i den foreliggende fremstilling, og den skal prøves mod de udenrigspolitiske hensyn, Socialdemokratiet som regeringsparti mente at måtte tage.

Heller ikke behandlingen af partiernes indenrigspolitisk-taktiske overvejelser er systematisk. Således er betydningen af SF's store succes ved valget i november 1960 ikke tænkt igennem (note 28, s. 128, jf. s. 70 og s. 121), ligesom det kan undre at Fredspolitisk Folkeparti, der opstillede ved valget i 1964, slet ikke omtales. Denne mangel på systematik afspejler sig også i, at problemstillingen undertiden bliver meget upræcis (s. 48 og 98).

Disse indvendinger opvejes dog i ikke ringe grad af, at bogen let fanger og fastholder læserens interesse, og af, at den er med til at bane vej for videre forskning. Endelig må det holdes forfatteren tilgode, at det kan være vanskeligt at få adgang til eller overhovedet at finde relevant kildemateriale.

Jørgen Fink

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1952. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 28,75 (23,00).
4. *P. G. Lindhardt* og *Jørgen Swane*: To højkirke mænd. Brevvexling mellem biskopperne H. Stein og J. Swane. 1958. 604 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1860–1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 46,00 (41,40).
8. *Vagn Dybdahl* og *Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,90 (14,70).
9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeldt*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bonde dreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,70 (25,30).
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,75 (16,10).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 34,50 (26,70).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og høftjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 39,10 (33,15).
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 39,10 (32,20).
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 41,40 (34,50).
20. *F. H. Kjølson*: Rokokogreven Pierre d’Esneval og Christian VIs etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 34,50 (30,40).
21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformer 1784–88. 1968. 379 sider. Kr. 46,00 (41,40).
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 41,40 (34,50).
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Udsolgt. 3. opl. 1973, hæftet. Kr. 48,30 (42,20).

24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 85,50 (69,00).
27. *Kristian Hvidt*: Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. 1972. 557 sider, illustreret. Udsolgt.
28. *Jens Engberg*: Dansk finanhistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 48,30 (41,40).
29. *Tage Kaarsted* (udg.): Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918. 1972. 229 sider, illustreret. Kr. 52,50 (43,35).
30. *Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1916–1918. Kirkeminister Th. Povlens referater. 1973. XII + 251 sider. Kr. 46,00 (41,40).

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

- Sophie Brahes* regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 12,90 (9,20).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,65.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,40 (14,20).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested II. 1970. 604 sider. Kr. 80,50 (62,10).
- Vagn Dybdahl*: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Udsolgt. 2. udg. 1972. 175 sider. Kr. 26,05 (20,70).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 96,25 (70,15).
- Hansestæderne og Norden*. 1957. 2. opl. 1972. 195 sider. Kr. 36,40 (27,20).

Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.